

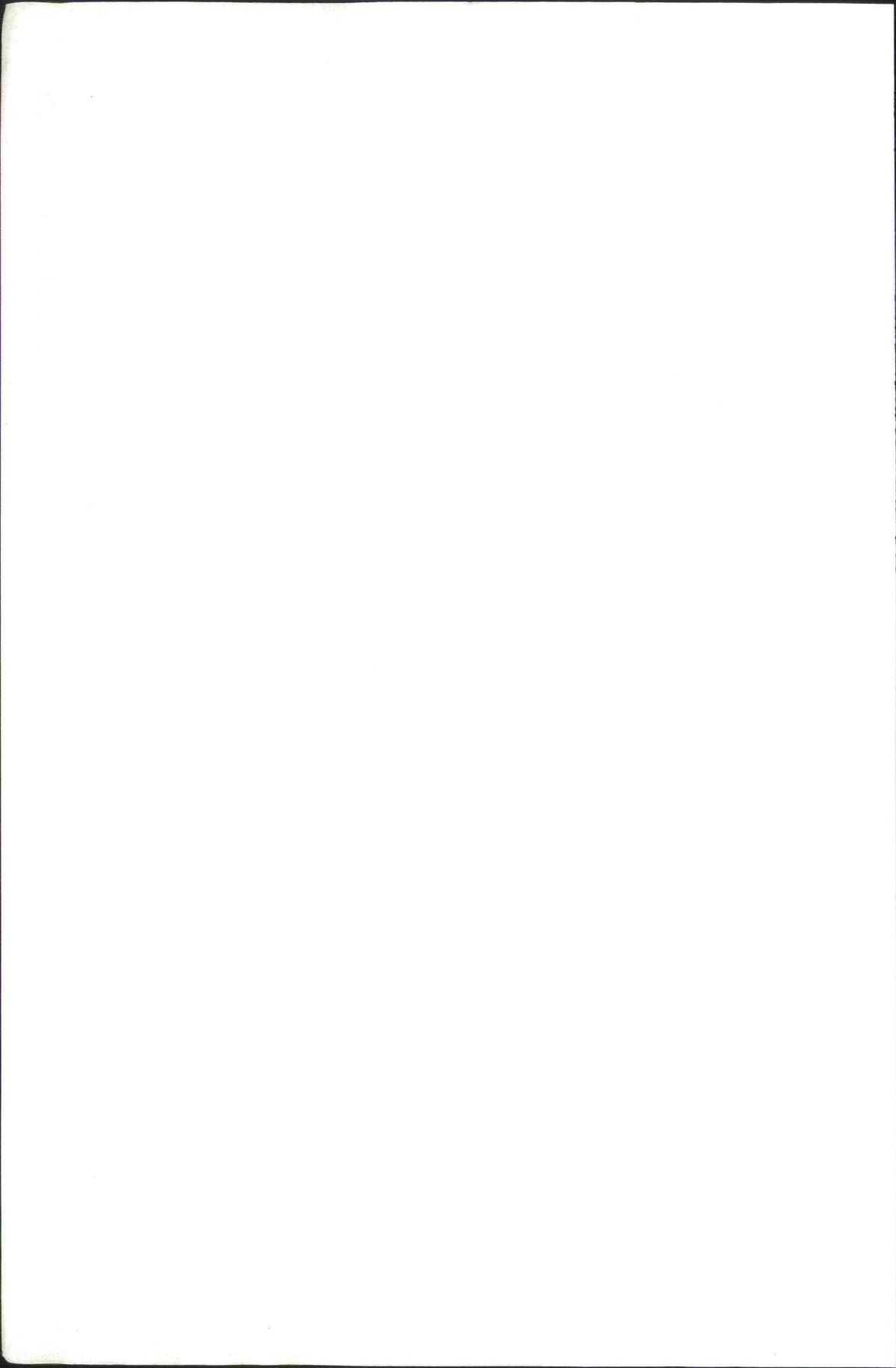
J A A R B O E K

Oud-Utrecht

1991

VERENIGING OUD-UTRECHT

J A A R B O E K

Oud-Utrecht

1991

vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht

VERENIGING OUD-UTRECHT

redactie:

Dr. P. D. 't Hart, drs. T. J. Hoekstra, mw. drs. A. L. Jordens, drs. H. L. Ph. Leeuwenberg,
drs. P. C. B. Maarschalkerweerd en mw. mr. J. van der Torren-Gerritsen.

colophon:

Vormgeving: Hans Lodewijkx, Tilburg

Opmaak: Grafische Producties Nieuwegein

Druk: Drukkerij De Boer-Cuperus bv, Utrecht

© **Vereniging Oud-Utrecht**

CIP-Gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Jaarboek

Jaarboek/Oud-Utrecht, Vereniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis
der Geschiedenis van Stad en Provincie Utrecht. - 1970 - . . . - Utrecht:

Vereniging Oud-Utrecht.

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek 1991/ [red. P. D. 't Hart ... et al.]

ISBN 90-71108-09-0

SISO utre 938 UDC 949.2830 (058)

Trefw.: Utrecht (provincie); geschiedenis; jaarboeken.

Inhoudsopgave

- 5 **Woord vooraf**

M. J. G. Th. Montforts

- 7 **De topografie van Utrecht in de Romeinse tijd**

Ph. Maarschalkerveerd

- 39 **Het Amersfoortse burgerschap in de late middeleeuwen**

Kaj van Vliet

- 59 **Thomas Basin in Utrecht**

R. Rommes

- 93 **Op het spoor van de dood**

De pest in en rond Utrecht

D. T. Koen

- 121 **Utrecht havenstad?**

*Zeventiende- en achttiende-eeuwse plannen tot aanleg van een scheepvaart-
verbinding met de Zuiderzee*

Hans van Deukeren

- 143 **'Zegt dat den honger een scherp zwaard is...'**

*Op zoek naar armoedecriminaliteit in de Vechtse venen
in de tweede helft van de achttiende eeuw*

J. J. Dankers

- 173 **Van weeshuis tot steunfonds**

Vijf eeuwen stichting van Evert Zoudenbalch

- 205 **Reacties en besprekingen**

G. J. Kylstra-van der Eijck

- 217 **Kroniek over het jaar 1990**

De Vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en telt momenteel 1800 leden.

Doel: verbreiding van de kennis van en de belangstelling voor de geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht.

De leden ontvangen een Maandblad en in december het Jaarboek en de Bouw-historische en Archeologische Kroniek van de gemeente Utrecht.

De vereniging organiseert lezingen en excursies en houdt zich actief bezig met het bewaken van het historisch erfgoed.

De contributie bedraagt

- voor leden *f* 47 (in het buitenland *f* 90)
- voor leden ouder dan 65 jaar *f* 41
- voor leden t/m 26 jaar *f* 30
- voor instellingen zonder winstoogmerk *f* 80
- voor bedrijven *f* 100
- voor sponsors minimaal *f* 250

Inlichtingen:

Secretaris Vereniging Oud-Utrecht
p/a Alexander Numankade 199
3572 KW Utrecht

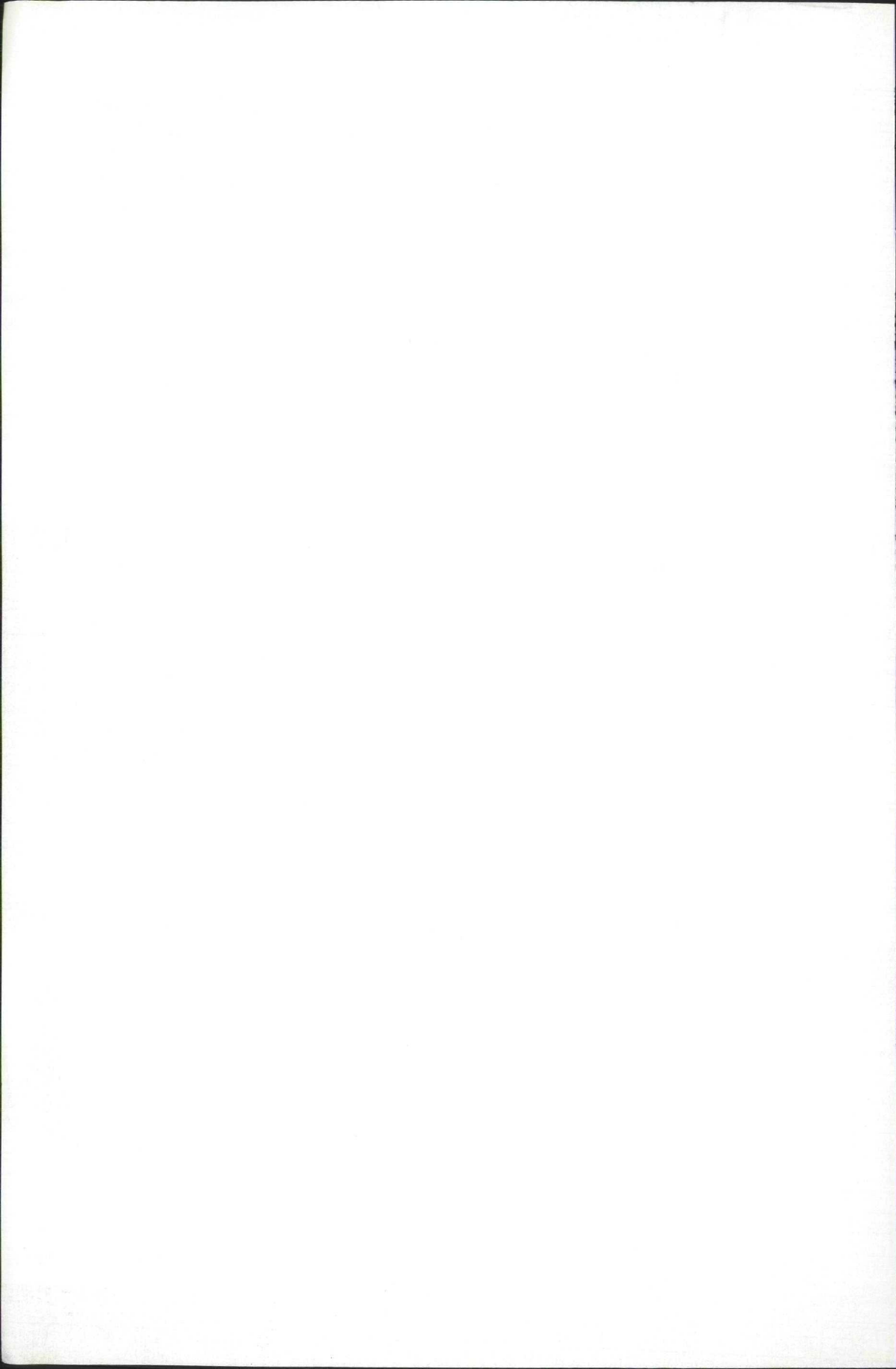
Woord vooraf

Het in 1991 verschenen *Registers op het Jaarboek Oud-Utrecht 1954-1983* toont eens te meer de historisch-informatieve waarde aan van de in dit Jaarboek gepubliceerde artikelen. Aan de honderden bijdragen, die sedert het begin van de reeks in 1924 zijn verschenen, worden er nu – naast de traditionele *Kroniek* – een zevental toegevoegd. Zoals gebruikelijk bestrijken ze naar thema en tijd een breed terrein.

In het *Maandblad Oud-Utrecht* van december 1991 maakte de redactie bekend dat het Jaarboek met enige vertraging zou verschijnen. De achtergrond hiervan moge duidelijk zijn. In goed overleg met het bestuur van de vereniging heeft de redactie besloten om het Jaarboek in een meer eigentijdse vorm uit te geven. De grafisch ontwerper Hans Lodewijkx wist de wensen van de redactie tot haar volle tevredenheid in te vullen. Slechts het formaat van het jaarboek alsmede de samenstelling van de redactie bleven ongewijzigd.

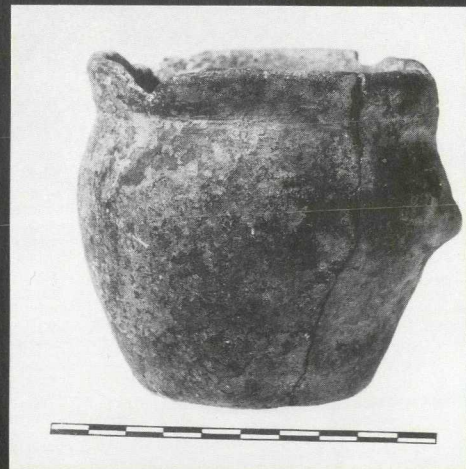
Het resultaat van een jaar hard werken ligt nu in uw handen. Wij wensen er alle geïnteresseerden veel plezier mee.

De redactie

De topografie van Utrecht in de Romeinse tijd

M. J. G. Th. Montforts

Het romeinse Utrecht werd niet alleen door soldaten in het castellum bewoond. Buiten de oostelijke en westelijke poort van dit grensfort woonden 'burgers' in nederzettingen, die vicus worden genoemd. Van de wijze waarop deze vici bewoond werden weten we weinig. Wel zijn er bij opgravingen grondsporen en voorwerpen te voorschijn gekomen. Door te kijken

M.J.G.Th. Montforts studeerde van 1981 tot 1986 archeologie bij prof. C. Isings aan het voormalige Archeologische Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht. Tijdens haar studie en daarna had zij een actief aandeel in een aantal opgravingen in de stad Utrecht. Zij is thans werkzaam bij ARCHIS, een archeologisch informatiesysteem van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek met de drie grote universitaire archeologische instituten in Groningen, Amsterdam en Leiden.

waar de concentraties van vondsten van romeins materiaal ophouden is de uitgestrektheid van die burgernederzettingen bij benadering te bepalen.

Alleen enkele slootjes en greppels bieden enig inzicht in de structuur van de nederzettingen. Opvallend is dat de richting van die perceelsscheidingen

één keer van richting verandert. Dat duidt op herindeling van het terrein, die misschien nodig was na een (natuur)ramp. Een aantal drassige plekken in en bij de vici werd kennelijk als een soort vuilnisbelt gebruikt, want daarin werden vrij veel weggegooid voorwerpen gevonden.

De auteur gebruikte voor haar reconstructie van de oostelijke en de westelijke vicus van het romeinse Utrecht materiaal en gegevens die in de laatste 60 jaar bij opgravingen uit de Utrechtse bodem te voorschijn zijn gekomen.

Op zoek naar Romeins Utrecht: het castellum¹

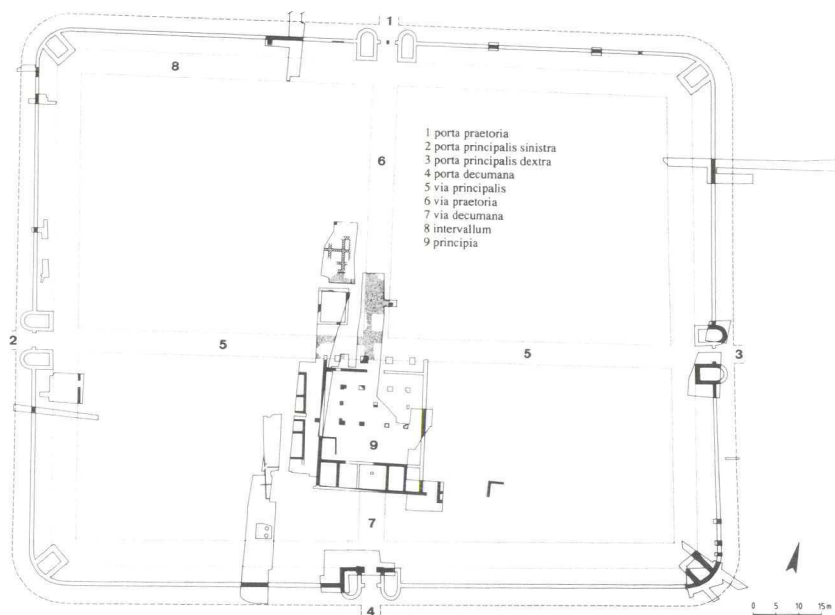
Utrecht staat al van oudsher bekend als vindplaats van 'Romeinse oudheden'. Reeds in de middeleeuwen gingen stemmen op dat de stad haar ontstaan te danken zou hebben aan de Romeinen. In de 19de eeuw werd er regelmatig over de Romeinse oorsprong van Utrecht geschreven. In deze verhalen, die voornamelijk gebaseerd waren op vondsten die her en der bij graafwerkzaamheden in de stad te voorschijn waren gekomen, werd druk gespeculeerd over de ligging en aard van het Romeinse Utrecht². Zo schreef Van Asch van Wijck in 1838: 'Wanneer men dan deze van elkander verwijderde punten: de Hamburgerstraat, de Neude, den Dom, de St. Pieter- en St. Jacobikerk, en het Tolhuis bij de Tolsteegpoort, onder een oogpunt te zamen vat, kan men met genoegzamen grond van zekerheid tot de bewoning van dien grond ten tijde der Romeinen besluiten'³. Was Van Asch van Wijck nog vrij vaag in zijn beschrijving over de locatie van de bewoning, De Geer van Oudegein daarentegen weet in 1875 de ligging en het karakter van het Romeinse Utrecht al vrij aardig te treffen: 'Dat vermoedelijke Romeinse kasteel aan den overtocht over den Rijnstroom bij Utrecht zal dan verder te zoeken zijn op het Dom- en Oudemunsterkerkhof binnen Utrecht, in welks omtrek ook verschillende romeinse munten en oudheden zijn gevonden'⁴.

Het zou echter nog tot 1929 duren voordat de Utrechters meer zekerheid kregen over de oorsprong van hun stad. In dat jaar werd namelijk een begin gemaakt met een reeks opgravingen op het Domplein, die - met enkele tussenpozen - zouden duren tot het eind van 1949. De opgravingen van 1929, 1933 en 1935 werden al in een vroeg stadium gepubliceerd⁵. De publicatie van de opgravingen van 1936, 1938, 1943/44 en 1949 zag eerst in 1989 het licht. Met deze laatste publicatie wordt voor het eerst een overzicht van de belangrijkste resultaten van het archeologisch onderzoek op het Domplein gepresenteerd⁶.

Tijdens het onderzoek, geleid door Van Giffen, Vollgraff en Van Hoorn, werden op het Domplein de resten teruggevonden van een legerplaats, een castellum, of liever gezegd van vijf castella uit de periode tussen ca. 47 en 270. Dit castellum, dat volgens het Itinerarium Antonini - een 3e-eeuws reisboek - Traiectum zou hebben geheten⁷, heeft gedurende deze periode deel uitgemaakt van een reeks van dergelijke forten aan de noordgrens van het Romeinse rijk, de zgn. limes.

Het doel van de opgravingen op het Domplein was vooral gericht op het vaststellen van de omvang van de legerplaats, het aantal bouwfases (periodisering) en de datering ervan. Daardoor werd veel aandacht besteed aan de verdedigingsgordel (omwalling, grachten, poorten) rond het kamp. Een ander zwaartepunt binnen het onderzoek vormde de plattegrond van het hoofdkwartier, de principia.

Uit al dit onderzoek is naar voren gekomen dat het oudste fort (periode I) rond 47 is aangelegd en al vrij snel is vervangen door een nieuw fort (periode II), dat in 69/70 bij de opstand van de Bataven verwoest werd. Een dikke brandlaag vormt hiervan

1. Plattegrond van het vijfde castellum met de voornaamste onderdelen. Naar: Ozinga e.a. 1989, afb. 12a.

een stille getuige. Kort na 70 werd het castellum herbouwd (periode III) en rond 125 opnieuw vervangen (periode IV). De eerste vier legerplaatsen waren uitgevoerd in hout en aarde en hadden een oppervlakte van bijna 1,3 ha (ca. 145 x 88/89 m). Omstreeks 210 werd de legerplaats bijna 37 m naar het noorden uitgebreid (periode V) en werden enkele delen - de muren, de principia en enkele barakken - in tufsteen opgetrokken. Het vijfde castellum (afb. 1) had een oppervlakte van ca. 1,9 ha (151.50 x 123.50 m). In het derde kwart van de 3de eeuw werd het castellum verlaten en is nadien waarschijnlijk niet meer bezet geweest. Over de bezetting van het Utrechtse castellum zijn we geïnformeerd dankzij de vondst van een vijftal dakpanstempels van de cohors II Hispanorum peditata pia fidelis (COH II HISP PED PF). Uit dit stempeltype, dat tot nog toe alleen in Utrecht gevonden is (zie ook p.16), kan afgeleid worden dat hier na 70 en wellicht tot in de 3de eeuw een cohors (ca. 500 man) Spaanse infanteristen heeft gelegen⁸. Welke eenheden verder in Utrecht gelegerd zijn geweest, is niet precies aan te geven.

Bewoning buiten het castellum?

Dat ook in de directe omgeving van het Domplein in de loop der tijden Romeinse vondsten zijn gedaan, is veel minder bekend, omdat de aandacht van de archeologen in de eerste plaats gericht was op het castellum.

In de jaren dertig en veertig van deze eeuw is op beperkte schaal archeologisch onderzoek verricht in de Boterstraat, op het Buurkerkhof en bij Achter St. Pieter.

Ondanks de geringe omvang van de opgravingen kon worden aangetoond, dat ook buiten het Domplein, dus buiten de muren van het castellum mensen hadden gewoond. 'Het waren kroegbazen, handelaren en marskramers, onder wie vele inboorlingen', zo schreef Van Hoorn in 1948 bij het 1900-jarig bestaan van Utrecht⁹. In de jaren tussen 1950 en 1970 konden bij een aantal graafwerkzaamheden in de binnenstad van Utrecht waarnemingen worden gedaan en op enkele plaatsen werd zelfs op beperkte schaal archeologisch onderzoek verricht: bijvoorbeeld bij de restauratie van de Pieterskerk en bij de verbreding van de Korte Nieuwstraat. Vanaf 1972 is er sprake van een meer gerichte, systematische aanpak van het archeologisch onderzoek in Utrecht door de aanstelling van een gemeentelijk archeoloog. Hierdoor was het onder andere mogelijk een aantal terreinen in de binnenstad, dicht bij het Domplein, volgens moderne archeologische methoden en technieken te onderzoeken: bijvoorbeeld op het Pieterskerkhof, aan de Korte Nieuwstraat en aan de Boterstraat. Al dit archeologisch onderzoek - hoe beperkt soms ook - heeft veel gegevens en materiaal opgeleverd dat de kennis over de burgerlijke bewoning buiten het castellum, de zgn. vicus (kampdorp), heeft vergroot en met name ook over de invloed van de natuurlijke omgeving op die bewoning. Vooral het gedrag van de rivieren Rijn en Vecht is tot in de late middeleeuwen bepalend geweest voor de ontwikkeling van de bewoning in Utrecht¹⁰.

Romeinse vindplaatsen in de gemeente Utrecht: een inventarisatie

In het nu volgende wordt gepoogd een overzicht te geven van de tot nu toe bekende Romeinse vindplaatsen in de gemeente Utrecht. Het accent zal daarbij liggen op het gebied tussen de stadsbuitengrachten, omdat daar de meeste vondsten zijn gedaan¹¹. Alle vindplaatsen zijn aangegeven op een stadsplattegrond (afb. 2). Bij de beschrijving van de afzonderlijke sites is gekozen voor een topografische indeling, waarbij achtereenvolgens vindplaatsen ten oosten, ten zuiden en ten westen van het Domplein besproken zullen worden. De nummering van de locaties is hierop afgestemd. Bij de inventarisatie is enerzijds gebruik gemaakt van (oude) opgravingspublicaties en vondstmeldingen, voorzover die (nog) aanwezig waren, anderzijds van 'primaire' archeologische gegevens als tekeningen, dagrapporten, foto's en het vondstmateriaal zelf. De meeste informatie werd verkregen uit het systematisch archeologisch onderzoek dat sinds bijna 20 jaar in de stad plaatsvindt en dat ieder jaar zijn (schriftelijke) neerslag vindt in de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht.

Achter St. Pieter (afb. 2: 1)

In deze straat, ongeveer 70 m ten oosten van de oostmuur van het castellum, en op enkele percelen aan de oostzijde daarvan, is in 1943 en 1980 op beperkte schaal archeologisch onderzoek verricht.

2. Overzicht van Romeinse vindplaatsen in de Utrechtse binnenstad. De cijfers verwijzen naar de genummerde beschrijving van het op die plaats verrichte onderzoek. Tek. ABCU.

In 1943 werden in de tuin van het voormalige gebouw van de Nederlandsche Bank (Achter St. Pieter 22), nu behorend bij het Provinciehuis, drie proefputten gegraven, waarvan alleen de laatste put volgens Vollgraff, Van Hoorn en Jongkees voldeed aan de 'eischen ener zuivere en volledige waarneming'¹². Op natuurlijke afzettingen (top op ca. 0.50-0.60 m +NAP) bevond zich een 50 cm dikke laag zand en klei, die scherven bevatte uit het derde kwart van de eerste eeuw. Behalve Romeinse scherven, werden in deze laag ook veel fragmenten van handgevormd, zgn. inheems aardewerk gevonden. Dit niveau werd door de opgravers geïnterpreteerd als de woonlaag van

47-69, dus overeenkomend met de eerste twee perioden van het castellum¹³.

In dit bewoningsniveau werden op ca. 0.90 m +NAP enkele paalsporen aangetroffen, die een NW-ZO en NO-ZW oriëntatie hadden. Volgens de opgravers kunnen deze paalsporen als restanten van houten 'hutten' beschouwd worden.

Deze woonlaag werd aan de bovenzijde, op ca. 1.00-1.10 m +NAP, afgesloten door een brandlaag, waarschijnlijk als gevolg van de opstand van de Bataven in 69/70. Op deze brandlaag lag een bijna 80 cm dik pakket klei, dat scherven bevatte uit het eind van de 1e en de 2de eeuw. Deze laag wordt door de onderzoekers beschouwd als een overstromingslaag vanwege de structuur van de grond en de daarin aanwezige hout- en plantenresten benevens enkele mosselschelpen. Een dergelijke overstromingslaag meenden Vollgraff en Van Hoorn ook op het Domplein te kunnen aantonen (de zgn. 'blauwe zeeklei met schelpjes')¹⁴. Van Giffen heeft er al in 1950 op gewezen dat dit een verkeerde interpretatie was en dat hier géén sprake was van een natuurlijke, maar van een kunstmatige ophoging¹⁵.

Dit zand- en kleipakket werd aan de bovenzijde afgesloten door een ongeveer 50 cm dikke laag klei, waarin behalve veel 2e-eeuwse scherven ook veel bouwfragmenten werden gevonden zoals vloertegels, dakpannen, verbrande leem (hutteleem) en tufsteen. Dit pakket dateert waarschijnlijk uit de tweede helft van de 2de eeuw of nog later.

In 1980 kon tijdens rioleringswerkzaamheden tussen Voetiusstraat en Pausdam aanvullende informatie worden verkregen over de opbouw van de diepere grondlagen¹⁶. Helaas werd het onderzoek ernstig belemmerd door de aanwezigheid van een 17e-eeuws riool (slokop) over de gehele lengte van de straat.

Het diepste niveau bestond uit rivierafzettingen van zand- en kleilagen, waarop een pakket humeuze of grijze klei lag. In de zuidelijke helft van de straat werden op 0.90 m +NAP in de klei bewoningssporen aangetroffen in de vorm van twee standgreppels met resten van vierkante palen. De oriëntatie van de gevonden sporen was NW-ZO en NO-ZW. Door gebrek aan vondsten was het niet mogelijk de gevonden paalsporen nauwkeurig te dateren. Gezien de overeenkomst in richting en NAP-hoogte met de paalsporen die bij de opgraving van 1943 werden gevonden, lijkt het niet onmogelijk ze tot dezelfde periode te rekenen, dat wil zeggen de tweede helft van de eerste eeuw. Of de paalsporen tot een houten gebouw hebben behoord, was op grond van het geringe aantal niet vast te stellen.

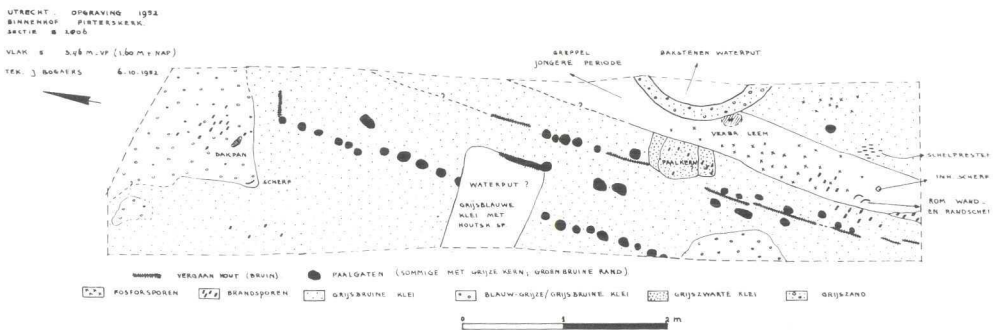
Op hetzelfde niveau als de standgreppels, maar dan een stuk zuidelijker, werden nog enkele N-Z en O-W lopende palenrijen (perceelsscheidingen?) aangetroffen. Ter hoogte van Paushuizen, waar ook al in het verleden Romeinse vondsten waren gedaan¹⁷, kwamen op ca. 1.00 m +NAP de resten van een eikehouten tonput te voorschijn, die geschoord was door vier palen. In de vulling van de put werden Romeinse scherven gevonden uit de tweede helft van de 1e en het begin van de 2de eeuw¹⁸. Hieruit kunnen we afleiden dat deze waterput waarschijnlijk aan het begin van de 2de eeuw buiten gebruik is geraakt.

Opmerkelijk was dat nergens een brandlaag werd waargenomen, zoals op het Domplein en bij Achter St. Pieter 22. In de noordelijke helft van de straat werden geen bewoningssporen aangetroffen. Hier werd alleen schervenmateriaal uit de tweede helft van de 1e en de eerste helft van de 2de eeuw gevonden.

Pieterskerk (afb. 2: 2)

Tijdens de restauratie van de uit 1039 daterende Pieterskerk werd op verschillende plaatsen en door verschillende instanties, zowel binnen als buiten de kerk, op beperkte schaal archeologisch onderzoek verricht.

In de jaren vijftig concentreerde het onderzoek zich buiten de kerk. Zo werd in 1952 onder leiding van Jongkees van het Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht (AIU) in de Pandhof gegraven en in 1955 opnieuw, toen de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) een onderzoek instelde naar de verdwenen kloostergang¹⁹. In datzelfde jaar werd onder leiding van Stooker, hoofdarchitect bij de Dienst Openbare Werken, onderzoek verricht bij het verdwenen westwerk van de kerk.

3. Pieterskerk. Paalsporen gevonden bij een opgraving in de pandhof in 1952. Tek. J.E. Bogaers/G.J. van Esch.

In de jaren zestig werd op enkele plaatsen binnen de kerk gegraven. Onder leiding van Halbertsma (ROB) werd in 1968 een deel van de viering (kruising) van de kerk onderzocht²⁰ en de AWN-afdeling Utrecht onderzocht in 1969 en 1970 de beide kapellen en enkele delen van het transept.

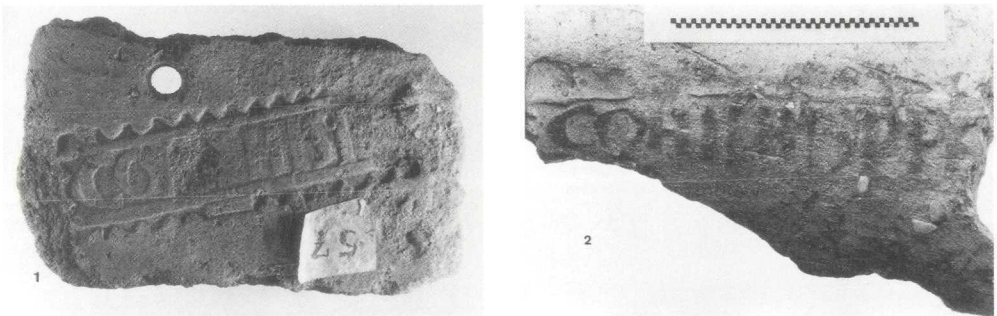
Bij het archeologisch onderzoek in de Pandhof, die in het westen begrensd wordt door het Notarishuis (Achter St. Pieter 18) en in het zuiden door het gebouw van de Provinciale Griffie (Achter St. Pieter 22), werd in N-Z richting een rechthoekig sleuf gegraven. Van dit onderzoek zijn alleen de tekeningen en de vondsten bewaard gebleven. Verdere documentatie ontbreekt, wat de interpretatie en datering van de gevonden sporen erg bemoeilijkt, niet in het minst doordat nauwelijks vondsten op tekening zijn aangegeven. De bovenkant van de natuurlijke afzettingen, zand met daarboven grijze klei, lag hier op ca. 1.30 m +NAP. Dit pakket werd afgesloten door twee humeuze laagjes, waarschijnlijk oude begroeiingsniveau's. Hierboven bevond zich een 50 cm dikke laag opgebrachte klei. In dit pakket werd op 1.60 m +NAP een

aantal paalsporen aangetroffen, die een NO-ZW oriëntatie hadden (*afb. 3*), vergelijkbaar met de richting van de paalsporen bij Achter St. Pieter 22. De gevonden sporen bestonden uit twee parallelle palenrijen van minimaal 4 m lengte, waarvan bij de oostelijke rij nog restanten van liggende planken werden aangetroffen. De afstand tussen de palenrijen bedroeg ongeveer 80 cm. Over de aard van deze houtconstructie noch over een exacte datering valt iets met zekerheid te zeggen. Gezien de diameter van de paalgaten en de lengte van de palenrijen is het niet onwaarschijnlijk dat het hier om resten van een of meer langwerpige houten gebouwen (huizen?) gaat.

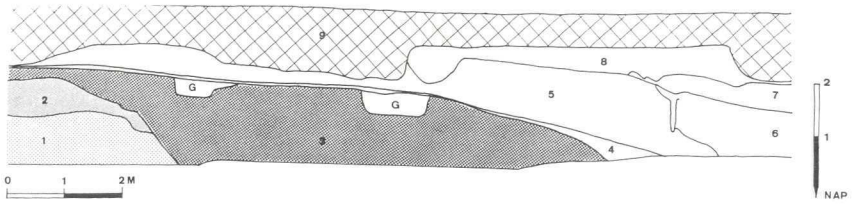
Op deze kleilaag met paalsporen lag een 10-40 cm dikke laag zavel, die veel brandsporen en verbrande leem bevatte. Deze laag werd in noordelijke richting steeds dunner tot hij niet meer zichtbaar was. Tot dit niveau behoorde een NO-ZW lopende greppel met een breedte van ongeveer 50 cm. Uit de vulling van deze greppel, die eveneens veel brandsporen en verbrande leem bevatte, kwamen enkele Romeinse scherven en één inheemse scherf.

Op deze brandlaag lag een pakket vrij schone, opgebrachte zavel, waarin opnieuw een greppel, maar nu in O-W richting werd aangetroffen. De maximaal waarneembare hoogte van dit pakket lag op ca. 2.80 m +NAP. Hierboven bevond zich een bijna 40 cm dikke, zwarte laag met veel dakpanfragmenten. Gezien de overeenkomst met eenzelfde laag, die in de tuin van Achter St. Pieter 22 op ca. 1.80-2.30 m +NAP werd aangetroffen, lijkt het aannemelijk ze in dezelfde periode te dateren, namelijk in de tweede helft van de 2e en de eerste helft van de 3de eeuw. De vondsten, o.a. fragmenten van Romeins aardewerk, die tijdens de opgraving verzameld zijn, kwamen vooral uit bovengenoemde zwarte laag. Uit een ouder niveau boven de paalsporen kwam een compleet exemplaar van een honingpot uit de 2de-3de eeuw²¹.

Bij de diverse onderzoeken binnen de Pieterskerk, heeft men nauwelijks tot op grote diepte kunnen graven. Door middel van boringen werd vastgesteld dat zich op ca. 1.30 m +NAP rivierzand bevond. Hierboven bevonden zich enkele Romeinse lagen, waaronder een brandlaag. De Romeinse vondsten die tijdens het archeologisch onderzoek in de Pieterskerk zijn verzameld, dateren uit de tweede helft van de 1e tot en met de eerste helft van de 3de eeuw. Stratigrafisch gezien hebben zij nauwelijks enige waarde. Enkele bijzondere vondsten zijn een gevefd kommetje met

4. Dakpanstempels van de tweede cohors van Spaanse infanteristen. Foto ROB (1) en ABCU (2).

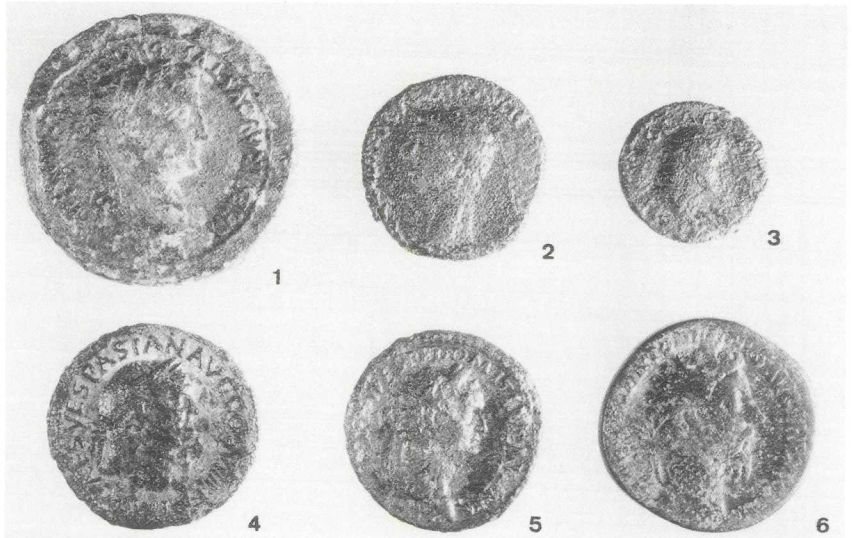

5. Pieterskerkhof. Schematisch noordprofiel van de opgraving van 1982. 1: rivierafzettingen. 2: oudere Romeinse ophoging. 3: jongere Romeinse ophoging. 4: erosieniveau. 5-7: rivierafzettingen en beschoeiing uit de 12e eeuw. 8: in de late middeleeuwen verspitte grond. 9: verstoorde bovengrond. G: vroeg-middeleeuws graf. Tek. ABCU.

schubbenversiering (type Hofheim 22/Stuart 16), fragmenten van olielampjes (o.a. met stempel FORTIS), een terra sigillata wrijfschaal (type Dragendorff 45), enkele fragmenten van versierde terra sigillata kommen (type Dragendorff 37) afkomstig uit Trier en Rheinzabern en twee dakpanfragmenten met stempels van het Nedergermaanse legerkorps (EX GER INF) en het tweede cohors van Spaanse infanteristen (COH II HISP PED PF). Laatstgenoemd stempel werd in 1955 gevonden bij het westwerk van de Pieterskerk²² (afb. 4: 1).

Pieterskerkhof (afb. 2: 3)

Op ongeveer 30 m ten oosten van de Pieterskerk liggen de percelen Pieterskerkhof 10-11, waar in 1982, voorafgaande aan de renovatie en gedeeltelijke nieuwbouw van de basisschool aldaar, archeologisch onderzoek werd verricht²³. De opbouw van de grondlagen zag er als volgt uit (afb. 5). Op natuurlijke afzettingen van zand en klei, die tot ca. 1.30 m +NAP reikten, lag een 30-60 cm dikke ophogingslaag van zavel, die op grond van aardewerkfragmenten en munten gedateerd kon worden rond het eind

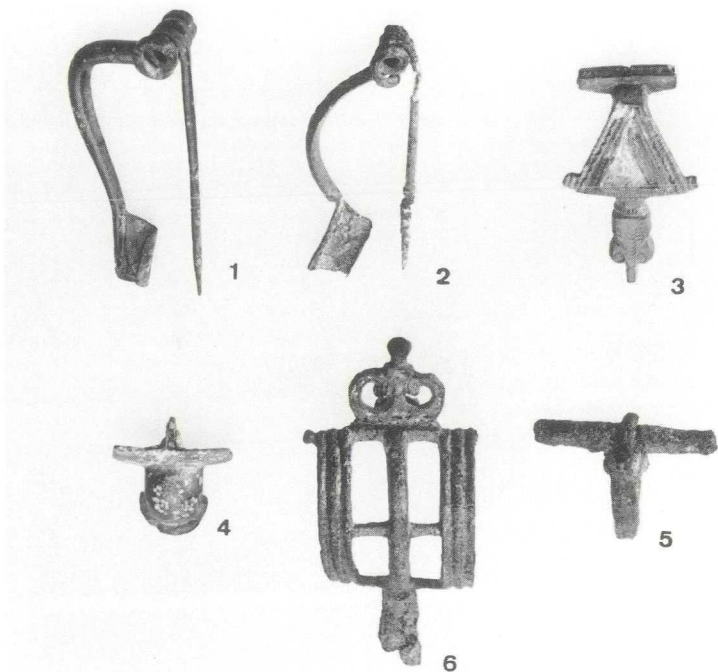
6. Pieterskerkhof. Romeinse munten uit de ophogingslagen. 1: sestertius van Augustus, 9-14 n.c. 2: as van Claudius, 41-54 n.c. 3: semis van Nero, 64-68 n.c. 4: as van Vespasianus, 77-78 n.c. 5: as van Domitianus, 82 n.c. 6: sestertius van Marcus Aurelius, 179-180 n.c. Foto FDGU.

7. Pieterskerkhof. Bodem van een handgevormde pot versierd met vingertopindrukken. Foto ABCU.

van de 1e of het begin van de 2de eeuw. In deze laag werden enkele 1e-eeuwse munten aangetroffen (afb. 6: 1-3). De jongste munten waren van Vespasianus en mogelijk één munt van Traianus²⁴. Behalve scherven van Romeins aardewerk, waaronder veel Flavische sigillata, bevonden zich in dit pakket ook veel fragmenten van zgn. inheems aardewerk (afb. 7). In deze laag werd op ca. 1.70 m +NAP een aantal paalsporen aangetroffen, waarvan de functie helaas niet vastgesteld kon worden. Voor zover deze sporen enige oriëntatie vertoonden, was deze NO-ZW.

Tengevolge van een overstroming is een deel van de bovengenoemde ophogingslaag geërodeerd, waarna opnieuw - op en aansluitend aan de restanten van de eerste ophoging - aanplemping heeft plaatsgevonden. De maximaal waarneembare hoogte van dit pakket bedroeg 2.30 m +NAP. De tweede ophogingsfase moet in de tweede helft van de 2de eeuw geplaatst worden (rond 180?). In deze laag werd opnieuw een aantal Romeinse munten gevonden (afb. 6: 4-6). Een sluitdatum voor de ophoging werd geleverd door een tweetal munten van Marcus Aurelius, geslagen tussen 179-180. Uit de jongere ophogingslaag kwamen behalve de al genoemde munten ook veel

8. Romeinse mantelspelden (fibulae) uit de 2e en 3e eeuw. 1-2: draadfibulae. 3: geëmailleerde beugelfibula. 4: kniefibula met rechthoekige kopplaat. 5: scharnierfibula met lange scharnierarmen. 6: spiraalfibula met gevorkte beugel en peltavormige kopplaat. Foto FDGU.

9. Pieterskerkhof. Dakpanstempel van het 10e legioen. Foto ABCU.

scherven van Romeins aardewerk en enkele fibulae (mantelspelden), waaronder draadfibulae, een geëmailleerde beugelfibula, een kniefibula en een scharnierfibula (afb. 8: 1-5)²⁵.

Aan de bovenkant van dit ophogingspakket werden veel rivierkeien en fragmenten van platte dakpannen

(tegulae) gevonden, die waarschijnlijk gebruikt zijn om de rivieroever te verstevigen. Een aantal fragmenten was voorzien van een stempel van het tiende legioen: Legio X Gemina (LXG) geflankeerd door een tak en een krans (afb. 9). Aangezien dit stempeltype uit het eind van de eerste eeuw dateert (Flavische periode)²⁶ lijkt het erop dat hier sprake is van hergebruikt dakpanmateriaal.

Een tweede maatregel om de rivieroever tegen verdere afkalving te beschermen, vormde de aanleg van een houten beschoeiing, waarvan de resten op korte afstand ten oosten van de rivieroever werden aangetroffen. De schoeiing bestond, voorzover te zien was, uit twee evenwijdig aan elkaar lopende rijen palen. De houten palen (els) waren op korte afstand van elkaar in de rivierafzettingen geslagen. Bij de meest oostelijke rij werd nog een liggende plank aangetroffen (afb. 10). Op grond van de afzettingsrichting van de sedimenten en de genoemde schoeiingsresten kon aangetoond worden dat de rivier hier ter plaatse in de Romeinse tijd een ZO-NW verloop heeft gehad. Opmerkelijk was dat tengevolge van latere rivieractiviteit (12de eeuw) de rivier zijn loop gewijzigd had in een N-Z richting. Hieruit kon afgeleid worden dat de loop van het noordelijk en oostelijk deel van de huidige Kromme Nieuwe

10. Pieterskerkhof. Resten van een houten schoeiing uit de Romeinse tijd. Foto FDGU.

Gracht niet is terug te voeren op een Romeinse - wat men altijd gedacht had -, maar op een 12-eeuwse rivierloop²⁷.

Met uitzondering van de paalsporen, aangetroffen in de oudste ophogingslaag, konden in de twee ophogingspakketten geen duidelijke bewoningssporen zoals kuilen of greppels worden aangetoond. Evenmin werd hier een brandlaag geconstateerd. In dit opzicht wijkt deze locatie, vlak bij de rivier, sterk af van de plaatsen die wat dichterbij het castellum gesitueerd zijn zoals bij de Pieterskerk en Achter St. Pieter. Waarschijnlijk lag dit terrein aan de oostrand van het Romeinse bewoningsareaal. Ter aanvulling dient nog vermeld te worden, dat in 1959, iets ten noorden van het bovengenoemde opgravingsterrein, bij bouwwerkzaamheden op de percelen Pieterskerkhof 15 en 16, op een diepte van 2.50-2.75 m onder straatniveau, in een kleilaag Romeinse scherven werden gevonden daterend uit de tweede helft van de 1e en de 2de eeuw²⁸.

Jeruzalemstraat (afb. 2: 4)

Het beeld zoals dat tijdens de opgraving Pieterskerkhof werd verkregen, werd in 1985 nog eens bevestigd door een klein onderzoek, bijna 100 m zuidelijker ter plaatse van de percelen Jeruzalemstraat 4-6²⁹. De diepste grondlagen bij de Jeruzalemstraat, tussen 0 en 0.45 m +NAP, waren eveneens van fluviatiele oorsprong en bestonden uit afwisselend zand- en kleilagen. De vondst van enkele Romeinse scherven, waaronder terra sigillata, in dit pakket duidde erop dat hier tot in de eerste eeuw n.C. sedimentatie had plaatsgevonden. Op deze natuurlijke afzettingen was een ongeveer 20 cm dik pakket zavelige klei afgezet dat werd afgedekt door een vegetatieniveau. De weinige scherven die uit dit niveau (ca. 0.70 m +NAP) werden verzameld, wijzen op een maaiveld uit vermoedelijk het midden van de 2de eeuw. Hierop is een laag zavel afgezet, waarvan de maximaal waarneembare dikte bijna 50 cm bedroeg. De totale dikte kon niet meer vastgesteld worden, omdat de top van dit zavelpakket geërodeerd was. Een dun erosielaagje, dat scherven bevatte uit de tweede helft van de 2de eeuw, was een indicatie hiervoor³⁰. Opvallend was dat zich direct op deze erosielaag opnieuw een vegetatieniveau had gevormd. Op stratigrafische gronden en op grond van scherven die in dit 10 cm dikke humeuze laagje werden aangetroffen, moet dit tweede Romeinse vegetatieniveau, op ca. 1.35 m +NAP, uit het eind van de 2e en/of de eerste helft van de 3de eeuw dateren³¹. Vanuit dit niveau was tot in de rivierafzettingen een ongeveer 50 cm brede en evenzo diepe greppel gegraven, die een O-W oriëntatie had. Vegetatieniveau en greppel werden afgedekt door een kleipakket waarvan een deel door erosie, maar nu in de 12de eeuw, was verdwenen. Een belangrijk punt van overeenkomst met het Pieterskerkhof (zie p. 17) vormt de rivieractiviteit die op beide plaatsen zowel in de Romeinse tijd als in de 12de eeuw voor behoorlijk wat erosie en sedimentatie heeft gezorgd. Maar er is nog een analogie met de waarnemingen gedaan bij het Pieterskerkhof. Resten van een drietal schoeiingen duiden erop dat bij de Jeruzalemstraat zowel in de Romeinse tijd als in de middeleeuwen een rivier heeft gestroomd. De twee oud-

ste schoeiingen waren slechts als ronde verkleuringen (zgn. paalgaten) in de bodem te herkennen. Op stratigrafische gronden moeten ze uit de 1e en/of de eerste helft van de 2de eeuw dateren. De schoeiingsrestanten werden aangetroffen onder de Romeinse erosie laag uit de tweede helft van de 2de eeuw op respectievelijk ca. 0.70 en 0.30 m +NAP. In dit niveauverschil zouden we mogelijk een oudere en een jongere fase kunnen zien, zonder dat we daar een nauwkeurige datering aan kunnen geven. De richting van de Romeinse schoeiingen en dus waarschijnlijk ook van de bijbehorende rivieroever was vrijwel evenwijdig aan de Jeruzalemstraat: ZO-NW. Een dergelijke oriëntatie werd ook voor de Romeinse rivieroever en schoeiing bij het Pieterskerkhof vastgesteld. Dit betekent echter niet dat ze gelijktijdig gefunctioneerd hebben. De rivieroever en schoeiing bij het Pieterskerkhof zijn waarschijnlijk van iets jonger datum. De derde schoeiing bij de Jeruzalemstraat dateert uit de middeleeuwen.

Trans (afb. 2: 5)

In het voorjaar van 1990 konden bij de verbouwing van Trans 19 (*Sic Semper*) enige waarnemingen worden gedaan in het gedeelte dat werd gesloopt en ontgraven t.b.v. de aanleg van een parkeergarage³². Door de aard van de werkzaamheden was het alleen mogelijk om op enkele plaatsen profielen te bestuderen. De informatie die hieruit wat betreft de opbouw van het terrein verkregen kon worden, is dan ook zeer fragmentair.

Het gebouw Trans 19, gelegen op de hoek van de Trans en de Nieuwe Gracht, bevindt zich op ongeveer 50 m ten zuiden van de zuidoost hoek van het Romeinse castellum. Ook hier werden op het diepste niveau rivierafzettingen aangetroffen, die tot ca. 0.55 m +NAP reikten, waarvan de bovenste 20 cm uit klei bestond. Hierboven bevond zich een dun humeus laagje, een oud begroeiingsniveau, waarschijnlijk uit de tweede helft van de eerste eeuw. Hierin werden slechts enkele scherven aangetroffen waaronder een fragment van een ruwwandig oorpotje. Dit oude loopniveau werd afgesloten door een bijna 40 cm dikke laag klei, die op zijn beurt weer werd afgedekt door een humeuze laag van wisselende dikte. De bovenzijde van deze laag lag tussen 1.40 en 1.60 m +NAP. In de kleilaag bevonden zich enkele kuilen met voornamelijk aardewerkfragmenten uit de 2e en eerste helft van de 3de eeuw.

Het vondstmateriaal uit de humeuze laag dateert eveneens uit deze periode. Een meer nauwkeurige datering bleek niet mogelijk. Waarschijnlijk ten gevolge van een overstroming is een deel van het humeuze pakket geërodeerd, waarna het terrein werd opgehoogd. Een restant van deze ophogingslaag was aan de noord-westkant van het terrein nog aanwezig in de vorm van een naar het zuiden duikende laag, die scherven bevatte uit het eind van de 2e en de eerste helft van de 3de eeuw. Op het bovenvermelde humeuze pakket en vermoedelijk ook over de ophogingslaag - dit was niet goed zichtbaar - werd een 30 cm dikke laag klei afgezet, die aan de bovenkant weer een vegetatieniveau te zien gaf. Enkele scherven die afkomstig zijn uit dit niveau dateren mogelijk uit de laat-Romeinse en/of vroeg-middeleeuwse periode.

Het ophogingspakket hierboven, dat gezien enkele fragmenten van kogelpotaardewerk uit de 12de-13de eeuw moet dateren, bevatte ook vele fragmenten Romeins aardewerk, die als 'opspit' beschouwd dienen te worden.

Korte Nieuwstraat (afb. 2: 6-7)

Aan weerszijden van de Korte Nieuwstraat, die zich over een lengte van ongeveer 150 m ten zuiden van de zuidmuur van het castellum uitstrekt, zijn op verschillende tijdstippen Romeinse vondsten gedaan.

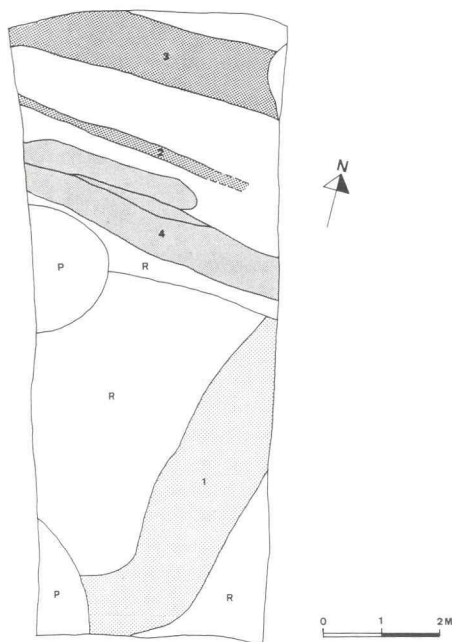
In 1927 en 1934 kwamen bij de verbouw en uitbreiding van drukkerij Bosch en Zoon, die toen aan de westzijde van de Korte Nieuwstraat was gelegen (afb. 2: 6), Romeinse scherven uit de 2de eeuw te voorschijn benevens een munt van Vespasianus (69-79)³³. Uit de vondst van enkele (menselijke?) beenderen en een gave kruik meende Van Hoorn te kunnen afleiden dat hier misschien een Romeins grafveld had gelegen. Uit later onderzoek zou blijken dat dit niet het geval kon zijn.

In de jaren zestig werd in verband met de verbreding van de Korte Nieuwstraat aan beide zijden een aantal huizen afgebroken. Voorafgaand aan de aanleg van de nieuwe weg werd in 1961 en 1963 onder leiding van Jongkees (AIU) een aantal proefputten langs de straat gegraven. De resultaten van dit onderzoek waren vrij teleurstellend. Op enkele plaatsen werden Romeinse lagen waargenomen, maar deze bevatten geen sporen van gebouwen of graven. In de richting van het castellum werd slechts één dik Romeins pakket waargenomen³⁴.

In 1965 werd onder leiding van Isings (AIU) een kleine proefgraving uitgevoerd op het voorterrein van de Arrondissementsrechtbank op de hoek van de Korte Nieuwstraat en de Hamburgerstraat (afb. 2: 7). Hierbij werd een langwerpige brandplek aangetroffen, die waarschijnlijk uit de 2de eeuw dateerde. Hieronder bevond zich een oudere Romeinse laag uit de tweede helft van de eerste eeuw³⁵.

In 1982 deed zich de mogelijkheid voor om op het terrein van de voormalige drukkerij, die in de jaren zestig gesloopt was, voorafgaand aan woningbouw archeologisch onderzoek te verrichten³⁶. Doordat het middendeel van het terrein diep onderkelderd was geweest, konden alleen het noord- en zuiddeel onderzocht worden. De diepstliggende grondlagen bestonden ook hier uit rivierafzettingen, waarvan de top in het zuiddeel van het terrein op ca. 0.70 m +NAP lag en die naar het noorden toe opliep tot ca. 1.00 m +NAP. Hierop was in het zuiddeel een laag zandige klei afgezet, die enkele Romeinse en inheemse scherven bevatte. De bovengrens van dit kleipakket, op ca. 1.10-1.20 m +NAP, werd gevormd door een 15-20 cm dikke laag humeuze klei, waarschijnlijk een oud begroeiingsniveau (vegetatielaag). Op grond van de scherven die in deze laag werden aangetroffen, moet de laag tussen het eind van de 1e en de 2de eeuw gedateerd worden. Op deze laag lag een kleipakket dat in de 12de eeuw geplaatst moest worden, gevolgd door verschillende ophogingslagen uit de 13de eeuw en later.

Het noorddeel van het opgravingsterrein gaf boven 1.00 m +NAP een iets andere

11. Korte Nieuwstraat. Overzicht van grondsporen in het noordelijk deel van de opgraving van 1982. 1-4: Romeinse greppels. P: middeleeuwse beerput. R: rivierafzettingen. Tek. ABCU.

opbouw te zien. Op natuurlijke afzettingen lag hier een ongeveer 50 cm dik ophogingspakket van fosfaatrijke klei en zavel, waarin scherven uit de 2de eeuw werden aangetroffen. In dit ophogingspakket werd een aantal greppels aangetroffen die deels tot in de natuurlijke afzettingen doorliepen (afb. 11, 1-4).

De oudste greppel (1), die van oorsprong natuurlijk leek, had een N-Z oriëntatie. Hij was ongeveer 1.50 m breed en heeft, gezien de sliblagen die erin werden aangetroffen, waarschijnlijk als sloot gefungeerd. Uit de vulling van de greppel kwamen veel scherven van kruiken en kruikamforen en bovendien een terra sigillata bord met stempel³⁷. Op grond van de vondsten kan geconcludeerd worden dat deze greppel

waarschijnlijk in de eerste helft van de 2de eeuw buiten gebruik is geraakt. Uit de 2e-eeuwse ophogingsklei boven deze greppel kwam een fragment van een imbrex met het stempel van de cohors II Hispanorum peditata pia fidelis (COH II HISP PED PF) te voorschijn (afb. 4: 2). Dergelijke stempels waren ook al bij de Pieterskerk en op het Domplein gevonden (zie p. 10).

De twee meest noordelijke greppels (2-3) hadden een O-W oriëntatie. Ze waren respectievelijk 20 en 100 cm breed. Op stratigrafische gronden moeten ze uit de 2de eeuw dateren. Een meer nauwkeurige datering op grond van vondsten bleek niet mogelijk. De vierde greppel (4), die stratigrafisch en archeologisch de jongste was, liep evenwijdig aan de beide vorige greppels. Hij was duidelijk gegraven, waarbij een viertal fasen te onderscheiden was. De greppel was onderin ongeveer 50 cm breed en verwijdde zich naar boven toe tot bijna 3 m. Er werden vele fragmenten van Romeins bouw materiaal in aangetroffen, waaronder veel dakpannen, tufsteen en mortel. Op één van de dakpannen kwam een stempel van het Nedergermaanse legerkorps (EXGERINF) voor. Op grond hiervan zou de greppel in het laatste kwart van de 2de eeuw of later geplaatst moeten worden. Hoewel de greppels in hun ligging wel een bepaald patroon vertonen, kunnen hieruit geen conclusies worden getrokken wat betreft hun functie; daarvoor zijn de aangetroffen restanten te fragmentair.

Behalve dit systeem van greppels werd in het noordeel nog een aantal kuilen gevonden die scherven bevatten uit de 2e en de eerste helft van de 3de eeuw. In één van de kuilen werd een bijna complete ruwwandige kookpot aangetroffen.

Wat de samenstelling van het vondstmateriaal betreft, dat bij deze opgraving werd verzameld, valt op dat het Romeinse aardewerk overheerst. Inheems aardewerk

kwam hier nauwelijks voor, in tegenstelling tot bij de opgravingen Pieterskerkhof en Boterstraat waar inheems aardewerk ruimer vertegenwoordigd was, met name in de oudste lagen. Van de opgraving aan de Korte Nieuwstraat valt nog een bijzondere metaalvondst te vermelden: een spiraalfibula met gevorkte beugel en peltavormige kopplaat (afb. 8: 6) die in het eind van de 2e en de eerste helft van de 3de eeuw geplaatst moet worden³⁸. Dit fibulatype werd vooral door soldaten gedragen.

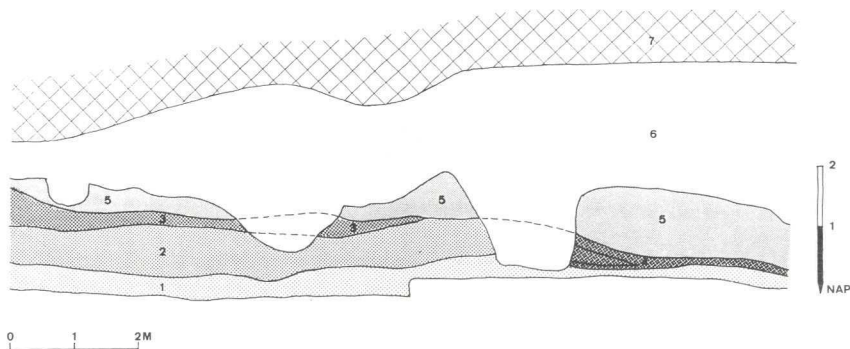
Wat de Romeinse periode betreft mogen we concluderen dat het zuiddeel van de Korte Nieuwstraat nauwelijks sporen van menselijke activiteit heeft opgeleverd. Daarentegen vertoonde het noordoel een heel wat intensiever gebruik vooral in de 2e en de eerste helft van de 3de eeuw. Hier is de grootste concentratie aan grondsporen (kuilen en greppels) en vondsten (vooral aardewerk) aangetroffen. Dit is op zich niet zo verwonderlijk, want we bevinden ons hier op slechts 50 m ten zuiden van het castellum. Van bewoning in de Romeinse tijd is hier echter waarschijnlijk geen sprake geweest, gezien de afwezigheid van duidelijke sporen van gebouwen.

Tijdens archeologisch onderzoek in meer zuidelijke richting, onder andere bij de Lange Nieuwstraat³⁹, tussen de Dorstige Hartsteeg en de Korte Smeestraat en bij de Keukenstraat, werden geen sporen van Romeinse activiteit waargenomen. Er werden slechts enkele 'losse' Romeinse scherven gevonden, meestal in een middeleeuwse context. Van de Vrouwjuttenstraat, het Geertekerkhof en de omgeving van de Nicolaaskerk⁴⁰ zijn ook enkele 'losse' Romeinse vondsten bekend: voornamelijk scherven van aardewerk en een enkele Romeinse munt.

Boterstraat (afb. 2: 8)

Aan de zuidzijde van de Boterstraat, op de plek waar tot 1985 een melkfabriek stond en waar nu woningbouw gerealiseerd is, zijn op verschillende tijdstippen Romeinse artefacten en grondsporen aan het licht gekomen. In 1936 kwamen tijdens een onderzoek bij de bouw van een schoorsteen voor de melkfabriek uit de klei boven de natuurlijke afzettingen Romeinse scherven te voorschijn, waarschijnlijk uit de eerste helft van de 2de eeuw. Uit de funderingskuil werden verder nog scherven verzameld uit de 2de en de eerste helft van de 3de eeuw benevens enkele middeleeuwse scherven met name uit de 12de eeuw. In 1968 deed de ROB onder leiding van Halbertsma enige waarnemingen in een bouwput gegraven voor nieuwbouw van de fabriek, waarbij echter alleen middeleeuwse ophogingslagen werden waargenomen⁴¹. Door de sloop van de melkfabriek, was het mogelijk om in de winter van 1985-86 op het vrijgekomen terrein archeologisch onderzoek te doen⁴². Dit betrof vooral een strook van ongeveer 15 m breed, parallel aan de Boterstraat, die bestemd zou worden voor woningbouw.

De Boterstraat, gelegen op ongeveer 125 m ten westen van het Domplein, behoort tot één van de hoogste punten in de stad. Het maaiveld ligt hier op bijna 6 m +NAP. Mede hierdoor bleken de dieperliggende grondlagen nog heel wat bewoningssporen uit de Romeinse tijd te bevatten.

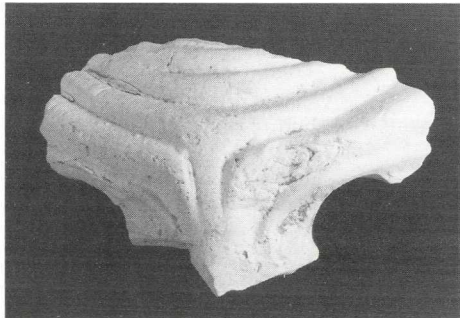

12. Boterstraat. Vereenvoudigd oostprofiel van de opgraving van 1986. 1-2: rivierafzettingen. 3: grijs-bruine klei (opgebracht). 4: humeuze laag ('drassige plek'). 5: ophogingspakket uit de 2e eeuw. 6: middeleeuwse ophogingslagen van mest. 7: verstoorde bovengrond. Tek. ABCU.

Het diepste niveau in de Boterstraat bestond - zoals overal in de stad - uit riviersedimenten (afb. 12): vrijwel horizontaal gelaagde zand- en kleilagen, die tot ca. 0.60 m +NAP reikten. Hierop was een ongeveer 60-80 cm dikke laag grijze klei afgezet, die naar het zuiden toe afhelde en die overging in een humeuze laag met veel houtresten, wellicht een depressie of drassige plaats in het terrein. De kleisedimentatie moet op grond van enkele scherven nog tot in de eerste eeuw hebben plaatsgevonden. De bovengrens van dit sediment, dat gemiddeld op 1.30 m +NAP lag, kan waarschijnlijk als een oud maaiveld worden beschouwd. Op deze grijze kleilaag lag in het noorddeel een 20-60 cm dik pakket grijs-bruine klei dat op grond van de daarin aangetroffen scherven tussen het eind van de 1e en het begin van de 2de eeuw gedateerd moet worden. Een bijzondere vondst hieruit was een fragment van een pijparden toneelmasker (afb. 13)⁴³. Deze laag, die waarschijnlijk is opgebracht, wigde naar het zuiden toe naar beneden uit en was bij de drassige plek verdwenen.

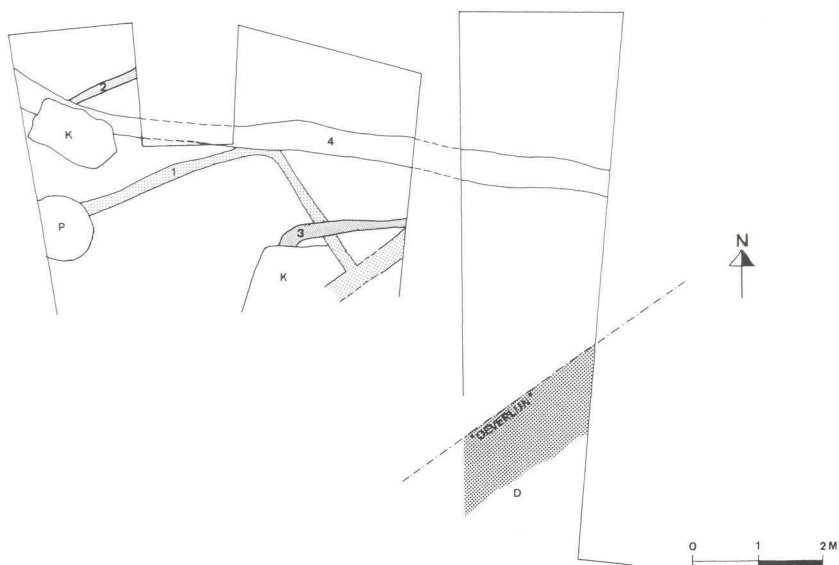
Zowel boven dit pakket als boven de drassige plek werd een ophogingslaag van zavel aangetroffen, die veel houtskool, Romeins bouw materiaal en scherven bevatte en die uit de tweede helft van de 2de eeuw moet dateren. Dit pakket reikte tot een hoogte van ca. 2.00 m +NAP. De hierboven aangetroffen ophogingslagen dateren van ver na de Romeinse tijd: 12de eeuw en later.

Aangenomen moet worden dat in de eerste eeuw ten zuiden van de Boterstraat een

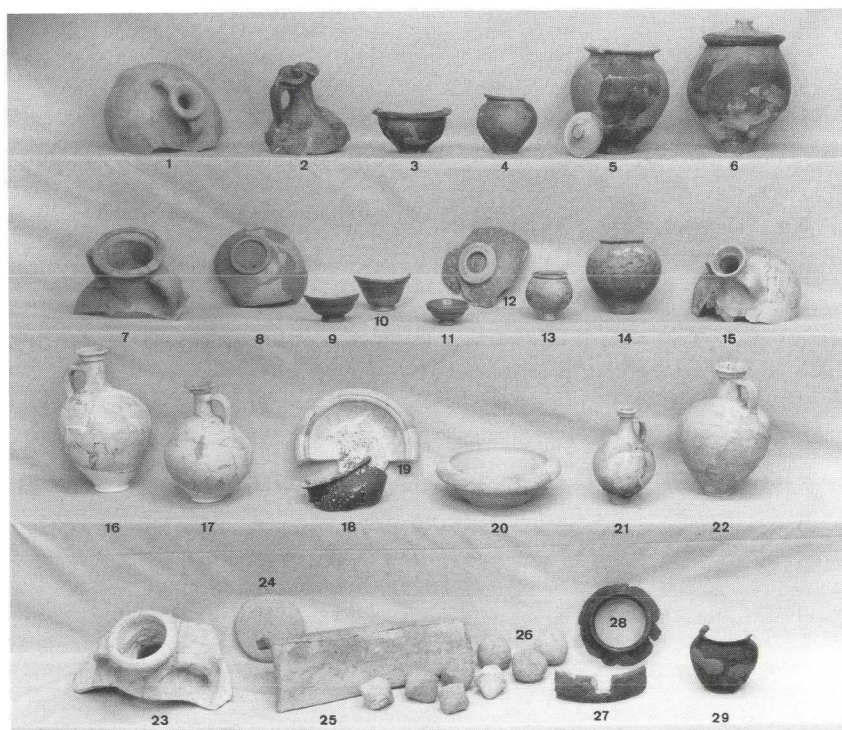

depressie in het terrein heeft gelegen, een drassige plek of 'poel'⁴⁴ (afb. 14: D). Analyse van plantenresten uit een inheems potje (afb. 15: 29) afkomstig uit deze plek, wijst op een milieu van zeer helder stilstaand water⁴⁵. Het is dan ook niet waarschijnlijk dat wij hier met een stromende rivier te maken hebben. Behalve de genoemde hout- en plantenres-

13. Boterstraat. Fragment van een Romeins toneelmasker. Foto ABCU.

14. Boterstraat. Overzicht van de belangrijkste grondsporen. 1-3: Romeinse greppels. 4: middeleeuwse greppel. D: drassige plek met 'oeverlijn'. K: middeleeuwse afvalkuil. P: middeleeuwse beerput. Tek. ABCU.

15. Boterstraat. Overzicht van enkele aardewerksoorten en vormen uit de Romeinse tijd.

8-12: terra sigillata kommen en bakjes. 18: terra nigra kom. 13-14: geverfde bekers. 1, 15-17, 21-22: gladwandige kruiken en kruikamforen. 2-6 en 24: ruwwandige kruik, kom, kookpotten en bord. 7, 23, 19-20: amforen en wrijf-schalen. 27-29: handgevoormd aardewerk. 25: dakpan (imbrex). 26: slingerkogels. Foto FDGU.

16. Boterstraat. Kalkstenen sculptuurfragment (Minerva?). Foto ABCU.

ten werd in de humeuze laag ook een rij paalsporen aangetroffen, die evenals de 'oeverlijn' van de drassige plek een ZW-NO oriëntatie had. Hoe deze sporen geïnterpreteerd moeten worden, is voornamelijk onduidelijk (een beschoeiing?). Gezien de grote hoeveelheid scherven, die op deze plaats werd aangetroffen, is het waarschijnlijk dat deze drassige plek tot in de eerste helft van de 2de eeuw gebruikt is om er nederzettingsafval te deponeren: een Romeinse 'vuilnisbelt' dus. In dit afval was het bij de

Romeinen gebruikelijke scala aan keuken- en tafelgerei vertegenwoordigd: terra sigillata kommen en bakjes, geverfde bekers, gladwandige kruiken en kruikamforen, ruw-wandige kookpotten, borden en kommen en wrijfchalen. Een aantal van deze vormen is te zien op afb. 15. Als bijzondere vondst kan een kalkstenen sculptuurfragment vermeld worden (afb. 16), mogelijk een 'primitieve' voorstelling van de godin Minerva, die bij de Romeinen onder meer vereerd werd als godin van de krijgsvoe- ring⁴⁶. Tussen het nederzettingsafval bevonden zich ook enkele slingerkogels (afb. 15: 26) en een aantal bronzen voorwerpen, waaronder een draadfibula, een schrijfstift en een zegeldoosje.

Door ophoging en aanvulling is de depressie in de tweede helft van de 2de eeuw verdwenen. Daarbij werd tevens het maaiveld opgehoogd.

Ten noordwesten van de drassige plek kwam een aantal smalle Romeinse greppels tevoorschijn (afb. 14: 1-3). De oudste greppel (1), op 1.40 m +NAP, dateerde uit het tweede kwart van de 2de eeuw⁴⁷. Deze greppel had een breedte van 30-40 cm en was slechts 25 cm diep. De oriëntatie was ZW-NO en ZO-NW. Greppels 2 en 3 werden aangetroffen op 1.70 m +NAP. Zij waren gegraven in het ophogingspakket uit de tweede helft van de 2de eeuw. Greppel 2 leek op grond van zijn oriëntatie bij I te horen, maar bij gebrek aan goed dateerbare scherven was een nauwkeurige datering niet mogelijk. De derde greppel, waarvan slechts een klein fragment bewaard was, had een O-W oriëntatie en boog aan één kant naar het zuiden af. Op grond van de erin gevonden scherven moet deze greppel uit het eind van de 2de eeuw dateren⁴⁸. De jongste greppel (4), ongeveer 50-60 cm breed en 40 cm diep, dateert waarschijnlijk uit de middeleeuwen.

Opvallend was dat de eerste twee greppels een oriëntatie hadden die overeenkwam met die van de drassige plek, namelijk NO-ZW. De derde Romeinse greppel en ook die uit de middeleeuwen blijken een O-W richting te hebben. Na een ophoging van het maaiveld in de tweede helft van de 2de eeuw blijken de grondsporen van richting veranderd te zijn. Hoe deze oriëntatieverandering verklaard moet worden, is nog onduidelijk. Evenmin is duidelijk welke functie(s) de greppels gehad hebben. Het is

mogelijk dat we hier met standgreppels van een gebouw(en) te maken hebben, hoewel in geen van de greppels paalsporen of resten van vlechtwerk zijn aangetroffen. De aanwezigheid van deze greppels en de grote hoeveelheid vondsten uit het eind van de 1e tot en met de eerste helft van de 3de eeuw (afb. 15), wettigen de veronderstelling dat in de Romeinse tijd ter plaatse van de Boterstraat of in de directe omgeving ten noorden daarvan bewoning is geweest. Waarschijnlijk lag hier de zuidgrens van het westelijke kampdorp, waarvan de kern vermoedelijk aan weerszijden van de Zadelstraat te zoeken is. De Zadelstraat ligt namelijk in het verlengde van de westelijke uitvalsweg van het castellum.

Buurkerk e.o. (afb. 2: 9-10)

In 1933 kwamen bij een onderzoek van de fundering van de Buurkerk door Haakma Wagenaar, tussen 1.40 en 2.00 m +NAP fragmenten van Romeins aardewerk te voorschijn voornamelijk uit de 2de eeuw en enkele dakpanfragmenten, waaronder één fragment met een stempel van consul Didius Julianus (SUB DIDI IULI COS) uit omstreeks 180⁴⁹.

Onder leiding van Van Giffen werd in 1938 een klein proefgraving uitgevoerd op het Buurkerkhof waarbij scherven werden gevonden uit het eind van de 1e tot en met de eerste helft van de 3de eeuw en een stempelfragment van het tiende legioen (LXG)⁵⁰. In datzelfde jaar werd dichtbij de Buurkerk, op een perceel aan de Steenweg - voormalige apotheek Van Spanje - een klein proefputje gegraven⁵¹. Bij dit onderzoek, dat onder leiding stond van J. de Groot, werden op ongeveer 4.00-4.50 m onder straatniveau, de resten gevonden van een Romeinse waterput. Van deze put waren nog 23 eikhouten duigen bewaard met een lengte van 90 cm. Een nauwkeurige datering van de put was door het ontbreken van goed dateerbare vondsten niet mogelijk. Uit de vulling van de put kwamen slechts enkele dakpanfragmenten en brokjes huttenleem. Op korte afstand van de put werden nog twee paalsporen waargenomen, die volgens De Groot bij een overkapping van de put gehoord hebben.

Even ten noorden van de Buurkerk werden in 1931 bij de verbouwing van V & D, tussen Masegast en Choorstraat, waar nu boekhandel Broese Kemink gevestigd is (afb. 2: 10), Romeinse scherven gevonden uit de 1e en 2de eeuw waaronder terra sigillata. Tevens werd hier een fundering van veldkeien aangetroffen waarvan de datering onzeker is⁵².

Achter Clarenburg (afb. 2: 11)

Tijdens een onderzoek in het voorjaar van 1971 in een diepe bouwput (V & D) tussen Achter Clarenburg en de Rijnkade werd een O-W georiënteerde rivierloop teruggevonden⁵³. Aan de hand van sedimentologisch onderzoek werd aangetoond dat de gevonden rivierafzettingen (zand- en kleilagen) behoorden tot een grote meander vermoedelijk van de Rijn⁵⁴. Op basis van vondsten gedaan onderin de rivierafzettingen werd tevens duidelijk dat de rivier waarschijnlijk in de IJzertijd, maar

17. Achter Clarenburg. Potje van handgevormd aardewerk. Foto ROB.

zeker in de Romeinse tijd actief was. Op ca. 2.50 m -NAP werden in het zand op korte afstand van elkaar diverse fragmenten van handgevormd aardewerk gevonden waaronder een potje met S-vormig profiel (afb. 17) en een bijna complete wilgetenen visfuik (afb. 18), die verzwaard was met rivierkeien en een driehoekige netverzwaarder van keramiek. De fuik, waarvan alleen de punt geconserveerd kon worden, bestond uit een trechter en een viskorf. Dit type kent een lange traditie en komt al vanaf

het Neolithicum in ons land voor. Door middel van een C-14 (radiokoolstof) datering van de fuik (1880 ± 35 BP) kunnen bovengenoemde vondsten in de tweede helft van de eerste eeuw n.C. geplaatst worden (omstreeks 70). Uit dezelfde context komt een munt van Vespasianus, die de C-14 datering lijkt te bevestigen. Uit de afzettingen hierboven komen enkele verspoelde Romeinse scherven vermengd met Karolingisch materiaal. De genoemde rivierloop heeft mogelijk al in de IJzertijd, maar zeker vanaf de Romeinse tijd gefunctioneerd en is pas in de 8e eeuw of iets later gaan verlanden.

18. Achter Clarenburg. Wilgetenen visfuik in situ. Foto FDGU.

Synthese: De vicus bij het Utrechtse castellum

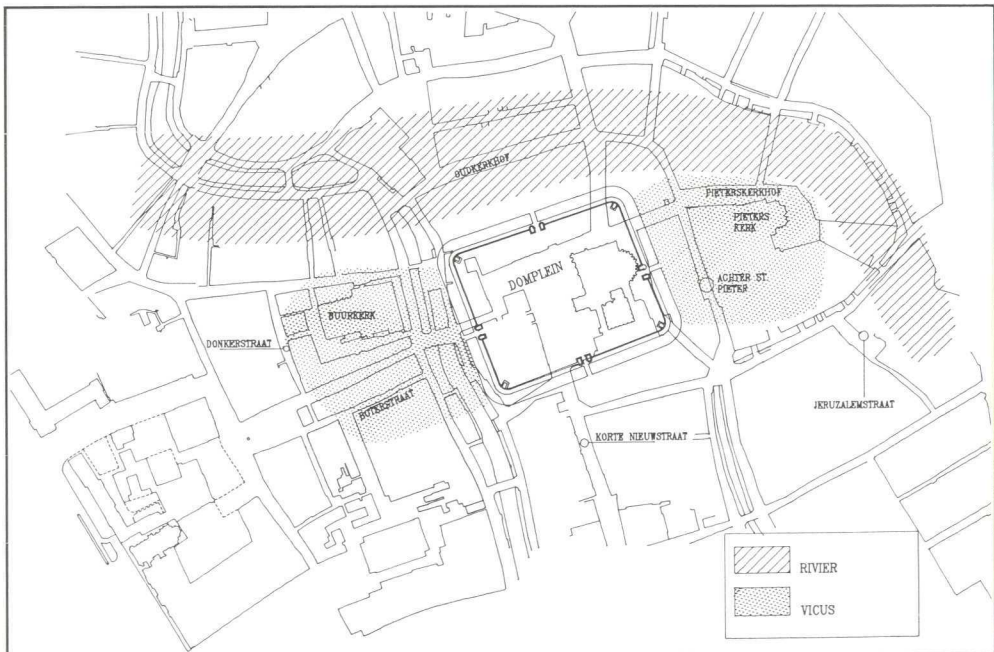
De ligging

Bij de inventarisatie van bewoningssporen en vondsten uit de Romeinse tijd in de gemeente Utrecht is duidelijk geworden, dat zowel ten oosten van het Domplein (omgeving Pieterskerk) als aan de westzijde daarvan (omgeving Buurkerk) sprake is geweest van bewoning (afb. 19). Evenals bij het castellum zal de keuze voor deze

plaatsen mede bepaald zijn geweest door de relatief hoge ligging, namelijk op een oeverwal, van deze terreinen in de Romeinse tijd. Deze oeverwal, die een breedte had van ongeveer 150 m en een hoogte van 1.20-1.30 m +NAP, heeft ongeveer vanaf het Pieterskerkhof via het Domplein en de Boterstraat/Zadelstraat in westelijke richting gelopen. Ten zuiden van deze oeverwal heeft waarschijnlijk een komegebied gelegen. Dit valt af te leiden uit de dikke kleipakketten die bij opgravingen aan de Trans, Korte Nieuwstraat en het Visschersplein direct op de rivierafzettingen werden aangetroffen. Hoewel nog nergens sporen van wegen zijn aangetroffen, lijkt het voorts aannemelijk dat de bewoning zich geconcentreerd heeft langs de voortzetting van de via principalis, die eigenlijk een deel is van de limesweg. Dit is de gebruikelijke situering voor een vicus langs de Nedergermaanse limes. Ten zuiden van het castellum is zeer waarschijnlijk niet gewoond. Bij géén van de opgravingen in dit stadsdeel zijn duidelijke bewoningssporen uit de Romeinse tijd aangetroffen. Evenmin zijn hier sporen van een grafveld gevonden.

Ten noorden van het Domplein zijn evenmin sporen van Romeinse bewoning gevonden. Dat is ook niet zo verwonderlijk, want ten noorden van het castellum stroomde toen een rivier, namelijk de Rijn. Komende vanuit het zuiden boog de Rijn bij het Pieterskerkhof naar het noordwesten af en liep via het Oudkerkhof/Minrebroederstraat en de Stadhuisbrug naar Achter Clarenburg en de Westerstraat. Uit het gebied direct ten noorden van de rivier kennen we slechts enkele Romeinse scherven en munten, die in rivierafzettingen werden aangetroffen⁵⁵.

Het woongebied aan de oostzijde van het castellum strekte zich uit van Achter St.

19. De ligging van het castellum met bijbehorende vicus en de vermoedelijke loop van de Rijn in de Romeinse tijd. Tek. ABCU.

Pieter tot en met het Pieterskerkhof en werd aan de noordoostzijde begrensd door de Rijn. De zuidelijke begrenzing van de vicus is wat moeilijker aan te geven. Aangezien bij een opgraving aan de Jeruzalemstraat twee beschoeiingen uit de Romeinse tijd zijn aangetroffen, zal de zuidgrens waarschijnlijk in deze omgeving gezocht moeten worden. De geschatte oppervlakte van de oostelijke vicus bedraagt ca. 2,2 ha. Ten westen van het castellum heeft, naar het zich nu laat aanzien, de bewoning zich over tenminste 125 m westwaarts uitgestrekt. De begrenzing van de westelijke vicus kan slechts bij benadering worden gegeven. Noch bij een opgraving aan de Steenweg (Hema)⁵⁶, noch bij een onderzoek in de Mariakerk op de Mariaplaats⁵⁷ werden duidelijke sporen uit de Romeinse tijd waargenomen. Daarmee lijkt voorlopig een westelijke begrenzing van deze vicus ter hoogte van de Donkerstraat aannemelijk. De zuidelijke grens moet even ten zuiden van de Boterstraat worden gezocht. Daarmee wordt de oppervlakte van dit bewoningsgebied bepaald op ca. 1,6 ha.

Ontstaan en ontwikkeling

De oostelijke vicus is zeer waarschijnlijk tegelijk met het castellum ontstaan. In de omgeving van Achter St. Pieter werd in de onderste lagen, boven de natuurlijke afzettingen, schervenmateriaal uit de Claudische periode (40-50) gevonden. Vollgraff, Van Hoorn en Jongkees spraken zelfs van een woonlaag uit de periode 47-69. In dezelfde tijd worden ook de eerste twee fasen van het castellum gedateerd. Of ook de westelijke vicus in deze tijd is ontstaan, is niet bekend. De opgravingen hebben hier weliswaar Claudische scherven opgeleverd, maar die bevonden zich vrijwel zonder uitzondering in lagen van jonger datum.

Het lijkt erop dat de Utrechtse vicus zich in de begintijd slechts aan de oostzijde van het castellum bevond en mogelijk nog vrij beperkt van omvang was. De oudste scherven die buiten het castellum zijn gevonden, komen uit deze omgeving. In het laatste kwart van de eerste eeuw (Flavische periode) heeft de bewoning zich, gezien de ruimere verspreiding van het vondstmateriaal, waarschijnlijk uitgebreid. Aan de oostkant vond uitbreiding plaats tot aan de rivier bij het Pieterskerkhof. Aan de westzijde van het castellum lijkt dan ook bewoning te komen.

De eindfase van de Utrechtse vicus valt waarschijnlijk samen met die van het castellum, namelijk omstreeks 270. Dat valt af te leiden uit het vrijwel ontbreken van aardewerk uit de 4de eeuw. Dat binnen het castellum wel scherven uit deze tijd zijn gevonden, zou misschien op een voortzetting - op kleine schaal - van bewoning binnen het castellum kunnen duiden⁵⁸.

Uit het vorenstaande mogen we - voorlopig - concluderen dat de Utrechtse vicus tenminste drie bewoningsfasen heeft gehad. Een beginfase uit het derde kwart van de eerste eeuw aan de oostzijde van het castellum. Een tweede fase die vooral gekenmerkt is door een uitbreiding van het bewoonde areaal en die tussen 70 en 150 gedateerd kan worden. We zien dan niet alleen een uitbreiding aan de oostzijde van het castellum, maar daarnaast ook dat ten westen ervan sprake is van bewoning. De

derde fase duurt van het midden van de 2de eeuw tot in het derde kwart van de 3de eeuw. Als dan het castellum wordt verlaten, breekt ook de bewoning van het kampdorp af.

De morfologie

Over het grondplan en de verdere inrichting van de vici weten we zo goed als niets. Die geringe kennis is te wijten aan het kleine aantal opgravingen in de binnenstad en aan de kleinschaligheid ervan. Bovendien moet in Utrecht ernstig rekening worden gehouden met het feit dat ten gevolge van latere rivieractiviteiten (12de eeuw) veel sporen uit de Romeinse tijd én de vroege middeleeuwen zijn verdwenen.

Uit de drie bewoningsfasen resten slechts enkele paalsporen (Achter St. Pieter en de Pandhof van de Pieterskerk), twee waterputten (Achter St. Pieter en Buurkerk) en een aantal greppels en kuilen (Korte Nieuwstraat en Boterstraat). Deze sporen zijn te gering in aantal en omvang om ze met zekerheid in een bepaalde context van bewoning te vertalen. Slechts in twee gevallen, bij de Boterstraat en in de Pandhof van de Pieterskerk, mogen we misschien aan resten van huizen denken.

Over het verloop van de wegen buiten het castellum valt niets met zekerheid te zeggen. Bij geen van de opgravingen ten oosten, ten westen en ten zuiden van het Domplein zijn sporen van wegen gevonden.

Ook over de ligging van het Romeinse grafveld is niets bekend. Nergens in de stad zijn Romeinse graven gevonden. Het is in ieder geval uitgesloten dat het grafveld binnen het Romeinse bewoningsareaal ligt, daar de Romeinen hun doden altijd daarbuiten begroeven, bijvoorbeeld langs één van de uitvalswegen.

Ophoging en oriëntatieverandering t.g.v. rivieractiviteit?

Rond het midden van de 2de eeuw lijkt een caesuur in de bewoning op te treden, althans buiten het castellum. Dit zou een gevolg kunnen zijn van een verhoogde rivieractiviteit gepaard gaande met erosie en sedimentatie (Pieterskerkhof). De periode hierna wordt enerzijds gekenmerkt door ophoging van het maaiveld, die met uitzondering van het noorden (rivier!), aan alle zijden van het castellum is waargenomen en die ergens in de tweede helft van de 2de eeuw moet hebben plaatsgevonden. Dit ophogingspakket, dat een dikte heeft van ca. 0.50 tot 1.00 m werd aangetroffen bij het Pieterskerkhof, de Trans, de Korte Nieuwstraat en de Boterstraat.

Anderzijds is het opmerkelijk dat juist in deze periode een verandering in de oriëntatie van de bewoningssporen lijkt plaats te vinden. De aangetroffen paalsporen en greppels ten oosten en ten westen van het castellum hebben in dezelfde perioden, een gelijke oriëntering. Vóór het midden van de 2de eeuw was die NW-ZO of loodrecht daarop, een richting die mede bepaald lijkt te zijn geweest door natuurlijke omstandigheden. Zo bleek de Romeinse rivierloop met schoeiing bij het Pieterskerkhof een ZO-NW oriëntatie te hebben, evenals de schoeiingsresten bij de Jeruzalemsstraat. De oriëntatie van de drassige plek bij de Boterstraat was NO-ZW. Kort

nadat, wellicht ten gevolge van rivieroverstroming(en), het gebied buiten het castellum is opgehoogd, blijken de sporen vrijwel O-W te liggen. Mogelijk is hierbij sprake van een herinrichting van de vicus.

Het is opvallend dat de geconstateerde verschijnselen in Utrecht lijken samen te vallen met een geleidelijke 'vernatting' van het milieu in West-Nederland vanaf de tweede helft van de 2de eeuw n.C. Bij een opgraving in Katwijk werd vastgesteld dat rond 200 de invloed van de zee op de bewoning toenam⁵⁹. Ook in het Maasmondgebied ligt het begin van de 'vernatting' rond 200⁶⁰. In het rivierengebied ten oosten van Utrecht lijkt daarentegen verlanding op te treden. In Vechten werd geconstateerd dat de Rijn, die ten noorden van het castellum stroomde, in de 2de eeuw begon te verlanden⁶¹.

Romeins Utrecht en zijn omgeving

In de directe omgeving van Utrecht zijn verschillende nederzettingen uit de Romeinse tijd bekend, waarvan enkele ook archeologisch onderzocht zijn.

Op 5 km afstand van het castellum op het Domplein liggen twee andere legerplaatsen: één aan de westkant op de Hoge Woerd in De Meern (gem. Vleuten) en één aan de oostkant bij het 19e-eeuwse fort Vechten (gem. Bunnik). Zij liggen alledrie op de linker oever van de Rijn, respectievelijk de Oude- en de Kromme Rijn.

Algemeen wordt aangenomen dat de legerplaats Vechten (Fectio) in de tijd van keizer Augustus, kort na het begin van de jaartelling, is aangelegd op het splitsingspunt van Rijn en Vecht. Het diende als uitvalsbasis voor veroveringstochten via de Vecht naar het noorden, naar Germanië⁶². Uit paleogeografische kaarten van het gebied ten zuiden van Utrecht blijkt dat na verloop van tijd het splitsingspunt Rijn-Vecht dichterbij Utrecht is komen te liggen, mogelijk zelfs ter hoogte van Tolsteeg⁶³. Wellicht dat de enigszins vooruitgeschoven positie van het castellum te Utrecht iets te maken heeft gehad met de verplaatsing in noordelijke richting van deze strategisch belangrijke bifurcatie. De legerplaats bij De Meern werd waarschijnlijk in dezelfde periode als die te Utrecht, namelijk rond 47, aangelegd op een plaats waar een zijriviertje (de Mare?) van de Rijn aftakte⁶⁴. Het feit dat in en rond Utrecht drie legerplaatsen op zo korte afstand van elkaar zijn aangelegd (op loopafstand van 1 uur) duidt op het strategisch belang van dit gedeelte van de limes voor de Romeinen.

De bovengenoemde legerplaatsen stonden echter niet op zichzelf. In het achterland lagen talrijke inheemse nederzettingen, die een overwegend agrarisch karakter hadden. Zij bestonden veelal uit enkele houten boerderijen met bijgebouwen. De bewoning concentreerde zich op de stroomruggen, die door hun hoge en droge ligging geschikt waren voor akkerbouw. De lage en natte kommen waren onbewoonbaar en slechts ten dele te gebruiken als weidegronden of als jachtgebied. Bij veel nederzettingen in dit gebied is sprake van bewoningscontinuïteit vanaf de midden-IJzertijd (ca. 350 v.C.) tot in de tweede helft van de 3de eeuw n.C. De nederzettingen uit de

Romeinse tijd liggen dan ook op dezelfde stroomruggen als die uit de IJzertijd, onder andere op de Werkhovense stroomrug en de Houtense-Jutphaase stroomrug. Opmerkelijk is dat op de Kromme-Rijn stroomrug, die zeker al in de IJzertijd bestond, nog geen sporen van nederzettingen uit de Romeinse tijd zijn aangetroffen. Mogelijk waren de oeverwallen van dit riviersysteem nog niet hoog en droog genoeg voor bewoning ⁶⁵. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat eventuele oude bewoningsplaatsen langs de Kromme Rijn ten gevolge van erosie na de Romeinse tijd zijn verdwenen ⁶⁶.

Resten van inheemse nederzettingen zijn onder andere in de gemeente Nieuwegein (Jutphaas-Kerkveld, Batau-Noord en Batau-Zuid) ⁶⁷ en in de gemeente Houten (Doornkade en Tielland) ⁶⁸ opgegraven. In de polder Wulven ten noorden van Tieland heeft een vrij aanzienlijk inheems-Romeins grafveld gelegen ⁶⁹. In het centrum van Houten heeft mogelijk een Romeinse villa gelegen, getuige de resten van Romeinse steenbouw die daar in 1957 gevonden zijn ⁷⁰. Het dichte net van nederzettingen in de gemeenten Nieuwegein en Houten duidt op een grote bevolkingsdichtheid van deze gebieden in de Romeinse tijd. Wat het karakter was van de verschillende inheemse nederzettingen en welke relatie zij hadden met de bovengenoemde legerplaatsen is onderwerp van nader onderzoek in het kader van het Kromme-Rijn-project van de ROB ⁷¹.

Gebruikte afkortingen

ABCU	Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum Utrecht
ABKGU	Archeologische en Bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht
AKGU	Archeologische Kroniek van de gemeente Utrecht
AWN	Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland
BROB	Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
FDGU	Fotodienst van de gemeente Utrecht
JBOU	Jaarboek Oud-Utrecht
JVT	Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek
MBOU	Maandblad Oud-Utrecht
NKNOB	Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond
ODU	Opgravingen op het Domplein te Utrecht. Wetenschappelijke Verslagen
OML	Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden
OVMH	Officieel Orgaan van de Historische Vereniging Vleuten, De Meern, Haarzuilens
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort

Literatuur

Asch van Wijck

Asch van Wijck, H.M.A.J. van, *Geschiedkundige beschouwing van het oude handelsverkeer der stad Utrecht van de vroegste tijden af tot aan de veertiende eeuw* (Utrecht, 1838).

Berendsen 1982

Berendsen, H.J.A., *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht*. Utrechtse geografische studies, 25 (Utrecht, 1982).

Berendsen 1985

Berendsen, H.J.A., 'Het ontstaan van het landschap in het Kromme-Rijngebied', *MBOU*, 58(1985)206-215.

Van de Berg/Dominicus

J.R. van de Berg en D. Dominicus, *Een fluviaatle afzetting van de Rijn in de stad Utrecht*. Doctoraalverslag sedimentologie, Geologisch Instituut RU Utrecht (Utrecht, 1971).

Bloemers/De Weerd

Bloemers, J.H.F. en M.D. de Weerd, 'Van Brittenburg naar Lugdunum, Opgravingen in de bouwput van de nieuwe uitwateringslus in Katwijk, 1982', in: *De uitwateringsluizen van Katwijk 1404-1984* (1984) 41-51.

Van Boekel

Boekel, G.M.E.C. van, *Roman Terracotta Figurines and Masks from the Netherlands* (diss.; Groningen, 1987).

Bogaers

Bogaers, J.E., Thracische hulptroepen in Germania Inferior, *OML*, 55(1974)198-220.

Böhme

Böhme, A., 'Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel', *Saalburg Jahrbuch*, 29(1972)5-112.

Dockum

Dockum, S.G. van, *Een villa aan de Limes? Romeinse bewoning in de dorpskern van Houten* (Doctoraalscriptie RU Leiden, 1990).

Van Es/Verwers

Es, W.A. van en W.J.H. Verwers, 'Archeologie in het Kromme-Rijngebied: Het ontstaan van een project', *MBOU* 58(1985)216-227.

Espérandieu

Espérandieu, E., *Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Germanie romaine* (Paris, 1931).

De Geer van Oudegein

Geer van Oudegein, J.J. de, *Het oude Trecht als oorsprong der stad Utrecht* (Utrecht, 1875).

Van Giffen 1934

Giffen, A.E. van, *Voorlopig bericht over de opgravingen op het Domplein te Utrecht in december van 1929* (Haarlem, 1934) (ODU).

Van Giffen 1950

Giffen, A.E. van, 'Drie Romeinse terpen: Utrecht, Valkenburg Z.H., Vechten', *JVT*, 29-32(1950)9-38.

De Groot 1938

Groot, J. de, 'Zur Siedlungsgeschichte der Stadt Utrecht', in: *Festschrift für August Oxé* (Darmstadt, 1938) 210-220.

De Groot 1983

H.L. de Groot, *Schoeiingen, scherven en schepen, Rijn en Vecht in Utrecht in de elfde en twaalfde eeuw* (Doctoraalscriptie Instituut voor Pre- en Protohistorie Amsterdam, 1983).

De Groot 1984

Groot, H.L. de, 'Keizerstraat', in: *ABKGU* 1983, *MBOU*, 57(1984)125-127.

De Groot 1986

Groot, H.L. de, 'Jeruzalemstraat', in: *ABKGU* 1985, *MBOU*, 59(1986)154-157.

De Groot/Montforts 1982

Groot, H.L. de en M. Montforts 'Vissersplein', *ABKGU* 1981, *MBOU*, 55(1982)75-78.

De Groot/Montforts 1983

Groot, H.L. de en M. Montforts, 'Korte Nieuwstraat', in: *ABKGU* 1982, *MBOU*, 56(1983)64-72.

De Groot/Montforts/Pot

Groot, H.L. de, M. Montforts en Tj. Pot, 'Pieterskerkhof 10-11', in: *ABKGU* 1982, *MBOU*, 56(1983)119-124.

De Groot e.a.

Groot, H.L. de, e.a. 'Mariaplaats 27', in: *ABKGU* 1989 (Utrecht, 1990) 54-59.

Haalebos

Haalebos, J.K., 1986: Fibulae uit Maurik, *OML* 1984-85 (1986) Suppl. 65.

Halbertsma 1956

Halbertsma, H., 'Utrecht', *NKNOB* (1956) kol *82 en kol *110.

Halbertsma 1968

Halbertsma, H., 'Utrecht', *NKNOB* (1968) *42-*43 en *64

Hallewas/Van Regteren Altena

Hallewas, D.P. en J.F. van Regteren Altena, *Bewoningsgeschiedenis en landschapsontwikkeling rond de Maasmond*, in: A. Verhulst en M.K.E. Gottschalk (red.), *Transgressies en occupatiegeschiedenis in de kustgebieden van Nederland en België* (Gent, 1980) 155-207.

Hoekstra 1979

Hoekstra, T.J., 'Lange Nieuwstraat', in: *AKGU* 1974-75, *MBOU*, 52(1979)16-17.

Hoekstra 1980

Hoekstra, T.J., 'Steenweg/Hema', in: *AKGU* 1976-77, *MBOU*, 53(1980)16-24.

Hoekstra/Van Tent

Hoekstra, T.J. en W.J. van Tent, 'Archeologische Kroniek van de Provincie Utrecht', *MBOU*, 50(1977)135-153.

Holwerda/Braat

Holwerda, J.H. en W.C. Braat, *De Holdeurn bij Berg en Dal. Centrum van pannbakkerij en aardewerkindustrie in den romeinischen tijd*, *OML*, Nieuwe Reeks, Suppl. XXVI (1946).

- Van Hoorn 1926**
Hoorn, G., van, 'Romeinse Oudheden uit Traiectum', *JBOU* 1926, 26-34.
- Van Hoorn 1927**
Hoorn, G., van, 'Romeinse Oudheden in het hartje van Oud-Utrecht', *MBOU*, 2(1927)81-82.
- Van Hoorn 1928**
Hoorn, G., van, 'Romeinse Oudheden uit Traiectum II', *JBOU* 1928, 21-25.
- Van Hoorn 1935**
Hoorn, G., van, 'Romeinse Oudheden uit Traiectum III', *JBOU* 1935, 23-28.
- Van Hoorn/Jongkees**
Hoorn, G. van en J.H. Jongkees, *Romeins Nederland. 1900 jaar Utrecht*. Tentoonstellingscatalogus Centraal Museum Utrecht (Utrecht, 1948).
- Isings 1957**
Isings, C., 'Utrecht', *NKNOB* (1957) kol. *256.
- Isings 1965**
Isings, C., 'Utrecht', *NKNOB* (1965) *137.
- Isings 1981**
Isings, C., 'Achter St. Pieter', in: *AKGU 1978-1980*, *MBOU*, 54(1981)29-31.
- Isings/Kalee**
Isings, C. en C.A. Kalee, 'De archeologische opgraving op de Hoge Woerd in De Meern in 1982-1983', in: *OVMH*, 4(1984)180-183.
- Jongkees 1945-1946**
Jongkees, J.H., 'Aantekeningen over Utrechts oudste geschiedenis', *JBOU* 1945-1946, 35-88.
- Jongkees 1952**
Jongkees, J.H., 'Laat-Romeinse munten uit Utrecht', *MBOU*, 25(1952)56.
- Jongkees 1961**
Jongkees, J.H., 'Utrecht', *NKNOB* (1961) kol. *124-*125 en *142-*143.
- Jongkees 1964**
Jongkees, J.H., 'Utrecht', *NKNOB* (1964) kol *31.
- Jongkees/Isings**
Jongkees, J.H. en C. Isings, *Opgravingen op de Hoge Woerd in De Meern (1957, 1960)* (Groningen, 1963) (Archaeologica. Traiectina, 5).
- Kalee 1968**
Kalee, C.A., 'Utrecht', *NKNOB* (1968) kol *29 en *43.
- Kalee 1983**
Kalee, C.A., 'Opgravingen op de Hoge Woerd in De Meern, 1830-1973', *OVMH*, 2(1983)59-80.
- Kalee 1986**
Kalee, C.A., 'Amor aan het werk in de Pieterskerk', in: *Jubileumuitgave AWN afd. Utrecht e.o.* (1986) 51-55.
- Montforts 1986**
Montforts, M.J.G.Th., *Utrecht in de Romeinse tijd: op zoek naar de militaire vicus, Utrecht* (Doctoraalscriptie RU Utrecht, 1986).
- Montforts 1987**
Montforts, M.J.G.Th., 'Boterstraat', in: *ABKGU 1986*, *MBOU*, 60(1987)126-131.
- Montforts 1989**
Montforts, M.J.G.Th., 'De bewoning buiten het castellum: de vici', in: *Ozinga*, 57-59.
- Ooyevaar**
Ooyevaar, R.J., *Archeologie van de Lopikerwaard. Het ontstaan van Zuid-West Utrecht* (Alphen a/d Rijn, 1990) (Waardenreeks, dl 3).
- Ozinga**
Ozinga, L.R.P., e.a. (red.), *Het Romeinse castellum te Utrecht* (Utrecht, 1989) (Studies in Prae- en Protohistorie, 3).
- Polak/Wynia**
Polak, M. en S.L. Wynia, 'The Roman Forts at Vechten. A Survey of the Excavations 1829-1989', *OML*, 71 (1991).
- Regteren Altena/Sarfati**
Regteren Altena, H.H. van en H. Sarfati, 'De verdwenen Rijnloop: Waarnemingen in de bouwput van V & D Achter Clarenburg', *MBOU*, 46(1973)68-70 en 77-80.
- Van der Roest**
Roest, J. van der, 'Die römischen Fibeln von "De Horden"', *BROB*, 38(1988)141-202.
- Van Rooijen**
Rooijen, C.A.M. van, 'Trans 19', in: *ABKGU 1990* (Utrecht, 1991).

- Van Tent 1978-1**
Tent, W.J. van, 'De landschappelijk achtergronden', *Dorestadnummer Spiegel Historiae*, 13(1978)205-214.
- Van Tent 1978-2**
Tent, W.J. van, 'A native Settlement at Jutphaas, Municipality of Nieuwegein', *BROB*, 28(1978)199-239.
- Van Tent 1987**
Tent, W.J. van, *Toelichting bij de kaart van de archeologische monumenten in de provincie Utrecht* (Utrecht, 1987).
- Van Tent 1988**
Tent, W.J. van, *Archeologische kroniek van de provincie Utrecht over de jaren 1980-1984* (Utrecht, 1988) (Stichting Publicaties Oud-Utrecht I).
- Van Tent 1990**
Tent, W.J. van, 'De archeologie van zuid-oost Utrecht', in: J. Hagedoorn en B. Zijlstra (red.), *Het land van de zeven tuinen. Zuid-oost Utrecht in Perspectief* (Utrecht, 1990) 39-47.
- Vollgraff/Van Hoorn 1934**
Vollgraff, C.W. en G. van Hoorn, *De opgravingen in juni en juli 1933* (Haarlem, 1934) (ODU II).
- Vollgraff/Van Hoorn 1936**
Vollgraff, C.W. en G. van Hoorn, *De opgravingen in juni en juli 1934* (Haarlem, 1936) (ODU III).
- Vollgraff/Van Hoorn 1938**
Vollgraff, C.W. en G. van Hoorn, *De opgravingen in juni en juli 1935* (Haarlem, 1938) (ODU IV).
- Vollgraff/Van Hoorn/Jongkees**
Vollgraff, C.W., G. van Hoorn en J.H. Jongkees, *Proefgraving ten oosten van het Domplein te Utrecht*. Mededelingen der Kon. Ned. Akad. van Wetenschappen, afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks 9, nr. 7(1946)253-265.
- Van Winter**
J.M. van Winter, 'Utrecht aan de Rijn, Middeleeuwse Rijnloop en wordingsgeschiedenis van de stad Utrecht', in: *JBOU* 1975, 44-72.
- Ypey**
Ypey, J., 'Enkele bronzen armbeurzen in Nederland', *Westerheem*, 25(1976)196-206.
- De Zwarte**
Zwarte, R. de, 'Isotopenweg', in: *ABKGU* 1983, *MBOU*, 57(1984)118.

Noten

- 1 Dit artikel is een verkorte en bijgewerkte versie van mijn niet uitgegeven doctoraalscriptie 'Utrecht in de Romeinse tijd: op zoek naar de militaire vicus' (Montforts 1986). Een samenvatting van het onderzoek is reeds verschenen in de publicatie over het Romeinse castellum (Montforts 1989). Mijn dank gaat uit naar drs. H.L. de Groot, drs. T.J. Hoekstra en drs. Tj. Pot (Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum van de gemeente Utrecht) voor het kritisch doorlezen van het manuscript.
- 2 Voor een overzicht van de geschiedenis van het historisch en archeologisch onderzoek naar de Romeinse bewoning van Utrecht zie Ozinga, 19-24.
- 3 Van Asch van Wijck, 24.
- 4 De Geer van Oudegein, 14.
- 5 Voor de opgravingen van 1929: Van Giffen 1934. Voor de opgravingen van 1933-35: Vollgraff/Van Hoorn 1934, 1936 en 1938.
- 6 Ozinga. Hierin is ook een uitgebreide bibliografie opgenomen inclusief allerlei krantenartikelen betreffende het onderzoek naar het Romeinse castellum van Utrecht.
- 7 Itinerarium Antonini 369, 2: Traiecto, 17 m.p. (= leugae) van Albanianis/Alphen aan de Rijn en 15 m.p. (= leugae) van Mannaricio/Maurik.
- 8 Bogaers, 203-205.
- 9 Van Hoorn/Jongkees, 51. Zie ook Jongkees 1945-46, 71-72.
- 10 Zie De Groot 1983 en Van Winter.
- 11 In de gemeente Utrecht zijn ook buiten de singels enkele Romeinse vondsten gedaan, waarvan de context echter veelal onduidelijk is. De vindplaatsen zonder literatuurvermelding zijn afkomstig uit het Centraal Archeologisch Archief van de ROB te Amersfoort.
Isotopenweg (Lage Weide): een handgevormd potje uit de late-IJzertijd of de vroeg-Romeinse tijd (De Zwarte), Fortlaan (Zuilen): een laat-Romeinse munt (Kalee 1968, *29), Burg van Tuylkade (Zuilen): een Romeinse ijzeren houweel, zgn. dolabra. Bij de Groene Dijk in De Meern: bewoningssporen uit de late-IJzertijd en de Romeinse tijd (Van Tent 1987, 25, nr. 12). Kanalen-eiland: Romeins en inheems-Romeins aardewerk. Bij de spoorwegovergang in de Biltstraat: twee laat-Romeinse munten (Jongkees 1952). Langs de Koningsweg: Romeinse en laat-middeleeuwse scherven. In de omgeving van de voormalige boerderij 'De Koppel' (Lunetten): scherven uit de late-IJzertijd en de Romeinse tijd, een fossiele (Romeinse?) Rijnbedding waaruit enkele Karolingische en laat-middeleeuwse scherven, laat-middeleeuws muurwerk (Jaarverslag ROB 1974, 84). Op het gemeentestort in Laagraven: een bronzen armbeurs (Ypey, 196-197).
- 12 Vollgraff/Van Hoorn/Jongkees, 253.

- 13 In 1957 werden op het zelfde niveau, tussen 0.50 en 1.00 m +NAP, in de kelders van Achter St. Pieter 18 (Notarishuis) eveneens Romeinse scherven gevonden uit de periode Claudius-Nero, o.a. terra sigillata Déchelette 67, Dragendorff 15/17, 27, 30 en 37 (Isings 1957).
- 14 Vollgraff/Van Hoorn 1934, 47; Idem 1936, 119; Idem 1938, 159.
- 15 Van Giffen 1944-48, 18.
- 16 Isings 1981.
- 17 Bij een verbouwing van Paushuizen in 1915 werden Romeinse munten gevonden van Domitianus, Traianus, Hadrianus en Julia Mamaea, een bronzen kannetje met klaverbladvormige mond en twee slingerkogels van aardewerk (Van Hoorn 1926, 28).
- 18 In de putvulling werden o.a. de volgende aardewerktypen aangetroffen: terra sigillata Dragendorff 27 en 29, geveerd Stuart I, 2 en 16 (Isings 1981, 31).
- 19 Zie voor het onderzoek in de kloostergang van de Pieterskerk: Halbertsma 1956.
- 20 Zie voor het onderzoek in de viering van de Pieterskerk: Halbertsma 1968, *43 en *64; Kalee 1968, *43, en Kalee 1986.
- 21 Mondelinge mededeling van C. Isings. Volgens Jongkees zou deze honingpot als asurn gediend hebben (Jongkees/Isings, 40, n. 2).
- 22 Bogaers, 205.
- 23 De Groot/Montforts/Pot.
- 24 Tijdens de opgraving aan het Pieterskerkhof zijn in totaal 26 Romeinse munten gevonden. Zij zijn gedetermineerd door dr. J.P.A. van der Vin van het Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Stenen te Den Haag.
- 25 Geëmailleerde beugelfibula: Böhme, type 17k, Taf. 5, 339-340; Haalebos, fig. 45, 140; Van der Roest, type 2.1.4, Taf. IX, 227. Kniefibula met rechthoekige kopplaat: Böhme, type 20, Taf. 8, 410; Haalebos, 55, type B. Scharnierfibula met lange scharnierarmen: Böhme, type 28, Taf. 16-21. Vollgraff/Van Hoorn 1934, 51, fig. 17. Dit fibulatype werd voornamelijk door soldaten gedragen.
- 26 Holwerda/Braat, 72 en 73 no. 9; PL. XXVI, 9. Dit stempel wordt gedateerd tussen 70 en 98 n.C. Ook bij de Buurkerk werd een dergelijk stempel gevonden. Opmerkelijk is dat tot nog toe alle stempels van het tiende legioen buiten het castellum zijn gevonden (Ozinga, 143).
- 27 Resten van deze 12e-eeuwse rivierloop werden ook waargenomen in 1935 in een profiel bij de verbouwing van Kromme Nieuwe Gracht 31 (Van Hoorn 1935, 26-27; Vollgraff/Van Hoorn 1936, 92-93 en PL. XXXIV) en tijdens een kleine opgraving in 1973 in de kelder van Kromme Nieuwe Gracht 39 (Hoekstra/Van Tent, 141).
- 28 Documentatie in het Centraal Archeologisch Archief van de ROB te Amersfoort.
- 29 De Groot 1986.
- 30 In de erosielaag werden o.a. de volgende aardewerktypen aangetroffen: terra sigillata Dragendorff 31 en 45, geveerd Niederbieber 32, gladwandig Niederbieber 62 en ruwwandig Niederbieber 89.
- 31 Uit de humeuze laag kwamen o.a. de aardewerktypen geveerd Niederbieber 30 en ruwwandig Niederbieber 111.
- 32 Van Rooijen.
- 33 Van Hoorn 1928, 25 en 1935, 23-24.
- 34 Jongkees 1961 en 1964.
- 35 Isings 1965.
- 36 De Groot/Montforts 1983.
- 37 Kruiken Stuart 107 en 109, kruikamfoor Stuart 129, terra sigillata bord Dragendorff 18/31 met stempel Florianus (Midden-Gallisch).
- 38 Variant als Böhme, type 27d, Taf. 16, nrs. 696-697 met pelta.
- 39 Hoekstra/Van Tent, 141, en Hoekstra 1979.
- 40 Van Hoorn 1926, 27-28 (munt van Marcus Aurelius, 171 n.C.); Van Tent, Jaarverslag ROB 1973, 88 (flesvormig potje van ruwwandig aardewerk, 4de eeuw n.C.).
- 41 Halbertsma 1968, *42-*43.
- 42 Montforts 1987.
- 43 Van het toneelmasker, dat is gemaakt van witbakkende klei, is nog slechts een deel van het sterk gefronste voorhoofd bewaard met wenkbrauwen, oogopeningen en een klein deel van de neusboog. De achterzijde van het masker is hol. Dergelijke maskers werden in de Romeinse tijd vooral gebruikt bij uitvoeringen van komedies en kluchten. Maskerfragmenten zijn in Nederland vooral langs de limes gevonden. We kennen ze bijvoorbeeld ook uit Zwammerdam, Woerden, Vechten en Nijmegen. Voor deze en andere maskerfragmenten: Van Boekel, Catalogue III: Masks (nr. 315 = maskerfragment Utrecht-Boterstraat).
- 44 Bij de opgraving van het Visschersplein in 1981 (De Groot/Montforts 1982), is geconstateerd dat de zandafzettingen in het noorden van het onderzochte terrein het hoogst lagen en naar het zuiden toe afhielden. Nu iets noordelijker bij de Boterstraat een 'drassige' plek is aangetroffen en nog noordelijker een oeverwal wordt verondersteld, moet rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat we hier met een zgn. kronkelwaard te maken hebben. De 'drassige' plek zou dan een deel van een kronkelwaardgeul kunnen zijn.
- 45 In het inheemse potje bevonden zich o.a. resten van watertorkruid, knoppige duizendknoop en perzikkruid. De botanische analyse werd verricht door M.A.G. Sengers.

- 46 De bewaarde hoogte van het kalkstenen sculptuurfragment is ca. 8,5 cm, de breedte 8-9 cm. De achterzijde is niet bewerkt. Minerva wordt meestal staand afgebeeld, met in haar rechterhand een speer en de linkerarm steunend op een schild naast haar voeten. Zij is gekleed in een lang gewaad, met daarover een borstpantser dat meestal versierd is met een Medusahoofd, ter afschrikking van de vijand. De 'primitieve' uitvoering van het beeldje treffen we wel vaker aan bij 'provinciale' werken uit de Romeinse tijd. Vergelijk bijvoorbeeld Espérandieu, 426, nr. 674.
- 47 Uit de humeuze vulling van deze greppel kwamen onder andere een bijna complete ruwwandige kookpot Niederbieber 89/Stuart 203 en een groot fragment van een terra sigillata kommetje type Dragendorff 33 (Oost-Gallisch, La Madeleine).
- 48 In greppel 3 werden o.a. de volgende aardewerktypen aangetroffen: terra sigillata Dragendorff 37 (Oost-Gallisch, Trier), Dragendorff 45 en ruwwandig Niederbieber 89/Stuart 203.
- 49 Van Hoorn 1935, 24-26.
- 50 Ozinga, 143, en afb. 95, nr. 6.
- 51 De Groot 1938, 218. Een kort verslag van dit onderzoek verscheen in de Utrechtsche Courant van 21 juni 1938: 'Merkwaardige vondsten aan den Steenweg'.
- 52 Van Hoorn 1935, 24. In het Gemeente Archief van Utrecht bevindt zich een tekening van dit perceel waarop een Romeinse cultuurlaag, een schoeiing en een veldkeienvloertje zijn aangegeven (TOP. ATLAS, Na 1.1 Schoonhuis, ma-mei 1931).
- 53 Van Regteren Altena/Sarfati.
- 54 Van de Berg/Dominicus.
- 55 Domstraat 1-3: bronzen munt van Vespasianus (Van Hoorn 1926, 27); Keizerstraat: fragmenten van Romeins aardewerk o.a. wrijfschaal en amfoor (De Groot 1984, 126).
- 56 Hoekstra 1980. Op 2,25 m +NAP werd een fragment van een geveerd olielampje gevonden.
- 57 De Groot e.a.
- 58 Ozinga, 55-56.
- 59 Bloemers/De Weerd, 43.
- 60 Hallewas/Van Regteren Altena, 181.
- 61 Polak/Wynia, 15.
- 62 Polak/Wynia.
- 63 Berendsen 1982, 191.
- 64 Voor een samenvatting van de opgravingsresultaten tot en met 1983, zie Kalee 1983, en Isings/Kalee.
- 65 Van Tent 1978, 211.
- 66 Berendsen 1982, 166 en 213.
- 67 Van Tent 1978, en Ooyevaar, 25-27 en 31-36.
- 68 Houten-Doornkade: Van Tent 1988, 13-19; Houten-Tielland: Van Tent, Jaarverslag ROB 1985, 49-51; Jaarverslag ROB 1986, 54-57; Jaarverslag ROB 1987, 46-48.
- 69 Van Tent, Jaarverslag ROB 1986, 57.
- 70 Van Dockum.
- 71 Van Es/Verwers.

Het Amersfoortse burgerschap in de late middeleeuwen

Ph. Maarschalkerveerd

De inwoners van de middeleeuwse stad werden onder meer gekenmerkt door het juridische onderscheid tussen burgers en niet-burgers. Het politieke, sociale en economische leven in de stad was zelfs voor een belangrijk deel op dit onderscheid geënt, waardoor het een van de belangrijkste struc-

Ph. Maarschalkerweerd studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Na zijn opleiding aan de Rijksarchiefschool was hij werkzaam als provinciaal archiefinspecteur in Zeeland en gemeentearchivaris in Helmond. Momenteel is hij gemeentearchivaris in Amersfoort. Hij publiceerde onder meer over lokaal historische onderwerpen en over de geschiedenis van het notariaat.

turerende factoren betekende. De stedelijke autonomie maakte dat vorm en inhoud van het burgerschap, dat de basis was van genoemd onderscheid, sterk verschilde van stad tot stad.

Dit artikel behandelt het Amersfoortse

burgerschap tot circa 1550. Naast verkrijging en lusten en lasten komt ook de Amersfoortse buitenburgerij aan de orde, die voor Noordnederlandse begrippen een aanzienlijke omvang had. De auteur stelt dit fenomeen hier slechts op hoofdpunten aan de orde en hoopt hierop in de toekomst nader terug te komen.

Inleiding

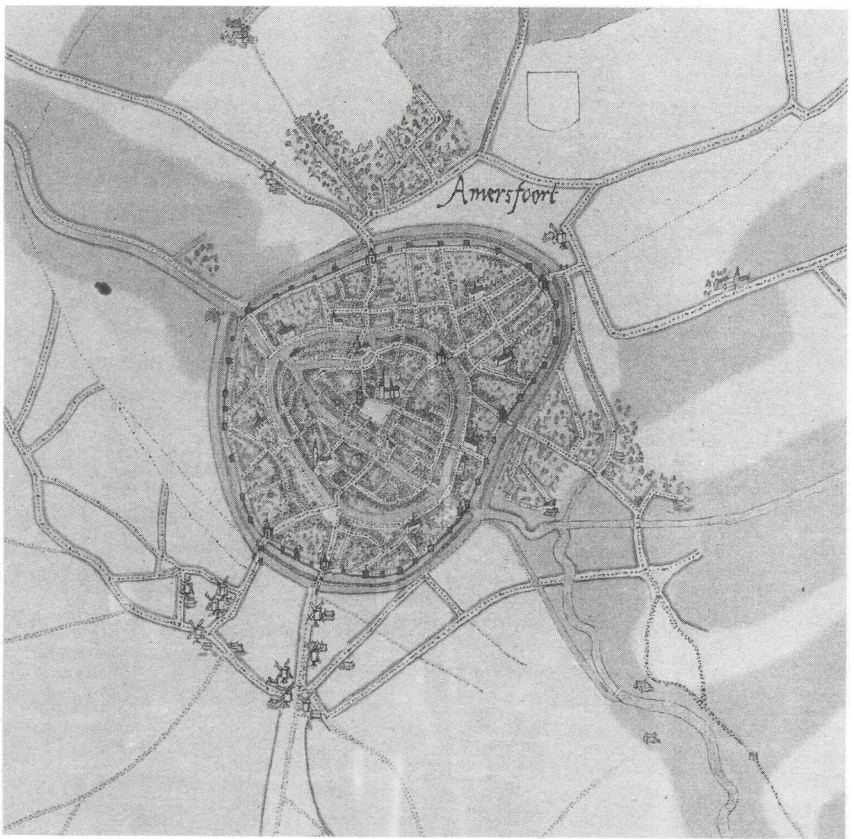
Binnen het territorium van een middeleeuwse stad bestonden gewoonlijk een aantal rechtsgemeenschappen naast elkaar. Sommige hiervan waren naar moderne opvattingen privaatrechtelijk en andere publiekrechtelijk van aard. De belangrijkste rechtsgemeenschap in de middeleeuwse stad werd gevormd door de burgerij. Het betreft hier een groep stedelingen, die als gelijkberechtigden ten volle deelden in de stedelijke rechten. De burgerlijke status had voor ieder die het betrof naast juridische ook politieke, sociale en economische implicaties. Welvaart en welzijn van de individuele burger konden in belangrijke mate beïnvloed worden door dit deelgenoot zijn van de stedelijke rechtskring bij uitstek. Hoewel oorspronkelijk iedere burger in de stad zelf woonachtig zal zijn geweest, bevatten de bronnen bewijzen dat in ieder geval sedert de eerste helft van de 14de eeuw ook Amersfoort het instituut van de buitenburgerij kende. Over deze buiten- of grasburgers is door Amersfoort met de bisschop van Utrecht als landsheer van het Sticht veel strijd geleverd. Eerst met de maatregelen die door Karel V werden genomen, zou aan deze strijd een (voorlopig) einde komen. Woonden tijdens de middeleeuwen dus niet alle Amersfoortse burgers in de stad zelf, evenmin waren alle stadsbewoners burger. Naast burgers en buitenburgers moeten namelijk als derde categorie de onderzaten genoemd worden, die - hoewel stedelingen - niet behoorden tot de burgerij.

Aldus hebben wij hier het begrip 'burgerij' juridisch geformuleerd als een bij uitstek stedelijke rechtsgemeenschap bestaande uit een aantal gelijkbetrokken stedelingen, die al of niet in de stad woonachtig waren en ten volle deelden in de zogenaamde burgerrechten. In deze bijdragen willen wij ingaan op vragen als: welke waren de vereisten om voor toekenning van het burgerschap in aanmerking te komen, hoe konden men deze persoonsgebonden status verkrijgen, welke voordelen bood het en welke verplichtingen stonden daartegenover? Hoewel wij hier niet al te uitgebreid op ingaan, zullen wij tenslotte de buitenburgerij aan de orde stellen voorzover dat in relatie met het voorgaande relevant is. Naar tijd gerekend houden wij ons hier met name bezig met de periode tot het midden van de 16de eeuw, wanneer de Habsburgse centralisatiepolitiek een bedreiging gaat vormen voor de stedelijke autonomie. Waar de bronnen tekort schieten nemen wij evenwel de vrijheid af en toe over deze grens heen te kijken.

Stadsrecht en burgers

Tot de vereisten voor het burgerschap behoorde aanvankelijk naast het woonachtig zijn in de stad ook het vrij zijn van persoonlijke onderhorigheid aan sommige van de andere rechtskringen. Zo konden aanvankelijk de horige, de leenman noch de geestelijke worden toegelaten tot de burgerij¹. In alle drie de gevallen is er immers sprake van een dusdanige persoonlijke binding aan derden, dat hiermee een optimaal

inhoud geven aan de wederzijdse verplichtingen van de burgers aan elkaar en hun collectiviteit onmogelijk was; het betalen van keurmede, het doen van leenhuulde en het accepteren van de tonsuur leidden tot een persoonlijke verplichting, die aanvankelijk dusdanig exclusief was, dat men hierdoor van opname in de burgerij was buiten gesloten. Een uitzondering werd op den duur evenwel gemaakt voor degenen, die voor het bezit van goederen onder het leenrecht van een heer vielen. Wij mogen aannemen dat deze maatregel, die wij voor Amersfoort voor het eerst pas in 1523 in het rechtsboek aantreffen, gezien moet worden in het licht van de algemene tendens sedert de 14de eeuw dat de in het leenstelsel ingebedde ridderschap opname in de stedelijke burgerij nastreefde². Dit had onder meer te maken met een verschuiving van het politieke en sociaal-economische zwaartepunt van platteland naar stad. Was aanvankelijk landbezit de basis voor het overwicht van deze klasse, zowel door inflatie, die de opbrengst uit tegen vaste renten in erfpacht gegeven landerijen deed verminderen, alsook door de verhoging van de stedelijke welvaart hadden de steden een toenemende zuigkracht op deze klasse. Via onder meer het burgerschap en huwelijken met dochters uit burgerlijke families, trachtte de ridderschap zoveel mogelijk het welvaartspeil te handhaven. Bovendien gaf het burgerschap mogelijkheid

Stadsplattegrond van Amersfoort door Jacob van Deventer, (ca. 1560).

tot penetratie in het stedelijke patriciaat en daarmee in het politieke krachtenspel van stad en gewest.

Wie nu moeten als de oorspronkelijke burgers aangemerkt worden? Voor beantwoording van deze vraag grijpen wij in de eerste plaats terug op het stadsrecht van 1259 waarmee immers de stad uit het omliggende platteland werd losgemaakt en de stadsbewoners zich in juridisch opzicht gingen onderscheiden van de plattelandsbevolking. In dit stadsrecht, dat door bisschop Hendrik van Vianden werd toegekend, worden de burgers aangeduid als 'opidani', die het begunstigde 'opidum' als woonplaats hebben³. Een enkele keer treffen wij ook de termen 'cives' en 'civitas' aan, maar 'opidani' - ingeruild voor 'burgers' in de middelnederlandse teksten - is de meest gangbare.

Hoewel in tegenstelling tot op het platteland in de stedelijke context grondbezit niet doorslaggevend was voor de mate waarin men in bestuur en rechtspraak van de eigen rechtskring kon participeren, wordt wel aangenomen dat de 'opidani' van de stadsrechten - dat wil dus zeggen de eerste generatie burgers - samenvallen met degenen die in de steden woonden en daar onroerend goed in eigendom hadden⁴.

Wij vermoeden dat het naar analogie met de situatie elders in feite gaat om de goeude Amersfoorters, die de van oorsprong tot het bisschoppelijke domein behorende gronden binnen de latere stad Amersfoort in cijns of zelfs al in volle eigendom hielden. Door eigendom te hanteren als criterium ter onderscheiding van de twee categorieën stadsbewoners, sloot men aan bij de tot dan toe gehanteerde plattelandsnorm, die, zij het in afgezwakte vorm, tegenwoordig nog bij de waterschappen wordt teruggevonden. In de Nederstichtse stadsrechten en andere landsheerlijke privileges ontbreekt overigens elke aanwijzing met betrekking tot criteria ter toelating van burgers.

Registratie en eedsaflegging

De stadsbrieven, opgevat als constituties waarin de verhouding tussen stadsheer en stadsbewoners op juridisch en bestuurlijk gebied in essentie was vastgelegd, noemen veelal de twee categorieën stadsbewoners bij naam, te weten burgers of poorters en onderzaten of luiden. Voor beide groepen gold dat zij een unieke relatie met de stad onderhielden; men kon slechts van één stad burger of onderzaat zijn. In aanmerking nemende het feit dat de bijzondere status van beide categorieën stadsbewoners toegang gaf tot bepaalde rechten, mag men veronderstellen dat de steden behoefte hadden aan een vrij nauwkeurige bevolkingsadministratie. De eerste tekenen hiervan gaan voor Amersfoort niet verder terug dan het tweede kwart van de 15de eeuw, waaruit het oudst bewaarde deel stamt waarin aantekeningen over de aanname van burgers en onderzaten voorkomen⁵. Het betreft hier het zogenaamde stadsboek over de jaren 1436 - 1439. Nu zal dit deel zeker voorgangers hebben gehad en het ligt dan ook voor de hand te veronderstellen dat de vroegere delen eveneens

inschrijvingen - zoals hier bedoeld - hebben bevat. Een afzonderlijke registratie in de vorm van burgerboeken is voor Amersfoort pas vanaf 1599 bewaard gebleven en dan nog met vele hiaten ⁶.

Vermoedelijk zal het kort na de stadsrechtverlening in 1259 duidelijk zijn geweest wie burger was en wie niet. Ook in het geval van de tweede generatie van geboren burgers zal het ontbreken van een vorm van registratie nog niet al te grote problemen hebben opgeleverd. Later kwamen er echter wel degelijk problemen, zodat men uiteindelijk wel moest besluiten dat degene die met vier geboren burgers van tenminste 30 jaar oud onder ede verklaarde dat zijn of haar ouders burgers waren voor zodanig zou worden gehouden ⁷. Hieruit volgt dat de toen bestaande registratie kennelijk als niet volledig werd ervaren.

Ook in 1486 moet aan de nauwkeurigheid ervan getwijfeld zijn. Dit leiden wij af uit een raadsbesluit van dat jaar dat met betrekking tot de wekdagen waarop nieuwe burgers zouden worden ingeschreven bepaalde, dat wanneer het 'statboick' hieromtrent geen uitsluitel gaf, men niet als burger zou worden beschouwd 'then wair hy mit 5 luyden van den raidt bewysen konde by haeren ede, overmits gebreck der boicken, dat hy sijn eidt gedaen had ende tot burger angenomen ende ontfangen wair' ⁸. De eed waarvan hier sprake is, was een eed van trouw aan de stad en verbond de individuele burger met het burgerlijk collectief. De burger-eeed, zoals aspirant-burgers die in de middeleeuwen hebben afgelegd, is niet overgeleverd. De oudst bekende eed is die waarvan Abraham van Bommel de tekst afdruckte en die werd vastgesteld op 13 februari 1637: 'Dat sweer ik, dat ik de regeerders der stad Amersfoort gehouw en getrouw sal weesen, ende dezelve behoorlijke gehoorszaamheid en respect bewysen, ende indien iets tot mijnder kennisse mogte koomen, 't welk deselve stad ofte het gemeene land nadeelig zoude mogen zijn, dat ik 't zelve aan den (schout) borgemeesteren, ofte die van de magistraat zal te kennen geven, ende mij voorts comporterem als een eerlyk borger toestaat. So waarlijk moet my God Almachtig helpen' ⁹. Het 'gehouw en getrouw' zijn aan de stad stond ook in de Middeleeuwse eed centraal. In 1425 werd bepaald dat eenieder die de eed niet had afgelegd, zou worden beschouwd als gast in de stad; 'ende anders nijt houden dan voir een gast, hy en sel eirst voir den raidt comen ende sweren onser stat houde ende trouwe t'weesen ende bewysen synen woenstat' ¹⁰. Een uitzondering op deze regel werd slechts gemaakt voor huishoudelijk personeel.

Verkrijging van het burgerschap

Zoals wij zagen was geboorte uit burgers één van de manieren - en aanvankelijk wellicht de enige - om het burgerschap te verkrijgen. Dit gold in gelijke mate voor mannelijke en vrouwelijke nakomelingen. Het feitelijke genot viel of stond overigens tot de opkomst van de buitenburgerij met het daadwerkelijk woonachtig zijn binnen de stadsvrijheid ¹¹. Hierin valt geen verschil te bespeuren met de andere categorieën

burgers en de onderzaten. De vraag is - en blijft dat vooralsnog - of de kinderen van burgers automatisch het burgerschap verkregen dan wel volgens een bepaalde procedure hierin moesten worden bevestigd. Wij vermoeden dat dit laatste het geval was. Meer dan de helft van de 15de-eeuwse inschrijvingen van het verzoek om toekenning van het burgerschap maken er melding van dat de ouders van de verzoeker burgers waren. De hier bedoelde inschrijvingen bevatten veelal de toevoegingen 'so hij onse geboren borger is', 'so sijn vader/moeder borger was' en dergelijke.

Hoewel het in deze gevallen theoretisch zou kunnen gaan om geboren burgers, die zich na een verblijf elders opnieuw in Amersfoort hebben gevestigd, menen wij toch dat het gaat om meerderjarig geworden geboren burgers. Naast het feit dat dit getalsmatig wel het geval moet zijn, wijzen wij ook op het volstrekt persoonlijke karakter van het burgerschap, dat via de eedsaflegging door de individuele burger gestalte kreeg. De veronderstelling dat men via een automatische deelgenoot zou kunnen worden van het burgerlijke collectief met alle rechten en plichten die hieraan kleefden, doet hieraan afbreuk.

De bepaling uit 1494 dat de kinderen van ontburgerde ouders burger kunnen blijven onderbouwt deze zienswijze ¹².

Een tweede manier om het burgerschap te verkrijgen was het huwelijk met een Amersfoortse burgeres. Voor deze categorie burgers lag er een duidelijke procedure voor de verkrijging van het burgerschap vast: 'Wie dat burgerscup behylickt, die sel sy binnen jairs ende ses weken, nadyen dat hy se behylickt, versuecken voir onsen raidt op 't huys; ende wie se alzoe nijt en versueckt, die is mit synen wyve dairmede ontburgert' ¹³. Uit dit citaat blijkt dat alleen een man via een huwelijk het Amersfoortse burgerschap kon verkrijgen. De 33 aantekeningen van verkrijging, die over de jaren 1436-1439 zijn overgeleverd, betreffen dan ook alle bruidegommen van Amersfoortse jonge dochters of weduwen.

De derde manier om het burgerschap te verkrijgen was koop. Degenen die hiervoor in aanmerking wensten te komen, moesten hiertoe een verzoek indienen vergezeld van een bewijs dat men in Amersfoort woonachtig was. Vervolgens werd men onderzaat van de stad na een eed van trouw te hebben afgelegd. Ook een onderzaat was op die manier persoonlijk gebonden aan de stedelijke gemeenschap. Met de eedsaflegging ging de periode in na afloop waarvan het burgerschap kon worden toegekend ¹⁴. Deze periode was bedoeld als een soort garantieperiode tegen mogelijke aanspraken op de stad en haar burgers wegens door de aspirant-burger eventueel elders gemaakte schulden of gepleegde misdrijven. Vermoedelijk duurde deze periode een jaar, maar in enkele specifieke gevallen besliste de raad anders en kon toekenning ook eerder plaatsvinden. In alle gevallen diende men zich met borgen garant te stellen voor aanspraken 'die hy [de nieuwe burger] heeft off gehat heeft, doe hy onse burger nijt en was' ¹⁵.

Een enkele keer is er in de 15de-eeuwse bronnen sprake van aanneming 'in burger

gemoede'. Daar deze term onder meer betekende toestemming of inwilliging, vragen wij ons af of hiermee wellicht een soort ontvankelijkheidsverklaring van de raad bedoeld is, in die zin dat men heeft geconstateerd dat de periode van onderzaatschap is doorlopen en het burgerschap na aflegging van de eed kon worden toegekend. In ieder geval werden zij die 'in borgers gemoede sitten' gelijk gesteld met burgers¹⁶. Bij de inschrijving van deze burgers werd steeds vermeld dat het om koop van het burgerschap ging. Veelal gebeurde dit onder mededeling van betaling van de verschuldigde som geld. De hoogte hiervan bedroeg in de eerste helft van de 15de eeuw vier Wilhelmus schilden. Sedert 1495 kon de aspirant-koopburger echter niet volstaan met het betalen van deze leges, want op 1 mei van dat jaar nam het stadsbestuur het besluit dat men geen burgers meer zou aannemen 'hy en sall die stadt eerst leveren een leren emmer; ende als hy binnen mitterwoen coemt, soe sall hy een lange leer oick leveren der stadt'¹⁷.

Omtrent de achtergrond van de betaling van leges voor opname in de burgerij bestaan diverse ideeën. Zo is wel geopperd dat een en ander moet worden gezien als afkoop van mogelijke financiële claims op de stad als gevolg van door burgers elders gemaakte schulden. In dezelfde lijn kan het geïnterpreteerd worden als waarborgsom voor het niet voldoen van de aan het burgerschap verbonden verplichtingen¹⁸. Hoe het ook zij, wij gaan ervan uit dat de inkomsten uit het koopburgerschap gezien werden als legesinkomsten ten behoeve van de stad, terwijl het gehanteerd kon worden ter regulering van de aantrekkingskracht op aspirant-burgers. Een zekere selectieve werking zal er vanuit zijn gegaan ter voorkoming dat velen, die niet tot de gegoede stand behoorden, te makkelijk de voordelen van het burgerschap konden verkrijgen¹⁹.

Wanneer aan iemand het koopburgerschap was toegekend werd hiervan in het resolutieboek melding gemaakt evenals van de betaling van de verschuldigde som. Wilde men als koopburger dat ook de kinderen het burgerschap zouden verkrijgen dan diende hiervoor afzonderlijk te worden betaald. Bij het koopburgerschap volstond het dus niet dat de ouders burgers waren om ook de kinderen automatisch de nieuwe juridische status te doen toekennen.

In specifieke gevallen bleef betaling van de leges achterwege. Dit gebeurde met name wanneer de nieuwe burger een vordering op de stad had uitstaan, die dan vereffend werd²⁰. Deze creatieve manier van boekhouden moet als zodanig worden onderscheiden van de vierde manier om het burgerschap te verkrijgen, te weten feitelijke schenking. Hierin had de stedelijke overheid een beleidsinstrument om de welvaart van de stad en het welzijn van haar bevolking te stimuleren. Zo werd in 1436 het besluit genomen om 'Jan de apteker' als burger aan te nemen waarbij hij vrijgesteld werd van een aantal burgerplichten op voorwaarde dat hij 'onsen borgeren weder dienen om een redelic loen'²¹. Op hetzelfde vlak liggen de toekenningen van burgerschap aan een vroedvrouw en een arts. De stadsschout, en in latere tijd ook de rector van de Latijnse School, maakten qualitate qua deel uit van de burgerij. Ter bevoor-

dering van handel en nijverheid nam het stadsbestuur in 1438 de beslissing, dat degenen die investeerden in de lakenindustrie alhier het burgerschap om niet zou ontvangen, hetgeen eveneens zou gelden voor degenen die hier een weefgetouw in bedrijf stelden en een koopkracht hadden van minimaal 100 Rijnse gulden²².

Van wel heel bijzondere aard was een besluit van het voltallige stadsbestuur uit 1437 om aan een nog aan te zoeken persoon het burgerschap te schenken. Hoe vreemd dit ook moge klinken, het ging in feite om een huurmoordenaar, die op verzoek van het stadsbestuur Jacob die Voecht, maarschalk van Eemland, moest ombrengen. Laatstgenoemde had enige tijd daarvoor de Amersfoortse burger Daam Gerritsen gevangen genomen en diens goederen geconfisqueerd, hetgeen in Amersfoortse ogen in flagrante strijd was met de stedelijke vrijheden. Immers, het behoorde tot de belangrijkste voorrechten van de middeleeuwse stad dat een burger slechts door het eigen stedelijke gerecht berecht kon worden; 'dairomme is de raet out, nye ende gemeente overdragen wair yment die den mairschalck Jacob voirscreven doetsloegh, dien sel onse stat geven 100 Bourgoensche scilden bynnen eenre maent naedien de sake geschiet waer ende wair hij hondert jair utgeluyt hy sal onse stad weder hebben ende dairtoe de borgerscap ende nochtant sal hem onse stat een hoeft wesen van deser sake'²³.

Wij hebben het hier over een van de belangrijkste taken van het stadsbestuur in de middeleeuwen, namelijk de handhaving van de vrijheden van de stad en haar inwoners. Dat hierbij een wel zeer zwaar middel door het bestuur - zelf handhaver van de stedelijke rechtsorde - wordt gehanteerd maakt duidelijk hoe hoog een dergelijke zaak werd opgenomen.

Ontburgering

Zo goed als de stad extra bescherming bood aan een burger, zo was de burger ook extra kwetsbaar, doordat hem zijn bijzondere juridische positie bij wijze van straf kon worden ontnomen. Juist het feit dat de burgerlijke status aan de persoon en niet aan eigendom of inkomen was gebonden maakte ontburgering tot een flexibel toepasbaar en efficiënt middel om onderlinge saamhorigheid af te dwingen en sociale, juridische en economische controle uit te oefenen. Uiteraard werd deze straf, die uitstoting uit het collectief inhield en veelal werd gevolgd door verbanning uit de stadsvrijheid, slechts bij zeer zware misdrijven toegepast. Zo onder meer bij veroordelingen wegens het toebrengen van zwaar lichamelijk letsel, doodslag, kinderroof en malversaties in het beheer van de goederen van wezen. Een bijzondere ontburgeringsclausule was er voor de stadsschout in geval van ambtswegering, terwijl de straf ook gold voor elke Amersfoortse burger die elders schout werd²⁴. Uit de voor het verkrijgen van het burgerschap onontbeerlijke vereiste van persoonlijke ongebondenheid volgt dat indien hier niet (meer) aan werd voldaan, eveneens tot ontburgering werd overgegaan. Wanneer een burger achteraf toch een te zware persoonlijke

binding met derden bleek te hebben 'soe sellem die rait van onser stat ontburgen openbairlicken mitter clock'. Hetzelfde lot stond de burger te wachten, die huwde met een vrouw, die niet helemaal vrij bleek te zijn van een dergelijke persoonlijke band zonder dat dit beletsel binnen een half jaar na de huwelijksvoltrekking was weggenomen ²⁵.

Voordelen van het burgerschap

Ten behoeve van rust en orde in de stad en de veiligheid van haar bewoners stelde het bestuur eigen rechtsregels op, de zogenaamde keuren en breuken. Zij vertonen voor een deel overeenkomst met hetgeen hedentendage vast ligt in de Algemene Politieverordening. Controle op de naleving ervan en de beboeting c.q. veroordeling van hen, die in strijd met deze rechtsregels handelden, was een zaak van het plaatselijke gerecht. Bestuur en gerecht stonden zodoende aan de basis van de handhaving van de stadsvrede, die als meest ideale situatie binnen de stad diende te worden nagestreefd. Hierin was geen plaats voor de persoonlijke vete. De stedelijke overheid nam namens het collectief van burgers en ingezetenen opsporing en berechting over ²⁶. Het territorium waarbinnen deze stadsvrede van kracht was, de stadsvrijheid, werd gemarkeerd door de vredekransen, die een groter terrein omspannen dan dat van de stad binnen de muren. Ook de gemene gronden, de door de stad in 1349 verworven gerechten en de banmijl behoorden ertoe ²⁷.

Binnen het gebied van de stadsvrede nu genoten de burgers van de stad optimale bescherming van hun persoonlijke en zakelijke belangen. Deze bescherming werd zowel door het collectief alsook door de individuele mede-burger geboden. De zo tot stand komende burgerlijke saamhorigheid en bijstand was een groot goed. Op het niet naleven van de bijbehorende spelregels stonden danook hoge boetes. Ook buiten de eigenlijke stadsvrijheid kon van bepaalde burgerlijke voorrechten profijt worden getrokken, waarbij men terugviel op bescherming door het collectief.

De aard en de omvang van de voorrechten van de burgers laten zich met name kennen uit de stedelijke privileges en de keuren en breuken. Tot de belangrijkste voorrechten van de burgerij behoorde in principe het actieve en passieve kiesrecht, waaraan men zich overigens niet mocht onttrekken. Niet alleen bemannen de burgers de colleges van schepenen, raden en gemeente, maar in zaken van uitzonderlijk belang kon de gehele burgerij ten behoeve van de besluitvorming worden opgetrommeld ²⁸. Ook bekleedden burgers de func-

Zilveren stempel van het grootzegel dat rond 1365 door het Amersfoortse stadsbestuur in gebruik werd genomen. Eigendom gemeente Amersfoort.

ties van kerkmeester, godshuisberader, wijkmeester, wachtmeester en dergelijke meer.

Op bestuurlijk terrein valt het recht te vermelden dat ten minste zes burgers tezamen de gemeente en oude raad bijeen konden roepen ten einde te beoordelen of een door de burgers aangebrachte zaak tot onderwerp van beraadslaging door het stadsbestuur zou moeten worden gemaakt²⁹.

En dan is er natuurlijk het belangrijke voorrecht van het *ius de non evocando*, dat bepaalde dat de burgers slechts voor het eigen gerecht konden worden gedaagd om volgens de stedelijke rechtsregels berecht te worden³⁰. Het hele procesrecht uit de 15de en 16de eeuw was doordrenkt van het juridische onderscheid tussen burgers, ingezetenen en vreemdelingen. Grosso modo kan worden gesteld dat de burgers in vergelijking met de ingezetenen en vooral met de niet-Amersfoorters binnen de stadsvrijheid grotere bescherming genoten. Van de talloze voorbeelden noemen wij er hier slechts een. Wanneer iemand zich schuldig maakte aan smaad werd dit beboet. Was het slachtoffer een burger dan diende er ook op openbare wijze genoegdoening te volgen en werd de dader verplicht 'op enen sonnendach openbairlicken voir de crucen [te] gaen mit enen hoede van papyer off francksijn op synen bloten hoofde ende seggen, dat hy gedaen heeft als een schalck ende een verrader, ende dat de burger onschuldich is dier sake'³¹. Deze wellicht op zich genomen, niet al te zware bestraffing toont duidelijk de extra bescherming die de burger kreeg door de beboeting van het delict een publieke, direct waarneembare vorm te geven.

Naast de juridische voordelen, die het burgerschap bood, moeten met name worden genoemd het collectieve gebruiksrecht op (delen van) de gemene gronden en het fiscale klimaat dat de burger in het algemeen in een gunstiger positie stelde dan de plattelandsbevolking³². Ook op sociaal-economisch terrein was het burgerschap in de middeleeuwse stad een belangrijke factor. Immers, de burgerlijke status was een absolute vereiste voor toetreding tot de gilden en derhalve voor het uitoefenen van een ambacht; 'so en sellen de oudermans nyemant tot giltbruederen aennemen, hy en heb eerst de borgerscap gewonnen'³³. Oefende men zonder over de vereiste

kwalificatie te beschikken toch een ambacht uit, dan kreeg men nog acht dagen de tijd om alsnog het burgerschap aan te vragen³⁴. Hier zien we duidelijk twee rechtskringen in elkaar grijpen. Als afzonderlijke corporaties oefenden de gilden weliswaar wetgevende, rechterlijke en bestuurlijke bevoegdheden uit ten aanzien van producenten en hun producten, maar de gehele inkadering ervan in het maatschappelijke leven was op vele punten onderworpen aan de toestemming van of besluitvorming door het

Afgietsel van het Amersfoortse grootzegel uit de 14e eeuw in rubber. Stichting Museum Flehite.

stadsbestuur. Op alle mogelijke manieren waren beide rechtskringen verstrengeld, hoewel het in Amersfoort nooit zover is gekomen als bijvoorbeeld in Utrecht, waar de gilden qualitate qua als afzonderlijk lid in het stadsbestuur waren opgenomen.

Het economisch belang van de burgerij vereiste dat het stadsbestuur nauw toezag op de handhaving van de aan de stad toegekende markt- en tolprivileges. Met speciale bescherming voor kooplieden die van elders de Amersfoortse jaarmarkten kwamen bezoeken trachtte men de handel te stimuleren en de inkomsten uit waag-, tol- en weggelden te vermeerderen. Daarnaast was het een plicht van de overheid erop toe te zien dat de tolexempties, die elders voor Amersfoorters of hun waren golden werden nageleefd. Deze extra-territoriale bescherming van de eigen burgers ging in principe nog verder doordat het stadsbestuur zich garant kon stellen voor de door individuele burgers opgelopen schade ten gevolge van bijvoorbeeld wanbetaling en wanprestaties van uitheemse kooplieden. In zo'n geval kon het bestuur overgaan tot gijzeling van de beschuldigde of diens stadgenoten wanneer die in Amersfoort kwamen en/of tot beslaglegging van hun goederen³⁵. Een andere mogelijkheid was dat de stad een vordering overnam en in onderhandeling trad met het bestuur van de stad waar een schuldenaar woonachtig was ten einde via die weg het belang van de Amersfoorter te dienen.

Mutatis mutandis gold een en ander in omgekeerde richting aangezien ook Amersfoorters of hun goederen object konden zijn van gijzeling of beslaglegging door andere stedelijke overheden. Dit bracht in principe voor iedere Amersfoortse burger natuurlijk ook het risico met zich mee dat hij voor de schulden of wanprestaties van een stadsgenoot elders aansprakelijk kon worden gesteld, terwijl dit ook de stad zelf kon gelden. Om nu de belangen van het collectief niet onnodig in gevaar te brengen, dienden Amersfoortse burgers, die risicovolle acties of transacties gingen ondernemen, de stad en haar burgers bij gerechtelijke akte te vrijwaren van alle mogelijke nadelige effecten³⁶. Slechts indien dit in formele zin was geregeld, had de individuele burger de vrijheid om met terzijdestelling van de rechtsregels die de onderlinge gebondenheid regelden zijn eigen belangen na te streven.

Naast de genoemde voordelen van het burgerschap op politiek-bestuurlijk, juridisch en economisch gebied moet worden gewezen op de voordelen op het terrein van welzijn. De middeleeuwse stad kende gewoonlijk een aantal instellingen ten behoeve van onderwijs, verpleging van zieken, verzorging van ouderen en verzorging en opvoeding van onderloze kinderen. De oudste instellingen op dit gebied in Amersfoort waren de Armen de Poth en het Pietersgasthuis. Voozover bekend maakten deze instellingen bij hun taakuitoefening aanvankelijk geen onderscheid tussen burgers en ingezetenen. Met betrekking tot de oudste onderwijsinstellingen durven wij hierover bij gebrek aan bronnen geen uitspraak te doen. Vermoed mag worden dat ook op dit terrein bedoeld onderscheid niet werd gemaakt, omdat het hier primair ging om een initiatief vanuit de parochie. Wij weten dat het kerkelijk recht, dat voor een belangrijk deel geworteld was in het Romeinse recht, geen onderscheid maakte

tussen de verschillende groepen parochianen, burgers en niet-burgers. Hoewel dit misschien aanvankelijk ook het geval was met het in 1550 uit particulier initiatief onstane weeshuis, bepaalde het stadsbestuur in 1572 'dat geen vaderloose ende moederloose kinderen in 't Weeshuys aengenomen sullen werden dan burgerkinderen, die jaar en dag gewoent sullen hebben binnen Amersfoort ende aldaer gestorven sullen zyn of niet langer dan ses weeken buyten die stad sullen geweest hebben, nog in ander steden die burgerschap sullen gewonnen hebben, tenwaer datter plaets genoeg waer in 't Weeshuys omme meer kinderen te moegen aennemem'³⁷. In 1655 scherpte het stadsbestuur het toelatingsbeleid van nieuwe burgers overigens aanmerkelijk aan om te voorkomen dat armlastigen zich in Amersfoort zouden vestigen slechts met het oog op de voordelen, die het burgerschap hen bood ten aanzien van de opvang van wezen en de geldelijke bijstand aan behoeftigen door een aantal sociale instellingen. Besloten werd 'dat voortaan niemand de borgerschap winnende of verzoekende, met andere oude ingebooren burgers in alle borgerlyke prerogativen en voordeelen gelyk gehouden zal worden, voor en aeler hy tien jaaren, zoo hy buiten dese provincie is geboren, en vijf jaaren, zoo hy binnen de provincie geboren is, borger en woonagtig binnen dese stad geweest zal zyn'³⁸. Ten aanzien van het Burgerweeshuis moet nog worden opgemerkt dat anders dan bijvoorbeeld in Nijmegen, waar afstamming van plaatselijke burgers ook na de val van het Ancien Regime bepalend bleef voor opname in het Burgerweeshuis in Amersfoort de fusie in 1807 van Burgerweeshuis, Stadskinderhuis en Armen Noodhulp de exclusieve voorrechten van burgerwezen geheel deed verdwijnen. De nieuwe instelling behield overigens wel de wat anachronistisch aandoende naam Burgerweeshuis.

Verplichtingen van de burgers

Tegenover al deze rechten stond een aantal verplichtingen, die deels op de individuele burger en deels op het collectief drukten. Bij de stadsrechtverlening in 1259 werden schepenen, raden en gemeente verplicht ook in de toekomst deel te blijven nemen aan de krijgstochten van de bisschop. De hier bedoelde heervaart impliceerde dat Amersfoort, daartoe door de bisschop opgeroepen, een zeker contingent krijgsvolk op de been diende te brengen ten behoeve van militaire operaties. Hovy vermoedt dat dit contingent op den duur gefixeerd zal zijn op een vast aantal mensen, terwijl in de tijd dat huurotroepen een grote vlucht hadden genomen de stad besloot de verplichting telkenmale af te kopen met geld, dat door de stadsbewoners diende te worden opgebracht³⁹.

De verplichtingen, die drukten op de afzonderlijke burgers, worden wat hun oorsprong betreft wel verklaard vanuit de diensten, die de bewoners van de voormalige domeinen hun domeinheer verschuldigd waren geweest⁴⁰. In de stedelijke context betekende een en ander onder meer het betalen van tol-, waag- en weggelden en daarnaast het 'waken, graven ende biten'⁴¹, ofwel het wachtlopen op de muren, het

aanleggen en onderhouden van versterkingen en het hakken van bijten in dichtgevroren singels en grachten. De wachtdiensten werden bij toerbeurt verricht. Aanvankelijk waren de organisatie ervan en het toezicht erop een taak van de wijkmeesters, maar deze zullen rond 1444 in handen zijn gelegd van daartoe speciaal benoemde waakmeesters. Degene die zich aan de hem opgelegde wachttaken onttrok werd beboet met betaling van 5000 stenen, 'tenwaer dat hy hem des afname met syne eede, dat hy dair niet nut toe en wair, alsoe dat hy geen boege spannen en konde'⁴². De wachtplicht gold nagenoeg alle mannelijke inwoners van de stad tussen de 20 en 60 jaar oud en diende in principe in eigen persoon te worden verricht. Zij die ouder dan 60 waren moesten zich laten vervangen door iemand van tussen de 25 en 60 jaar oud, terwijl in latere tijd de minimumleeftijd voor de waakplicht werd teruggebracht tot 18 jaar. Uit de bronnen weten wij overigens dat aan het persoonlijk voldoen van de plicht op grote schaal afbreuk werd gedaan door tegen betaling anderen, veelal eigen huishoudelijk personeel, wacht te laten lopen. Dat dit niet zal zijn weggelegd voor 'de sommige scamel arm borger'spreekt voor zich.

Hetgeen hier is gezegd voor het wachtlopen gold grosso modo ook voor het 'graven ende biten'. Naast de reguliere organisatie van deze taken, die in algemene besluiten van het stadsbestuur werden vastgelegd, treffen wij in de bronnen een enkele keer een meer specifieke regeling aan, zoals een onder druk van een aanval genomen besluit uit 1436 'dat men graven sell van dage to dage ende van tijde to tijde ende doet gebieden dat elcenen goeden stercken man voir hem sal senden to graven ende dat nyement geen ambocht doen en sel dewile men graeft'⁴³.

De Monnikendam vanaf de stadszijde. Foto, (ca. 1890). Gemeentelijke Archiefdienst Amersfoort.

Het bleef niet bij deze repressieve en vreedzame vormen van burgerplicht. Ten einde de stedelijke autonomie en vrijheid te behouden kon het stadsbestuur bij klokslag alle weerbare mannen in gevechtssuitrusting optrommelen. De Utrechts-Hollandse Jaarboeken over de jaren 1481-1483 geven daarvan enkele voorbeelden. Zo bijvoorbeeld met betrekking tot de confrontatie van Amersfoort met de bisschoppelijke troepen in Eemland op 22 september 1481: 'Ende die burgermeyster, Jan van Westrenen, liet die clock slaen ende liet gebieden, dat hem eenyghelic rede maken soude in hoer hernes ende volghen hem na. Ende hy had aen borgers ende stalbroeders, dat sy sterck waren omtrent vier hondert'. Genoeg bleek dit evenwel niet te zijn, want de Amersfoorters werden verpletterend verslagen. Tweehonderd van hen werden volgens de kroniekschrijver gedood en 233 gevangen genomen 'ende tot Amersfoort was een groot gescrey ende gekerm van die vrouwen ende van dieghene, die hoer vrienden verloren hadden. Ende die borgermeyster en wert niet gevanghen, mer hy quam ewech. Mer daer worden anders veel goeder burger gevangen' ⁴⁴. In deze tijd boden de stadsmuren nog daadwerkelijk enige bescherming tegen overvallen van buitenaf. Niet alleen de Amersfoorters zelf, maar ook inwoners van sommige omliggende dorpen, boden fysieke of financiële hulp bij aanleg en onderhoud van muren en poorten. Zo bijvoorbeeld Baarn, dat in 1443 besloot om ter voltooiing van de tweede stadsmuur in drie jaar tijd 20 roeden muur bij te dragen ⁴⁵. Of uit dergelijke hulp van andere gemeenschappen de toekenning van burgerschap aan heel wat inwoners van sommige plaatsen te verklaren is, is ons niet bekend. Wel weten wij dat de inwoners van die plaatsen bij dreiging zich mochten verschansen in de stad, zoals de inwoners van Baarn en Soest, toen op 24 december 1481 Hollandse troepen vanuit Naarden Eemland bedreigden 'ende bernde Baarn ende Soest al op, dat daer niet veel en bleef staen, tenwaren cramen of daer dat heylige oly was. Ende die buer van dese twee dorpen waren al gevluht binnen Amersfoort, also dat daer niemant gevanghen noch geslaghen en wert' ⁴⁶.

De buitenburgerij

De meest significante elementen, die in de middeleeuwen een woonplaats als stad kenmerkten, zijn in het voorgaande reeds ter sprake gebracht, te weten het stadsrecht, dat de inwoners een specifieke juridische status verschafte, de functie van centrum van ambachtelijke productie en (inter)regionale handel en tenslotte de stadsmuren, die bescherming boden aan de inwoners van stad en omstreken en op zichtbare wijze het onderscheid daartussen markeerden. Daarnaast versterkten natuurlijk een zekere bevolkingsomvang en -dichtheid de ervaring van stedelijk leven. Op demografisch gebied kunnen wij uit de snelle uitleg van het stedelijke territorium na de eerste ommuring slechts een bevolkingsgroei afleiden zonder dat er een vrij nauwkeurige berekening kan worden gemaakt. Een geschat bevolkingsaantal van circa 4000 zielen aan het einde van de middeleeuwen ⁴⁷ geeft de indruk van een niet al te

grote stad. Toch mogen wij aannemen dat Amersfoort met haar van verre zichtbare poorten, muren, kerk- en kloostertorens, met haar week- en jaarmarkten en haar culturele leven als stedelijk centrum werd ervaren. En zeker zal dit het geval zijn geweest in de ogen van de bewoners van Eemland, waarbinnen Baarn en Bunschoten rond het jaar 1500 met een geschat inwonertal van respectievelijk 700 en 950 de grootste woonplaatsen waren ⁴⁸.

Op economisch gebied was het onderscheid tussen stad en platteland niet absoluut in die zin dat door de sterke band tussen beide er een symbiose bestond, waarin geen ruimte was voor een verschil in conjuncturele ontwikkeling. Daarbij moet niet uit het oog worden verloren dat ook binnen de stad nog zeer lang na de stadsrechtverlening van 1259 vormen van agrarische bedrijvigheid voorkwamen. Naarmate Amersfoort echter belangrijker werd als centrum van handel en nijverheid, zal het landbouw- en veeteeltareaal binnen de stad zijn ingekrompen, waardoor de stadsbewoners steeds afhankelijker werden van de aanvoer van agrarische producten van elders. Dit wil niet zeggen dat de stadsbewoners uit de agrarische sector verdwenen, want wij weten dat er met name arme inwoners waren, die 'tot zommigen tyden ende sonderlinge somerdagen des morgens vroech in 't velt wesen moeten om hoir broet te winnen' ⁴⁹. Vanuit de belangrijke economische samenhang van stad en platteland heeft het Amersfoortse stadsbestuur steeds weer getracht om de eigen invloed op het platteland te vergroten. Zo trachtte het de stedelijke nijverheid te beschermen door zoveel mogelijk restricties op te werpen voor onder meer de bier- en lakenproductie in het Eemlandse. Van een structurele dominantie kon echter nooit sprake zijn, doordat de bestuurlijke en juridische constitutie dit in de weg stond.

Het hier gesuggereerde onderscheid tussen stedeling c.q. burger en bewoner van het platteland was niet absoluut. Reeds vanaf de 14de eeuw is er namelijk in de bronnen sprake van Amersfoortse buiten-, gras- of slijkburgers. Met deze synoniemen werden degenen aangeduid, die - hoewel Amersfoorts burger - feitelijk niet in de stad woonachtig waren. Deze groep burgers valt in twee categorieën uiteen. In de eerste plaats zijn er burgers, die om welke reden dan ook voor langere tijd buiten de stad verbleven met toestemming van het stadsbestuur. Kenmerkend voor deze categorie was, dat men op het moment van vertrek reeds voornemens was zich binnen een vastgelegde termijn weer in de stad te vestigen. De optekening van dergelijke toekenningen van het buitenburgerschap in het stadsboek vermelden veelal deze termijn ⁵⁰. Veel problemen lijkt deze beperkte groep burgers overigens niet te hebben opgeleverd. Vestigde men zich binnen de overeengekomen periode opnieuw in Amersfoort, dan herkreeg men zonder verdere formaliteiten het burgerschap. Zo niet dan riskeerde men ontburgering.

Meer problemen gaf de tweede categorie buitenburgers. Deze bestond uit Amersfoortse burgers, die permanent elders woonachtig waren. Over de oorsprong van de hier bedoelde praktijk is weinig met zekerheid te zeggen. Een belangrijke factor zal

zeker de verwerving van niet-Amersfoorts onroerend goed door Amersfoorters zijn geweest door middel van onder andere huwelijk en vererving. Maar ook de omstandigheid dat koop van onroerend goed op het platteland als een niet al te riskante kapitaalinvestering gold, zal een en ander in de hand hebben gewerkt. Zo weten wij dat Amersfoortse burgers rond 1450 goed waren voor het eigendom van zo'n 1164 morgen grond in Bunschoten, Zandbrink, Ysselt, De Haar en Duist, terwijl zij in 1475 ongeveer 3700 ha bezaten in het Nedersticht waarvan het grootste gedeelte vermoedelijk in Eemland was gelegen⁵¹. Door deze eigendomsverhoudingen werd het formele onderscheid tussen stedeling en plattelander natuurlijk waziger dan oorspronkelijk de bedoeling zal zijn geweest. Maar ook de stedelijke overheid zal haar steentje hebben bijgedragen aan het ontstaan van de buitenburgerij, doordat op deze manier de stadskas kon worden gespekt. Een bijkomend voordeel was dat het bestuur via de buitenburgers de invloed ten opzichte van het platteland kon trachten te vergroten. Al deze factoren geven wellicht enige verklaring voor het ontstaan van de buitenburgerij. Desalniettemin is hiermee nog niet verklaard waarom nu juist in het Amersfoortse geval de buitenburgerij zo'n grote omvang heeft aangenomen. Immers, in tegenstelling tot Zuid-Nederland, is dit fenomeen in de noordelijke gewesten nauwelijks tot wasdom gekomen⁵².

Natuurlijk was het in strijd met het oorspronkelijke uitgangspunt dat alle burgers binnen de stadsvrijheid dienden te wonen. Zij moesten daar 'vlet, cost en vuer' houden en werden ontburgerd indien hiervan gedurende een periode van meer dan 18 maanden geen sprake was geweest⁵³. De achtergrond van deze eis laat zich makkelijk raden; het onderscheid tussen burgers en plattelanders diende in verband met het verschil voor de wet zo eenduidig mogelijk te zijn en bovendien konden de burgers slechts wanneer zij in de stad woonachtig waren, optimaal inhoud geven aan hun burgerplichten. Voor dit laatste probleem werd echter een praktische oplossing gevonden door het jaarlijks laten afkopen van 'allen onraet ende onkost ruerende van waken, graven ende van biten, de hem [de buitenburgers] bijnnen onser stat soude gebueren'⁵⁴. Wij krijgen uit de bronnen de indruk dat het aantal buitenburgers in sommige perioden omvangrijk was. In het begin van de 15de eeuw werd er zelfs een afzonderlijke registratie ingevoerd, die werd bijgehouden door een speciaal daarmee belaste functionaris⁵⁵. Naast de namen van de buitenburgers zal dit register tevens hun adressen in de stad hebben bevat, waarop zij indien noodzakelijk domicilie konden houden. Ook elders was het hebben van een dergelijk pandhuis voor buitenburgers verplicht. Jaarlijks diende men binnen een door het stadsbestuur aangegeven periode in staat te zijn het bewijs van buitenburgerschap te overleggen met opgave van het Amersfoortse adres. Tevens diende men dan het burgergeld te voldoen⁵⁶.

Natuurlijk was het voor een scherpe afbakening van de groepen burgers en buitenburgers, die ieder toch weer een eigen statuut hadden, noodzakelijk dat de begrenzing van de stadsvrijheid zo eenduidig mogelijk was. Een enkele keer is er in de bron-

nen sprake van onduidelijkheid op dit punt, zodat een en ander uitdrukkelijk moest worden vastgelegd⁵⁷.

Het buitenburgerschap kon slechts via koop of schenking worden toegekend. Het genoot grote populariteit bij de plattelandsbevolking van Eemland in verband met de daaraan verbonden voordelen. De belangrijkste hiervan waren ongetwijfeld het genoemde *ius de non evocando*, de vrijstelling van waak- en wachtverplichtingen ten plattelande en een milder belastingklimaat voor buitenburgers dan voor de overige plattelandsbevolking. Juist over deze drie punten konden problemen met de landsheer niet uitblijven. Hierdoor zag deze immers zijn inkomsten slinken en het op de been krijgen van voldoende weerbare mannen ter verdediging van zijn gewest moeilijker worden. De oudst bekende botsingen dateren al uit 1344 toen de bisschop een overeenkomst aanging met de Amersfoortse stadsraad ter regulering van de buitenburgerij. Veel uitwerking heeft de overeenkomst kennelijk niet gehad. Rond 1413 beklaagde bisschop Frederik van Blankenheim zich over het toenemende aantal buitenburgers 'die nergent te recht staen en willen dan binnen der stat van Amersfort' en alleen daar hun waakplichten wensten te vervullen⁵⁸. De uiteindelijke oplossing - alle buitenburgers moesten daadwerkelijk in de stad komen wonen - bleef een dode letter zodat de strijd over de buitenburgerij steeds weer bleef oplaaien. Herhaaldelijk werden nieuwe overeenkomsten gesloten, die geen van alle een definitieve oplossing voor de geschillen boden. Slechts van de in 1444 gesloten overeenkomst lijkt enige heilzame werking te zijn uitgegaan, in die zin dat vanaf dat jaar de bisschop soms werd betrokken bij de toekenning van het buitenburgerschap⁵⁹. Dat hij zich hierbij soms het recht van heffing van morgengeld voorbeheld is een indicatie waar de schoen wellicht het meeste wrong. Alle pogingen om gezamenlijk of via scheidslieden uit de problemen te geraken leden schipbreuk en dat kon welhaast ook niet anders. Het fenomeen buitenburgerij was in feite niet goed verenigbaar met het van oorsprong zo strikte onderscheid tussen de geprivilegeerde stadsbewoner en de bewoner van het platteland. Eerst toen Karel V op eigenmachtige manier de stedelijke autonomie van Amersfoort wezenlijk inperkte, kon aan dit fenomeen, dat zo kenmerkend is voor het Amersfoortse burgerschap, een voorlopig halt worden toegevoerd met de woorden 'dat van nu voirtaen die van Amersfoort geen grasburgers meer annemen en zullen; ende dieghene, die der nu zijn, zullen ontborgert zijn ende nyet genyeten die borgerscap van der stad'⁶⁰.

Gebruikte afkortingen

GAA	Gemeentelijke Archiefdienst Amersfoort
RAU	Rijksarchief in de provincie Utrecht
SA	Stadsarchief Amersfoort tot 1813

Literatuur

- Avis
J.G. Avis, *De directe belastingen in het Sticht Utrecht aan deze zijde van de IJssel tot 1528* (Utrecht, 1930).
- Van Bommel
Abr. van Bommel, *Beschrijving der stad Amersfoort* (Utrecht, 1760).
- Van den Hoven
B. van den Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal en de staten van het Nedersticht van Utrecht in de 15e eeuw* (Zutphen, 1987).
- Hovy 1962
J. Hovy, 'De stedelijke autonomie van Amersfoort in de Middeleeuwen', in *Jaarboek Oud-Utrecht* 1962, 27-70.
- Hovy 1969
J. Hovy, 'De vroegste bestuursgeschiedenis van Amersfoort en de stadsrechtverlening van 1259', *Spiegel der Historie*, 4(1969)1-48.
- Fruin
R. Fruin Th.Azn., *De middeleeuwse rechtsbronnen der kleine steden van het Nedersticht van Utrecht*, I ('s-Gravenhage, 1892).
- Van Kalveen
C.A. van Kalveen, 'Het inwonertal van Eemland ca. 1500', in *Jaarboek Oud-Utrecht* 1966, 67-73.
- Ketner
F. Ketner, ed., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, III ('s-Gravenhage, 1949).
- Muller 1886
S. Muller Fz., 'Stukken betreffende den strijd der bisschoppen van Utrecht met de stad Amersfoort over het bezit van heerlijke rechten', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, IX (1886) 115-125.
- Muller 1917
S. Muller Fz., *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht (722-1528)* (Utrecht, 1917-1919).
- Nicholas
D. Nicholas, *Stad en platteland in de middeleeuwen* (Bussum, 1971).
- Schimmel
J.A. Schimmel, *Burgerrecht te Nijmegen 1592-1810* (Tilburg, 1966).
- Tenhaeff
N.B. Tenhaeff, *Bisschop David van Bourgondië en zijn stad* (Utrecht, 1920).
- Van Uytven
R. van Uytven, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden', in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* II (Haarlem, 1982) 188-253.
- Verbeemen
J. Verbeemen, 'De buitenpoorteriej in de Nederlanden', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, XII (1957) 81-99, 191-217.
- Verwijs
E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*, II ('s-Gravenhage, 1889).
- De Vries
K. de Vries, 'De Overijsselsche stad in de middeleeuwen, een rechtssociologische verkenning', *Verslagen en Mededeelingen Overijssels Regt en Geschiedenis*, LXXIII (1958) 45-55.

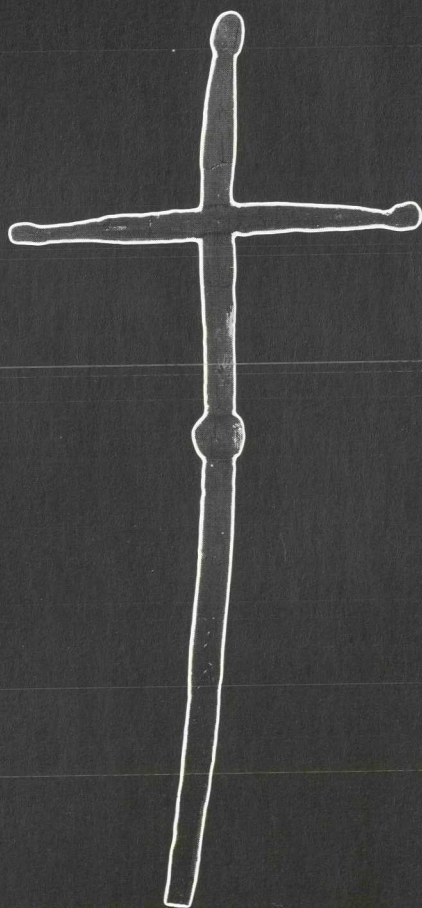
Noten

- 1 Schimmel, I.
- 2 Onder meer Nicholas, 90. Voor Amersfoort Fruin, 126-127, 146.
- 3 Ketner, 253-254.
- 4 Van Uytven, 205-206.
- 5 GAA, SA, 35-1. Dit en volgende delen zijn onderverdeeld in een rubriek m.b.t. bestuursaangelegenheden inclusief de vrijwillige rechtspraak en een m.b.t. juridische aangelegenheden. Aanvankelijk zijn de optekeningen betreffende verlening van het burgerschap over beide rubrieken verdeeld.
- 6 GAA, SA, 17. Een schaduwadministratie d.m.v. afschriften van de burgerboeken werd sedert 1704 met terugwerkende kracht tot 1650 bijgehouden door de regenten van het Burgerweeshuis. Zie voorlopige inventaris Burgerweeshuis, nrs.17-18.
- 7 Fruin, 128.
- 8 Fruin, 167-168.

- 9 Van Bommel, 758-759.
- 10 Fruin, 131-132.
- 11 Fruin, 132 'alzoë dats de rait geloofft, dat hij mit onss woent glijck anders onse burgers ende ondersaeten'. In artikel 98 van de Ordonnantie op de administratie der justitie en politie uit 1544 heet het 'Ende wie een jaer ende dach woende zonder vuer ende licht te houden sal zijn borgerscap verliesen'. Zie Fruin, 348.
- 12 Fruin, 127.
- 13 Ibidem.
- 14 Fruin, 131-132, 348. Van Bommel, 753. Ook de toekenning van de status van onderzaat werd in het stadsboek aangetekend.
- 15 Fruin, 127. Een enkele keer wordt er zelfs een aparte regeling getroffen voor het geval dat de borgen vroegtijdig overlijden. Zie GAA, SA, 35-1, fol.33^r.
- 16 Verwijs en Verdam, 1365. Zie ook De Vries, 47.
- 17 Fruin, 159.
- 18 Schimmel, 1-2.
- 19 Zie hierna bij bespreking van het toelatingsbeleid van het Burgerweeshuis.
- 20 Voorbeelden in GAA, SA, 35-1, fol.15^r; 39^v; 35-2, fol.179^v, 181^v, 194^r.
- 21 GAA, SA, 35-1, fol.4^r.
- 22 Fruin, 35. Kennelijk werd een en ander goed gecontroleerd, zoals blijkt uit een aantekening dat de in het vooruitzicht gestelde lakenproductie niet was waargemaakt, zodat alsnog de verschuldigde leges voor de toekenning diende te worden betaald. Zie GAA, SA, 35-2, fol.194^v.
- 23 GAA, SA, 35-1, fol.78^r e.v.
- 24 Fruin, 41, 155.
- 25 Fruin, 127.
- 26 De Vries, 45-55.
- 27 Voor een beschrijving van het territorium Van Bommel, 822-823.
- 28 Zie voor een uitgebreide bespreking van de Amersfoortse bestuurs- en rechtsinstellingen Hovy 1962.
- 29 Fruin, 132.
- 30 Fruin, 130-131.
- 31 Fruin, 148-149.
- 32 Naar het gebruiksrecht van de gemene gronden is voor Amersfoort nog nauwelijks substantieel onderzoek verricht. Voor hetgeen gezegd wordt over het fiscale klimaat zij verwezen naar diverse passages hieromtrent bij Avis.
- 33 Fruin, 27.
- 34 Idem, 65.
- 35 Hiervan troffen wij overigens geen voorbeelden aan in de door ons bestudeerde bronnen.
- 36 Een voorbeeld hiervan in GAA, SA, 35-1, fol.12^r.
- 37 Van Bommel, 346.
- 38 Van Bommel, 760.
- 39 Hovy 1969, noot 73.
- 40 Van Uytven, 214.
- 41 Onder meer Fruin, 28.
- 42 Van Bommel, 44.
- 43 GAA, SA, 35-1, fol.55^r.
- 44 Tenhaeff, 22-23.
- 45 GAA, Verzameling charters, nr.342.
- 46 Tenhaeff, 52.
- 47 De door diverse auteurs aangedragen getallen liggen tussen 3500 en 5500 inwoners. Het betreft grove schattingen.
- 48 Van Kalveen, 70.
- 49 Fruin, 25.
- 50 Zie voor een voorbeeld GAA, SA, 35-1, fol. 39^v.
- 51 Vergelijk Avis, 99, en Van den Hoven, 43.
- 52 Zie Verbeemen, die als een der weinige auteurs het verschijnsel diepgaand heeft onderzocht.
- 53 Fruin, 129. Zie ook noot 11.
- 54 Fruin, 28.
- 55 Fruin, 39 maakt melding van dit register van 'alle degene, de bij oirlof des raets van der stad buten mitderwoen gevaeren zijn'.
- 56 Fruin, 31, 44, 77, 78.
- 57 GAA, SA, 35-1, fol. 10^r : 'Item de raet van onser stad heeft gekennet dat Willem Gribber zijn bouhuys, dat staet an den Wittenbergh, bynen onser stadcrucen geset ende getymmert is'.
- 58 RAU, Bisschoppelijk Archief, 124, en Muller 1886, 116-117.
- 59 Muller 1917, nrs.3253, 3255, 3569, 3593, 3608, 3641.
- 60 Fruin, 348.

Thomas Basin in Utrecht

Kaj van Vliet

De Fransman Thomas Basin (1412-1490), bisschop van Lisieux in Normandië en politiek adviseur van de Franse koning Karel VII, geraakte in conflict met diens zoon en opvolger Lodewijk XI. Hij ontvluchtte in 1468 zijn land en belandde uiteindelijk in Utrecht. Hier genoot hij de bescherming van

Kaj van Vliet studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Hij studeerde in 1991 af met een onderzoek naar de markt in het middeleeuwse Utrecht. Momenteel werkt hij aan de inventarisatie van de handschriftencollectie van de universiteitsbibliotheek van de VU te Amsterdam.

bisschop David van Bourgondië, die hij al van vroeger kende. De Bourgondiërs waren in die tijd verklaarde tegenstanders van de Franse koning.

Basin bewoonde een huis op het Janskerkhof (de tegenwoordige nummers

14 en 15). Hij slaagde er in een goede positie te verwerven in het clericale milieu van de stad, waar hij, met korte onderbrekingen, tot zijn dood in 1490 zou blijven wonen. Enkele van zijn familieleden vestigden er zich als kooplieden. Zijn graf in de Janskerk werd in 1949 tijdens opgravingen teruggevonden.

De auteur geeft een overzicht van het leven en werken van Thomas Basin met speciale aandacht voor de tijd dat hij in Utrecht verbleef.

Wie heden ten dage het koor van de Janskerk in Utrecht betreedt, vindt daar midden in de vloer een grafsteen. Het graf werd in 1948 bij opgravingen in de kerk ontdekt. In een zestiende-eeuwse grafkelder, gebouwd op de resten van de romaanse koorronning, vond men een oudere kist. Bij opening van de kist trof men het stoffelijk overschot van een hoogbejaarde man aan, met in zijn rechterhand een eikehouten kruis staf - teken van zijn bisschoppelijke waardigheid (afb. 1). Op zijn borst lag een groen uitgeslagen koperen plaatje, waarop men bij zijn begrafenis een klein houten miskelkje had geplaatst (afb. 2). In het plaatje waren drie teksten geïnscribeerd: de Apostolische geloofsbelijdenis, enkele verzen uit Job en tot slot: 'Thomas servus Jhesu christi quondam episcopus Lexoviensis provincie Rothomagum oriundus de Caldi Becco castello prope Rothomagum super Secanam' (Thomas, dienaar van Jezus Christus, voormalig bisschop van Lisieux in de kerkprovincie Rouen, geboren in het stadje Caudebec bij Rouen aan de Seine) ¹.

Wie was deze Thomas? Men heeft hem geïdentificeerd als Thomas Basin (1412-1490): bisschop van Lisieux en gunsteling van de Franse koning Karel VII maar na een conflict met diens opvolger Lodewijk XI uit zijn vaderland verdreven. Nadien verbleef hij onder andere in Trier waar hij begon met het schrijven van biografieën van de twee voornoemde Franse koningen, de *Historia Caroli VII* en de *Historia Ludovici XI*. Aan deze geschriften ontleent Basin zijn grootste bekendheid. De laatste veertien jaar van zijn leven woonde Basin in Utrecht in de immuniteit van het kapittel van St. Jan. Hier vond hij op 30 december 1490 zijn laatste rustplaats ².

De meeste publicaties over Basin zijn uit Frankrijk afkomstig. Quicherat verzorgde reeds in 1859 een volledige uitgave van zijn oeuvre, waaraan hij een vrij uitvoerige biografische inleiding vooraf laat gaan ³. Het werk van Quicherat is later aangevuld door Samaran, die vanaf 1933 heeft gewerkt aan een heruitgave met Franse vertaling van Basins historische werken en de *Apologia* ⁴. Samaran verzamelde ook verschillende gegevens betreffende Basins verblijf in Utrecht, maar ontleende deze over het algemeen aan de geschriften van de Utrechtse historici Heda, Van Buchell, Burman en Dodt van Flensburg ⁵. Merkwaardig genoeg blijkt Samaran niet bekend met het proefschrift van Weyling over de wijbisschoppen van Utrecht, dat de meest uitvoerige studie over de Utrechtse periode van Basin bevat ⁶.

Wie zich in deze literatuur verdiept, komt al spoedig tot de conclusie dat onze kennis van Basins leven vol hiaten is. Dit geldt zeker voor de jaren die Basin in Utrecht heeft doorgebracht. Waarom kwam Basin naar Utrecht? Waar heeft hij gewoond? Wat was zijn positie in de stad? Waar hield hij zich in Utrecht mee bezig? Wat is er van zijn nalatenschap terecht gekomen?

In dit artikel wil ik een poging ondernemen, deze en andere vragen te beantwoorden. Ik wil een zo volledig mogelijk beeld schetsen van Thomas Basin gedurende de jaren dat hij in de stad Utrecht verbleef (1477-1490). Ook het verblijf van enkele naaste familieleden van Thomas in Utrecht - Nicolaas Basin, een van zijn broers, en diens zonen Nicolaas junior en Jan Basin - komt aan de orde. Daarbij lag het voor de

hand naast de genoemde literatuur en de edities van Quicherat en Samaran zoveel mogelijk gebruik te maken van de archiefbronnen die in Utrecht voorhanden zijn. Daarbij heb ik mij vooral geconcentreerd op de archieven van het kapittel van St. Jan en van de stad Utrecht⁷.

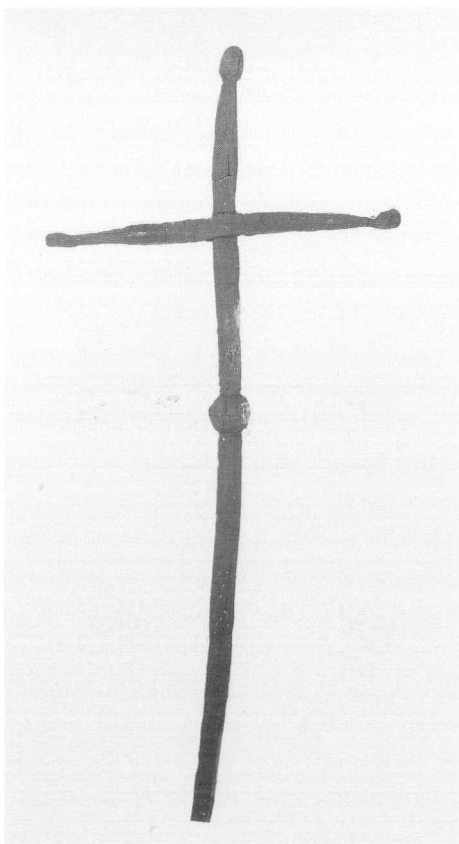
Peregrinatio

De eerste levensjaren van Thomas Basin spelen zich af in Caudebec, een klein stadje ten westen van Rouen aan de monding van de Seine⁸. Daar werd hij in 1412 geboren uit het huwelijk van Jean Basin en zijn vrouw Colette. Hij was hun derde zoon. Thomas had, voorzover bekend, vier broers en tenminste één zuster. Vader Jean was een man van aanzien, afkomstig uit een familie van kooplieden. Hij was eigenaar van diverse panden in Caudebec en Rouen, de stad waar zijn vrouw vandaan kwam.

De omstandigheden waarin Thomas opgroeide waren weinig gelukkig. Het was in deze jaren dat het vuur van de Honderdjarige Oorlog weer in alle hevigheid oplaaide. In 1415 landde niet ver van Caudebec een groot Engels leger onder aanvoering van koning Hendrik VII van Lancaster (1413-1422), dat op 25 oktober van datzelfde jaar bij Azincourt triomfeerde. Normandië werd het toneel van plunderingen en verwoestingen.

De familie Basin zag zich gedwongen de wijk te nemen, eerst naar Rouen en vervolgens naar Bretagne. Pas drie jaar later, nadat Normandië bij het verdrag van Troyes onder Engels bestuur was geplaatst, werd de orde weer enigszins hersteld en werd het mogelijk terug te keren naar Caudebec.

Op twaalfjarige leeftijd werd Thomas naar de universiteit van Parijs gestuurd. Hij bleek een zeer goede student, want in nog geen zes jaar tijd behaalde hij daar zijn graad van meester in de artes. Door de oorlog, die Frankrijk inmiddels aan de rand van de afgrond had gebracht, zag hij zich echter gedwongen zijn studie aan de Sorbonne af te breken en uit te wijken naar het buitenland. Zo belandde hij in 1431 aan de universiteit van Leuven, slechts enkele jaren eerder opgericht door de Bourgondische hertog Filips de Goede (1419-1467), waar hij zich verder bekwaamde in de artes en in de rechten. In 1432 onderbrak hij zijn studie in Leuven voor enkele maanden om in Pavia zijn doctorsgraad in het civiel recht te behalen. Toen hij in 1437 in Leuven

1. Eikehouten kruisstaf uit het graf Basin in de Janskerk. Amersfoort, ROB.

2. Houten miskelkje uit het graf van Basin in de Janskerk. Amersfoort, ROB.

ook de doctorsgraad in het kanoniek recht had verworven, was zijn studie voltooid. Vijfentwintig jaar oud beschikte hij over alle mogelijkheden voor een glansrijke carrière. Ofschoon hij als jurist ook in het wereldlijk bestuur had kunnen slagen, voelde hij zich meer aangetrokken tot de geestelijke ambten.

Hij verbleef enkele maanden in Bologna, waar zich op dat moment het hof van paus Eugenius IV (1431-1447) bevond, maar om zijn familie te zien, vertrok hij even later naar het nog altijd Engelse Rouen. Het weerzien was van korte duur. Oorlog en pest dreeven hem terug naar Italië. Basin meed het gebied van de Franse koning en reisde over zee via Londen naar Holland - mogelijk was dit zijn eerste kennis-

making met de Noordelijke Nederlanden - en vandaar stroomopwaarts langs de Rijn om tenslotte over de Alpen naar Ferrara te trekken. Daar woonde hij in 1438 het concilie bij waar over de hereniging van de Roomse en de Griekse Kerk werd gesproken. Hier heeft Basin enkele belangrijke contacten gelegd, onder andere met de Florentijnse humanist Gian Francesco Poggio Bracciolini. In 1439 vergezelde hij de aartsbisschop van Tarente, Giovanni di Tagliacorzo op een missie naar Hongarije. Na zijn terugkeer uit Italië twee jaar later maakte hij snel carrière. Nadat hij eerst als kanunnik in Rouen was aangesteld, aanvaardde hij vervolgens een leerstoel voor kanoniek recht aan de universiteit van Caen, die tien jaar eerder door het Engelse bewind was gesticht, en een kanonikaat in Bayeux. De ene benoeming volgde na de andere: eerste conservator van de universiteit van Caen, officiaal van de aartsbisschop van Rouen; tenslotte verwierf hij de bisschopszetel van Lisieux. Op 11 oktober 1447 werd zijn bisschopsverkiezing door paus Nicolaas V (1447-1455) bevestigd. Als bisschop van Lisieux heeft Basin een belangrijke rol gespeeld in de Franse politiek. De Franse koning Karel VII (1422-1461) was erin geslaagd veel van de verloren macht op de Engelsen te herwinnen. In 1449 werd ook Normandië weer aan het koninkrijk toegevoegd; Lisieux behoorde weer tot het Franse territoire. Basin lijkt weinig moeite te hebben gehad met deze politieke omschakeling. Binnen korte tijd slaagde hij erin het vertrouwen van Karel VII te winnen en zijn invloed aan het hof te doen gelden. De koning raadpleegde hem voor juridische zaken en maakte dankbaar gebruik van zijn diplomatieke kwaliteiten. Uit deze jaren dateren Basins vroegst bewaard gebleven geschriften zoals het stuk, waarin hij op verzoek van de koning de onrechtvaardigheid van de veroordeling van Jeanne d'Arc aantoonde⁹. Het waren voorspoedige jaren, waar Basin later met heimwee aan terugdacht.

Zo goed als Basins relatie met Karel VII was, zo slecht was die met Karels zoon,

3. Slag bij Montlhéry (1465): de opstandige Franse adel, de Ligue du Bien Public, lijdt een zware nederlaag tegen het leger van de Franse koning Lodewijk XI. Laatvijftiende-eeuwse miniatuur uit de *Chronique de Charles VII*. Bibl. Nat., Parijs.

Lodewijk XI. Al voordat deze in 1461 zijn vader opvolgde als koning van Frankrijk, liet die relatie te wensen over. Lodewijk XI (1461-1483) die algemeen bekend staat als een bijzonder onsympatiek mens, had een hekel aan de raadsman van zijn vader, aan wie hij zo mogelijk een nog grotere hekel had. Hij heeft de invloed van Basin aan het hof van meet af aan genegeerd. Basin voelde zich gepasseerd en raakte al spoedig betrokken bij de snel groeiende groep edelen die een soortgelijk lot te beurt was gevallen. Onder aanvoering van de Bourgondische hertog verenigde de adellijke

oppositie tegen het autoritaire bewind van Lodewijk XI zich in de *Ligue du Bien Public*. Zelfs Lodewijks eigen broer, hertog Karel van Normandië, sloot zich bij deze groep aan. Maar toen Lodewijk in 1465 tot de aanval overging, bleek de *Ligue* nauwelijks serieuze tegenstand te kunnen bieden. Bij Montlhéry werd de opstandige adel verpletterend verslagen. Toen de legers van de koning vervolgens Rouen innamen vluchtte hertog Karel naar Bretagne en bleef er van de oppositie in Normandië, waar de *Ligue* de meeste aanhang had, weinig over. Na Rouen moest ook Lisieux het ontgelden. Basin restte niets anders dan te vluchten terwijl de soldaten van de koning zijn bisschoppelijk paleis plunderden.

Basin vond onderdak bij de hertog van Bourgondië in Brussel. In de maanden daarna verbleef hij korte tijd in Leuven, de stad waar hij met zoveel genoegen had gestudeerd. Toen Lodewijk hem echter de mogelijkheid bood naar Frankrijk terug te keren, maakte Basin daar graag gebruik van. In Orléans ontmoetten zij elkaar. Lodewijk verleende hem gratie maar terugkeer naar Lisieux was hem vooralsnog niet vergund. De koning zadelde hem op met de kanselarij van de nieuw veroverde comté Roussillon. Basin was tot veel bereid. Twee jaar hield hij het uit als kanselier in Perpignan. Het klimaat was voor hem onverdraaglijk - 'het voorportaal van de hel' schrijft hij later in zijn apologie - en de bestuurlijke omstandigheden waren er al even beroerd. Verschillende malen verzocht hij de koning terug te mogen keren naar Normandië, maar Lodewijk was niet te vermurwen. Er restte hem geen andere keus: in de zomer van 1468 verliet hij Frankrijk om er nooit meer terug te keren.

Via Lyon, Genève en Bazel belandde Basin tenslotte weer in Leuven. Ook dit keer was een langer verblijf hem daar niet vergund. Toen in oktober 1469 de vrede van Péronne werd verbroken en de vijandigheden tussen koning Lodewijk en hertog Karel de Stoute (1467-1477) werden hervat, vreesde Basin voor zijn veiligheid. In Trier, net buiten de Bourgondische gebieden gelegen, voelde hij zich meer op zijn gemak. Hier leidde hij zes jaar lang een teruggetrokken bestaan. Het waren jaren van bezinning en heroriëntatie. Terugziende op alle tumultueuze ontwikkelingen, die zijn leven hadden bepaald, voelde hij een sterke behoefte om de loop der gebeurtenissen zorgvuldig te ordenen en vast te leggen. Basin zette zich aan het schrijven. In 1471 begon hij aan zijn *Historia Caroli*, en nog geen jaar later aan het verhaal van zijn eigen omzwervingen, zijn *Apologia*. En nadat hij in 1473 zijn *Historia* voltooid had, begon hij meteen aan een vervolg daarop, de *Historia Ludovici*. De voltooiing daarvan liet echter nog even op zich wachten.

Basin had steeds geweigerd afstand te doen van zijn bisschopszetel. Pas in 1474, bijna tien jaar na zijn vlucht uit Lisieux, kwam hij tot andere gedachten. Het lot van zijn familie, die zich in Normandië ternauwernood kon handhaven, gaf daarbij de doorslag. Toen Basin in 1465 uit Lisieux was vertrokken, hadden twee van zijn broers nog enige tijd zijn zaken waargenomen. Maar het leven werd hun al snel zeer moeilijk gemaakt. Zij werden zelfs op beschuldiging van verraad twee jaar lang door Lodewijk gevangen gezet. Een andere broer, Nicolaas Basin, die de handel van vader Jean in

Rouen had overgenomen, had zich in 1468 genoodzaakt gezien zijn negotie naar Brugge te verplaatsen. Gezamenlijk deden de broers in 1474 een dringend beroep op Thomas zijn bisschopszetel op te geven. Thomas stemde toe. In april van dat jaar maakte hij de reis naar Rome, waar hij formeel afstand deed van zijn bisdom Lisieux. Zijn vertrek uit de Franse politiek was nu definitief. Paus Sixtus IV (1471-1484) benoemde hem nu tot titulair aartsbisschop van Caesarea: een ambt waaraan geen concrete taken waren verbonden - Caesarea bevond zich immers al enkele eeuwen in *partibus infidelium* (in het land van de ongelovigen) - maar wel een aanzienlijk jaargeld, zodat Basin tot zijn dood over een vast inkomen kon beschikken¹⁰.

In het voorjaar van 1476 treffen we Basin weer in zijn geliefde Leuven aan. Opnieuw is zijn verblijf daar van korte duur. Op 5 januari 1477 sneuvelde hertog Karel de Stoute bij Nancy. Er dreigde een ineenstorting van de Bourgondische macht, die nu in de handen van Karels negentienjarige dochter Maria de Rijke (1477-1482) kwam te rusten. Lodewijk XI greep zijn kans en annexeerde meteen het Frans-Bourgondische gebied. Ook in de zuidelijke Nederlanden rommelde het; het lot van de Bourgondische landen was uiterst ongewis. Niet geheel ten onrechte vreesde Basin, dat Lodewijk ook deze gebieden aan zijn koninkrijk zou willen toevoegen. Eerder dan voorzien werd hij gedwongen naar een volgende verblijfplaats uit te zien. Nog altijd was zijn *peregrinatio*, zoals hij het zelf noemde¹¹, niet ten einde.

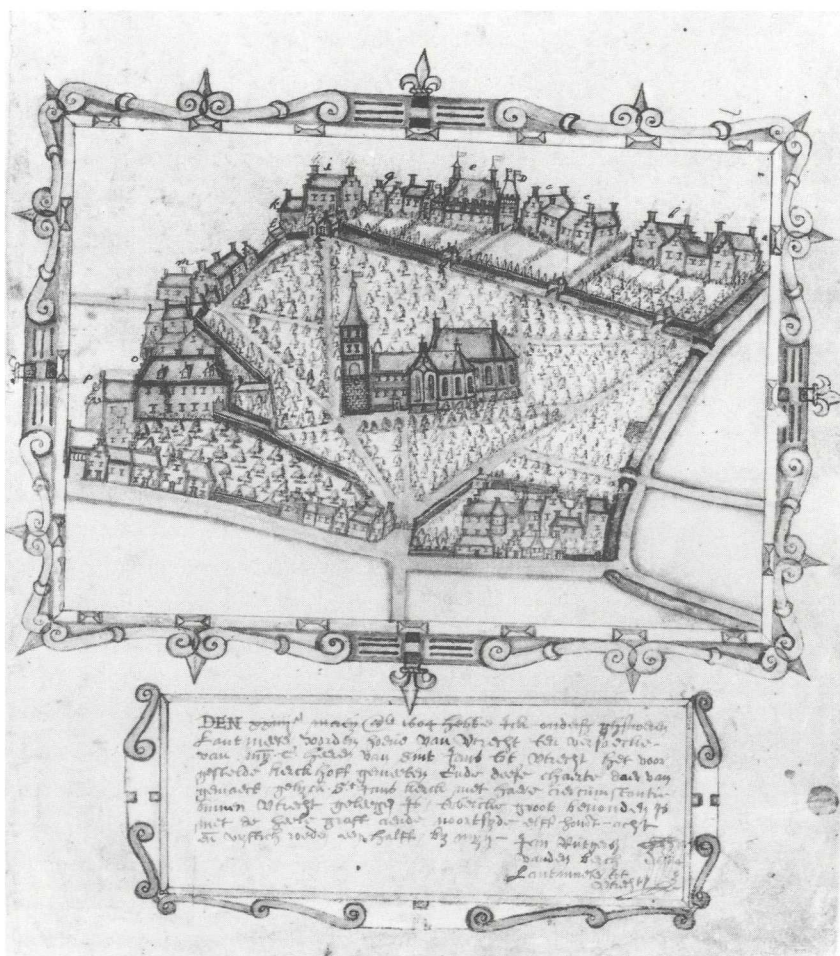
Het huis aan het Janskerkhof

'Wy, burgermeysteren, scepenen en raide van Utrecht, doen kont dat die eerwaardige vader in Gode, Heer Thomas Bazyn, Artsbiscop van Cesarie [...] alhier residerende en woonachtich is ende by der gratie Gods in goeder gesontheit [...] oeck zynt die heilighe hoechtyt van Pynxteren lestleden herwaerts [25 mei 1477] in deser onser stat van Utrecht gewoent ende syn residentie gehad heeft'¹². In zijn *Breviloquium* weet Basin zich de datum van zijn aankomst nog preciezer te herinneren: op 4 juni 1477, dus vlak na Pinksteren, vestigde hij zich in de stad Utrecht¹³.

In Utrecht nam de Basin zijn intrek in een groot klaustraal huis in de immuniteit van het kapittel van St. Jan. Het huis werd hem op 2 september 1477 bij oorkonde overgedragen door de deken en het kapittel van St. Jan¹⁴. Het erf van dit huis strekte vanaf de noordzijde van het Janskerkhof tot aan de Voorstraat. Het huis lag vlak achter het tegenwoordige verenigingsgebouw van het Utrechtse Studentencorps en het gebouw rechts daarvan (Janskerkhof 14 en 15)¹⁵. Blijkens een oorkonde uit 1476 bestond het huis uit 'twee goede vaste burgen'¹⁶. Het behoorde destijds tot de meest aanzienlijke panden van de stad. In 1540 bijvoorbeeld deed het dienst als gastverblijf voor keizer Karel V bij diens plechtige intrede in de stad¹⁷. Jammer genoeg is er van de twee 'burgen' niets bewaard gebleven. Alleen op de tekening die Jan Rutgers van den Berch omstreeks 1600 van het Janskerkhof maakte, lijkt nog iets van het huis zichtbaar (*afb. 4*).

Wat bracht Basin naar Utrecht? Hij zelf is daar niet erg duidelijk over. Het verband met de crisis van de Bourgondische macht dat hij in zijn *Breviloquium* aangeeft¹⁸, verklaart misschien waarom hij Leuven heeft verlaten, maar niet waarom hij zich vervolgens in Utrecht heeft gevestigd.

Men neemt aan dat Basins goede relaties met de Utrechtse bisschop David van Bourgondië (ca. 1427-1496), een bastaardzoon van hertog Filips de Goede, hierbij een belangrijke rol hebben gespeeld. Waarschijnlijk hebben zij elkaar al leren kennen in de tijd dat David nog bisschop van Terwaan was (1451-1456). Zeker is dat David in augustus van het jaar 1461, tijdens de plechtigheden rond de troonsbestijging van Lodewijk XI, Basin in Parijs heeft bezocht¹⁹. Hoe frequent zij in de jaren daarna contact onderhielden is niet bekend, maar gezien Basins intensieve relaties met het Bourgondische hof mag een regelmatig contact niet worden uitgesloten²⁰. Basin

4. Het Janskerkhof omstreeks 1600. Een aantal van de klaustrale huizen aan de noordzijde van het Janskerkhof is hierop duidelijk zichtbaar. Het monumentale gebouwencomplex dat met de letters 'd' en 'e' is aangeduid, mag waarschijnlijk met de 'twee vaste burgen' die in de jaren 1477-1490 het huis van Thomas Basin waren, worden geïdentificeerd. Tekening met waterverf van Jan Rutgersz. van den Berch d.d. 1604. GAU, Top.-Hist. Atlas.

beschouwde de Utrechtse bisschop als zijn persoonlijke vriend. Ofschoon David van Bourgondië ongeveer vijftien jaar jonger was dan Basin, hadden ze veel met elkaar gemeen: niet alleen het bisschoppelijk ambt maar ook hun studie aan de Leuvense universiteit²¹. In zijn *Apologia*, die hij later in Utrecht aan David heeft opgedragen²², noemt Basin hem een 'homo insigniter satis doctus atque litteratus non quidem vulgari sed singulari nobis amicitia junctus' (een veel betekenend, hooggeleerd en geletterd man, door geen gewone maar bijzondere vriendschapsband met ons verbonden)²³.

Er zijn waarschijnlijk ook politieke overwegingen in het spel geweest. Zoals uit verschillende passages van zijn *Historia Ludovici XI* is op te maken, kon Basin, hoe groot ook zijn sympathie voor de Bourgondische macht, weinig waardering opbrengen voor de eierzuchtige expansiepolitiek van hertog Karel de Stoute. Sterker nog: deze was in zijn ogen nog verwerpelijker dan die van Lodewijk XI. Na de successen uit het begin van Karels regering volgden in de jaren vanaf 1474 de ene nederlaag na de andere: de hand Gods had zich tegen hem gekeerd, schrijft Basin in zijn *Historia*²⁴. Op grond van deze passages mag worden vermoed dat Basin zich al vóór Karels ondergang bij Nancy grote zorgen heeft gemaakt over de toekomst van de de Bourgondische macht. Waarschijnlijk heeft al bij zijn komst naar Leuven in het voorjaar van 1476 geweten dat zijn verblijf daar niet van lange duur zou zijn.

Het sticht Utrecht leek van dit alles ver verwijderd. Sinds 1456, het jaar waarin David van Bourgondië tot bisschop van Utrecht werd benoemd, vormde het de meest noordelijke begrenzing van de Bourgondische macht. Aanvankelijk was Davids benoeming zowel bij de geestelijkheid als bij de Utrechtse burgers op grote tegenstand gestuit. Maar sinds David van Bourgondië er in 1470 in was geslaagd de aanvoerders van de oppositie, verenigd in de partij van de Lichtenbergers, gevangen te zetten, leek zijn positie als bisschop van Utrecht definitief gevestigd²⁵. In de jaren daarna was David een belangrijke steunpilaar van de Bourgondische macht geworden. Basin beschikte dus over goede redenen om vestiging in Utrecht serieus te overwegen: Utrecht bood hem niet alleen het goede gezelschap van een bijzondere vriend maar ook de bescherming van een gezaghebbende vertegenwoordiger van de Bourgondische macht²⁶.

De rol die bisschop David bij de komst van Basin naar Utrecht heeft gespeeld, wordt bevestigd door gegevens uit het archief van het kapittel van St. Jan. Deze gegevens hebben alle betrekking op het huis aan het Janskerkhof. Uit de rekeningen van het kapittel blijkt dat er in september 1475 enkele leden van het kapittel naar Wijk bij Duurstede werden afgevaardigd voor overleg met de bisschop²⁷. Onderwerp van gesprek was het voornoemde huis - een opmerkelijke zaak, want het was allerm minst gebruikelijk dat een kapittel voor dergelijke aangelegenheden de bisschop raadpleegde. Maar daarvoor had het kapittel van St. Jan in dit geval een goede reden. Want wat blijkt: tien jaar lang had het huis aan het Janskerkhof toebehoord aan uitgerekend Davids grootste politieke tegenstander: domproost Gijsbrecht van Brederode²⁸.

5. Portret van David van Bourgondië omstreeks 1460. Tekening uit het *Recueil d'Arras. Bibl. Atrecht*.

Deze Gijsbrecht was een van degenen die David in 1470 in Wijk bij Duurstede gevangen had gezet. In 1474 was Gijsbrecht uit zijn gevangenschap verlost, maar in de zomer van 1475, nog geen jaar na zijn vrijlating, overleed de domproost aan het hof van Jan van Nassau in Breda²⁹. Tijdens Gijsbrechts gevangenschap was het huis aan het Janskerkhof sterk in verval geraakt. Toen het na diens overlijden weer aan het kapittel verviel, was een investering van 300 oude Franse schilden nodig om het pand weer voor bewoning geschikt te maken³⁰. Ik vermoed dat dit bedrag de inzet was van het overleg met de bisschop. Uit de stukken valt op te maken dat slechts 80 van de 300 oude Franse schilden door het kapittel zelf werden bijdragen. Waar de

resterende 220 schilden vandaan kwamen, wordt niet vermeld, maar het lijkt mij geoorloofd de herkomst hiervan bij de bisschop te zoeken³¹.

Waarschijnlijk is tijdens het overleg in Wijk bij Duurstede voor het eerst de naam van Thomas Basin gevallen. Het is mogelijk dat het kapittel het huis bij wijze van tegenprestatie aan Basin heeft toebedeeld. Een dergelijke tegenprestatie moet de bisschop zeer welgevallig zijn geweest, niet alleen met het oog op zijn vriendschap met Basin, maar ook uit het oogpunt van politiek eigenbelang. Immers, wie had hij zich beter kunnen denken in het huis van wijlen Gijsbrecht van Brederode dan zijn waarde vriend Thomas Basin?³²

Hoe dit ook zij, zeker is dat het kapittel tussen september 1475 en november 1476 voor het eerst met Basin in contact is getreden en dat het huis uiterlijk op 18 oktober 1476 aan Basin is toegezegd. Op 1 november 1476 was Basin bij het kapittel in Utrecht te gast. Op die dag vond er blijkens de kapittelrekeningen een 'propinatum archiepiscopo Cesariensi' (een 'borrel' voor de aartsbisschop van Caesarea) plaats³³. Naar alle waarschijnlijkheid is bij die gelegenheid de overeenkomst tussen Basin en het kapittel betreffende het huis aan het Janskerkhof officieel beklonken. De inkomsten die het kapittel uit het huis ontving, worden namelijk vanaf dat moment onder de noemer 'de domo archiepiscopi Cesariensis' (uit het huis van de aartsbisschop van Caesarea) in de rekeningen vermeld³⁴. Acht maanden voordat Basin naar Utrecht kwam, stond zijn besluit zich in Utrecht te vestigen, dus al vast.

Zolang Basin nog in Leuven verbleef, werd het huis tijdelijk bewoond door Gerard van Reeden, een kanunnik van St. Jan. Op 18 oktober 1476, twaalf dagen voor het 'propinatum', gaf het kapittel hem het huis in bewoning voor de duur van één jaar en zes weken precies³⁵. Kennelijk hield het kapittel er op dat moment rekening mee dat

Basin pas in december 1477 het huis zou overnemen. Feit is dat hij al op 4 juni in de stad verscheen en dat het huis al op 2 september - vier maanden eerder dan afgesproken - officieel aan hem werd overgedragen. Dat betekent dat Basin zijn komst naar Utrecht met een half jaar zou hebben vervroegd. Het ligt voor de hand de verklaring hiervoor te koppelen aan het sneuvelen van Karel de Stoute (5 januari 1477), en de snelle ineenstorting van de Bourgondische macht die daarop volgde. Als we zijn *Breviloquium* mogen geloven, heeft Basin onmiddellijk nadat de legers van Lodewijk XI de grensen van het Bourgondische rijk hadden overschreden, zijn verblijf in Leuven beëindigd om zich in Utrecht te vestigen³⁶.

Basin en de Utrechtse politiek

Bijna veertien jaar lang heeft Thomas Basin in het huis aan het Janskerkhof gewoond. De stad maakte in deze jaren een periode van grote beroering door³⁷. Ook in Utrecht bleef de reactie niet uit toen de Bourgondische macht na het sneuvelen van Karel de Stoute in een crisis raakte. Nog in het jaar dat Basin naar Utrecht kwam, herstelde de oppositie tegen bisschop David zich krachtig onder aanvoering van burggraaf Jan van Montfoort die zich na het overlijden van Gijsbrecht van Brederode als de nieuwe leider van de Lichtenbergers had opgeworpen. Op hetzelfde moment werd Jan van Amerongen, die in 1470 samen met gebroeders Brederode gevangen was gezet, weer in zijn positie van schout hersteld. Niet alleen in de stad Utrecht, ook in andere steden in het Sticht, met name in Amersfoort, groeide de weerstand tegen bisschop David. In de jaren 1478-1479 kwam het tot een openlijk conflict tussen de Utrechtse raad en de bisschop. Zo groot was de tegenstand dat bisschop David ertoe overging de Utrechtse kapittelgeestelijkheid en de leden van de raad te excommuniceren en de stad onder interdict te stellen. Pas op 12 mei 1481 was hij, na intensieve bemiddeling vanuit Rome, bereid deze maatregel weer ongedaan te maken. Maar daarmee waren de tegenstellingen nog geenszins verdwenen.

De Utrechtse partijstrijd had kort daarvoor een nieuwe impuls gekregen, toen de Lichtenbergers zich met de Hoeken verbonden. De Hoeken, die in Holland al lange tijd partij hadden geboden aan de Kabeljauwen, hadden in 1479 een gevoelige nederlaag geleden. De Hollandse stadhouder had zich van de Hoekse partij afgekeerd en zich onder het gezag gesteld van aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk, die door zijn huwelijk met Maria de Rijke (1477) heer van de Bourgondische Nederlanden was geworden. De Hoeken waren uit hun laatste bolwerk, Leiden, verdreven, waarna een aantal van hen naar Utrecht vluchtte, waar Jan van Montfoort hen gastvrijheid verleende. Daarmee veranderde het karakter van het conflict met bisschop David ingrijpend: de oppositie, die tot dan toe een duidelijk Utrechts karakter had gehad, werd nu onderdeel van een veel bredere, Hoekse oppositie die zich keerde tegen het Bourgondische gezag in het algemeen.

De gevolgen van deze ontwikkeling bleven niet uit. Op 7 augustus 1481 werden de

bisschopsgezinde burgers met geweld door Jan van Montfoort en de zijnen uit de stad Utrecht verdreven. Het was het begin van een twee jaar durende oorlog die bekend staat als de Stichtse burgeroorlog. Toen de stad op 21 april 1483 akkoord ging met een vredesvoorstel van de bisschop, leek de strijd in diens voordeel te zijn beslist. Maar nadat hij in de stad was teruggekeerd, liet hij zich op 7 mei door een coup verrassen, waarbij de stad weer in Hoekse handen kwam en hijzelf in Amersfoort gevangen werd gezet. Pas toen Maximiliaan van Oostenrijk zich actief met de oorlog ging bemoeien, kwam er een definitief einde aan de Hoekse tegenstand. De Bourgondische legers die tot eind 1482 strijd hadden geleverd met Frankrijk, namen eerst Montfoort in en sloegen vervolgens in juli een beleg voor Utrecht. Op 3 september gaf de stad zich over; twee dagen later hield Maximiliaan zijn intocht. De Hoeken moesten de stad verlaten en de zwaar geteisterde stad werd onder Hollandse supervisie geplaatst. Maar ook bisschop David moest een hoge prijs betalen voor de vrede van Maximiliaan: hij herkreeg zijn vrijheid maar moest zijn wereldlijke macht afstaan aan de aartshertog. Slechts gedeeltelijk slaagde hij erin zijn oude positie te herstellen. Beter dan de bisschop lukte het de stad Utrecht het verloren terrein terug te winnen. Onder aanvoering van Jan van Montfoort, die zich wonderwel had weten te handhaven in de Utrechtse politiek, werd in 1489 de Hollandse bezettingsmacht weer uit de stad verdreven. Daarmee was een belangrijk deel van de verloren zelfstandigheid heroverd³⁸.

Basin maakte al deze ontwikkelingen van zeer nabij mee. De vraag in hoeverre hij als vooraanstaand geestelijke actief bij de ontwikkelingen betrokken is geweest, is in de literatuur over Basin nooit aan de orde gesteld. Het is moeilijk daar een goede indruk van te krijgen. Bij raadpleging van de Utrechtse archieven blijkt dat daar voor de jaren 1477-1484, in tegenstelling tot de jaren 1485-1490, nauwelijks gegevens over Basin te vinden zijn. Voor deze periode moeten we ons bijna volledig verlaten op de geschriften van Basin zelf: het *Breviloquium* en de *Historia Ludovici*.

Politiek gezien bevond Basin zich met name in de jaren tot en met 1483 in een lastige positie. Dat komt onder andere naar voren in een passage uit de *Utrechtse Jaarboeken* van Burman. In het najaar van 1479, toen de magistraat en de geestelijkheid van Utrecht door de bisschop onder interdict waren gesteld, werd er door paus Sixtus IV een beroep gedaan op de aartsbisschop van Caesarea. Hij verzocht deze samen met Hendrik van Swartzenburch, bisschop van Münster, en Nicolaas van Adrichem, abt van het klooster in Egmond, 'het geding van den bisschop met de stad en de geestelykheit te onderzoeken en de twisten, op goetkeuring van het pausselyke Hof, ter neder te leggen', aldus Burman. Basin bedankte echter voor de eer, 'omdat [hij] te Utrecht woonende, wegens eenzijdigheid konde verdacht gehouden worden'³⁹. Door zijn bindingen met het kapittel van St. Jan en zijn nauwe contacten met de Utrechtse bisschop, zou het onverstandig zijn geweest om zich in de gespannen politieke verhoudingen tussen de stad en de bisschop te mengen. Overigens liep deze bemiddelingspoging uit Rome op niets uit: de bisschop van Münster was in een

oorlog met Gelre verwickeld en de abt van Egmond had uiteindelijk te weinig gezag. Basin heeft de ontwikkelingen in Utrecht met grote aandacht gevolgd. In zijn *Historia Ludovici* geeft hij een nauwkeurig verslag van de gebeurtenissen die zich in de jaren 1481-1483 in Utrecht voltrokken⁴⁰. In al hun uitvoerigheid zijn zijn waarnemingen niet altijd even onpartijdig: vanzelfsprekend heeft hij weinig goede woorden over voor de tegenstanders van de Utrechtse bisschop terwijl hij daarentegen over David steeds vol lof is. Maar hoezeer hij bisschop David ook was toegedaan, ook in deze jaren lijkt Basin op geen enkele wijze actief bij de politiek betrokken te zijn geweest. De lacune, die de archiefbronnen voor deze jaren vertonen, doet zelfs vermoeden dat hij zich in deze jaren ook op andere terreinen van het openbare leven zoveel mogelijk heeft ontzien. Uit zijn *Breviloquium* blijkt dat hij zich tot in het voorjaar van 1483 in Utrecht heeft opgehouden⁴¹. Ook dat pleit voor een opstelling van volledige afzijdigheid. Had hij zich in de jaren van de Stichtse burgeroorlog openlijk met de bisschoppelijke partij verbonden, dan had men hem beslist uit de stad verjaagd. Juist vanwege zijn relaties met bisschop David was het voor hem, meer nog dan in 1479, zaak om iedere verdenking van politieke stellingname te vermijden⁴².

Uiteindelijk zag Basin zich toch gedwongen zijn huis in Utrecht te verlaten. In zijn *Breviloquium* schrijft hij dat hij zes jaar nadat hij in Utrecht was gekomen - in juni 1483 dus - 'ad tempus' naar Breda vertrok, 'videntes de proximo sibi imminere periculosam obsidionem' (ziende dat het gevaar van belegering een steeds grotere bedreiging ging vormen)⁴³. Hij heeft zich dus uit de stad verwijderd voordat de legers van Maximiliaan voor de muren van Utrecht arriveerden. Waarschijnlijk moet het moment van zijn vertrek uit Utrecht zelfs al in de maand mei geplaatst worden. Op 7 mei bevond Basin zich nog in de stad, maar 'non sine metu' (niet zonder angst)⁴⁴. Vol ontzetting doet hij in zijn *Historia* verslag van de gebeurtenissen, die zich op die dag in de stad afspeelden. De coup die Hendrik van Nijvenelde pleegde en die tot het herstel van de Hoekse macht leidde, ging met veel geweld en grove vernielingen gepaard. Niet alleen bisschop David werd bij die gelegenheid gevangen genomen, ook de meesten uit zijn gevolg. Zelfs zij die tot de meest aanzienlijken van de stad behoorden en die tot dan toe buiten schot waren gebleven, werden niet ontzien⁴⁵. Tot deze laatste groep mag ook Basin worden gerekend. Vermoedelijk behoorde hij tot de weinigen die kans zagen tijdig de stad te ontvluchten.

Elf maanden lang was Basin in Breda⁴⁶. Wie de aartsbisschop daar gastvrijheid heeft verleend, is niet bekend. Er gebeurde in de tussentijd veel. Niet alleen werd in Utrecht de vrede hersteld, terzelfdertijd kwam uit Frankrijk het bericht dat koning Lodewijk XI was overleden (30 augustus 1483). Hij werd opgevolgd door Karel VIII (1483-1498). Volgens Heda, die Basin waarschijnlijk nog persoonlijk heeft gekend en die aan hem twee bladzijden van zijn *Historia episcoporum Ultraiectensis* heeft gewijd, zou de koning de voormalige bisschop van Lisieux hebben aangeboden naar zijn vaderland terug te keren. Hoe serieus Basin de mogelijkheid heeft overwogen, weten we niet. Basin had slechte herinneringen aan zijn vorige terugkeer. 'Non contentus

incertis fluctibus fortunae' (niet gerust op de grillen van het lot), aldus Heda, verwierp hij het aanbod⁴⁷.

In het voorjaar van 1484 keerde hij terug naar Utrecht. Daar liet hij het huis aan het Janskerkhof grondig verbouwen. In een oorkonde, die Basin op 18 januari 1485 door het kapittel van St. Jan liet opstellen, is sprake van 'magnas et sumptuosas meliorationes per eum factas in domo quam inhabitat' (grote en kostbare verbeteringen die hij heeft aangebracht in het door hem bewoonde huis)⁴⁸. Het was een geslaagde onderneming. Basin zelf noemde het een 'domum commodissimam atque amoenissimam' (een zeer behaaglijk en lieflijk huis)⁴⁹.

Of de renovatie van het huis inderdaad volgde op het besluit van Basin om zich opnieuw in Utrecht te vestigen, is niet met volledige zekerheid te zeggen. Wanneer het aanbod van de Franse koning hem bereikte, wordt door Heda niet vermeld. Maar toen hij in 1488 zijn *Breviloquium* schreef en terugzag op de zesenzeventig jaren die er achter hem lagen, beschouwde hij Utrecht als het einde van een lange reis. Dat was althans wat hij hoopte:

'Speramus tamen, Dei misericordia, nos in terris hanc novissimam stationem ac mansionem habituros; de qua cum migrandum fuerit, peregrinatis desertis hujus saeculi per septuaginta et sex annos, [...] veram terram promissionis, quae nec est terra viventium, ingrediamur.' (Wij hopen dat wij door de barmhartigheid van God dit nieuwe huis in ons aards bestaan mogen blijven bewonen; opdat wij van hier, als onze pelgrimage is volbracht, de tocht door de woestijn van dit leven die nu zesenzeventig jaren heeft geduurd, [...] het ware land, het land van de belofte, dat aan de levenden niet toebehoort, mogen binnengaan)⁵⁰.

Geestelijke taken en literaire activiteiten

In de literatuur over Thomas Basin wordt algemeen verondersteld dat hij in Utrecht wijbisschop van bisschop David is geweest⁵¹. Ten onrechte. Al heel vroeg is deze functie hem door de historici toebedeeld. Reeds in de *Monumenta* van Van Buchel wordt Basin gerangschikt onder de categorie 'chorepiscopi et suffraganei Traiectensis'⁵². Maar wie bij de bronnen zelf te rade gaat, vindt niets van dergelijke titels. Ook Heda, de historicus die het dichtst bij Basin stond - hij woonde na 1503 in het huis van Basin aan het Janskerkhof⁵³ - laat ons hier in de steek⁵⁴. Op grond van de bronnen is er dus geen reden om aan te nemen dat Basin in Utrecht het ambt van wijbisschop heeft bekleed. Voorzover de hoogbejaarde Basin in Utrecht als geestelijke nog taken vervulde, deed hij dat als titulair aartsbisschop van Caesarea en niet als wijbisschop van de bisschop van Utrecht⁵⁵.

Gegevens over de activiteiten die Basin als aartsbisschop te Utrecht ondernam, zijn bijzonder schaars en dateren alle van na 1484. Uit de rekeningen van de Fabriekkamer van het kapittel van St. Jan blijkt dat hij in de jaren 1486-1489 gewoon was de hoogmis in de St. Janskerk op de dag van Pasen en van St. Jan Baptist (24 juni) op te

dragen⁵⁶. Ik sluit niet uit dat hij ook in andere Utrechtse kapittelkerken wel eens een mis heeft opgedragen, maar daarover heb ik in de door mij geraadpleegde archieven geen gegevens gevonden. Verder beperken de gegevens over zijn activiteiten als aartsbisschop in Utrecht zich tot een aflaatbrief ten bate van de kerkfabriek van de Buurkerk en een enkele *vidimus*⁵⁷.

Meer gegevens zijn beschikbaar over de inkomsten van de aartsbisschop. Basin hoefde zich in Utrecht weinig zorgen te maken over zijn financiële positie. Eerder is al genoemd dat hem bij zijn benoeming als aartsbisschop van Caesarea door de paus een vast jaargeld uit het goederenbezit van het bisdom Lisieux was toegewezen. Daarnaast schijnt hij nog over een aantal persoonlijke bezittingen in Normandië te hebben beschikt, waarschijnlijk familiebezittingen⁵⁸. In Utrecht werden er nog enkele bezittingen aan dit geheel toegevoegd. In 1487 kocht hij met toestemming van het kapittel van St. Jan voor 200 Rijnse guldens het huis en de hofstede van Mechteldis van Dunen, weduwe van Jan van Blochoven, waaraan een erfpacht van 10 Rijnse guldens per jaar verbonden was. Dit erf, ook een klaustraal erf van het kapittel van St. Jan, was gelegen tussen de Drift en de Vuile Sloot (de tegenwoordige Keizerstraat) en grensde aan de noordzijde aan het erf van de kanunnik Jacob van Dribergen⁵⁹. Een jaar later kocht Basin de rente van het huis Cranenstein (Oudegracht 53-55). Volgens een bisschoppelijke oorkonde van 12 april 1488 beloofde Gijsbert die Crane Gerytsoen die het huis van de bisschop in leen had, ten overstaan van bisschop David om de rente van 7 Rijnse guldens per jaar binnen zes jaar aan de aartsbisschop van Caesarea af te lossen met 112 Rijnse guldens⁶⁰.

Basin behoorde in die dagen waarschijnlijk tot de rijkste inwoners van de stad. Dat blijkt uit zijn bezittingen, dat blijkt uit het riant huis dat hij bewoonde, dat blijkt ook uit de hoogte van het bedrag dat hij aan de stad Utrecht leende. De stad die na de Stichtse burgeroorlog onder zware financiële lasten gebukt ging, deed in deze jaren een krachtig beroep op het kapitaal van haar burgers en alle andere inwoners. Onder degenen die in de raadsnotulen als geldschieters staan vermeld, wordt ook de aartsbisschop van Caesarea genoemd: 5000 Rijnse guldens en 200 gouden kronen leende hij in 1486 aan de stad⁶¹. Ze werden hem in drie jaar tijd weer terugbetaald⁶². Overigens stond de stad ook bij zijn broer Nicolaas herhaaldelijk in het krijt, maar daarbij ging het om aanzienlijk kleinere bedragen⁶³.

Gezien zijn gefortuneerde positie, mogen we aannemen dat Basin er als aartsbisschop een omvangrijke huishouding op nahield. Over de samenstelling daarvan zijn we echter slecht geïnformeerd. Bijna twintig jaar na zijn dood wordt in de rekeningen van de Zielbroeders te Utrecht melding gemaakt van inkomsten 'van Woenichgen die mit die biscop van Sesanen plach te woenen'⁶⁴. Verder heb ik nog één andere naam gevonden. In het jaar 1488 wordt in de rekeningen van het kapittel gewag gemaakt van een 'famulus reverendissimi domini Cesariensis' (een dienstknecht van de eerbiedwaardige heer van Caesarea), genaamd Lambertus⁶⁵. Deze Lambertus wordt in de jaren 1487-1498 bij herhaling vermeld in verband met betalingen voor

de *ligatura* of *reformatio librorum* (het binden of herstellen van boeken). Vanaf 1490 wordt Lambertus vermeld als vicaris van het kapittel van St. Jan⁶⁶. In 1498 betaalde het kapittel hem niet alleen voor het binden van boeken maar ook voor het vervaardigen van een codex. Hij was dus niet alleen boekbinder maar ook kopiïst. Het is niet uitgesloten dat Lambertus ook manuscripten in opdracht van Basin heeft vervaardigd. Basin heeft in Utrecht meerdere kopiïsten in dienst gehad, waarvan er overigens geen met name bekend is. In de afschriften die Basin in Utrecht heeft laten maken, zijn tenminste vier verschillende handen te onderscheiden⁶⁷.

Net als in Trier heeft Basin in Utrecht veel van zijn tijd besteed aan het schrijven. In de jaren 1477-1484 voltooide hij zijn *Historia Ludovici*. Bijna twee hele boeken daarvan wijdde hij aan de beschrijving van de ontwikkelingen in het Sticht. Met de *Utrechts-Hollandse Jaarboeken* bieden zij het meest gedetailleerde verslag van de Stichtse burgeroorlog (1481-1483).

Waarom heeft Basin zoveel aandacht geschonken aan deze Utrechtse geschiedenis? Binnen het kader van een biografie over koning Lodewijk XI lijkt die aandacht enigszins misplaatst. Algemeen wordt als verklaring gesteld dat Basin moeite had om de ontwikkelingen in Frankrijk op zo grote afstand te kunnen blijven volgen, en dat hij deze passages als het ware bij gebrek aan beter heeft opgenomen⁶⁸. Helemaal bevredigend vind ik die verklaring niet: toen Basin in 1473 in Trier met het schrijven van deze biografie begon, was hij al vijf jaar lang niet meer in Frankrijk geweest. Toen beschikte hij wel over recente informatie. Waarom zou hij dan later in Utrecht niet meer over die informatie hebben kunnen beschikken? Interessant is de verantwoording die Basin zelf geeft voor zijn merkwaardige uitweiding:

'Nogal uitvoerig, wellicht al te uitvoerig, hebben wij stilgestaan bij de geschiedenis van de oorlog van de Utrechtse opstandelingen tegen hun bisschop, een oppositie waarover de annalen en de verhalen ons leren dat zij van oudsher heeft bestaan en bekend is; misschien hebben wij haar breder uitgemeten dan wij aan de zaak verplicht zijn. Maar deze oppositie werd gevoed vooral omdat men de hoop koesterde dat de koning van Frankrijk die de oorlog met Maximiliaan en diens landen had aangebonden, zijn macht en die van zijn bondgenoten zou vergroten en de gebieden van Maximiliaan zou annexeren. Daarmee zouden hun diepste wensen worden vervuld: het huis van Bourgondië te gronde gericht en de bisschop afgezet (de laatste was, zoals hierboven gezegd, een natuurlijke zoon van Filips de Goede en een halfbroer van hertog Karel de Stoute). Werkelijk, het merendeel van de opstandelingen werd gedreven door een schier onverzoenlijke haat. Hieraan moet worden toegevoegd dat wij, in deze periode woonachtig in de stad zelf, de gang van zaken van nabij hebben gekend. Daarom is het dat wij het toch op zijn plaats vonden, de tragedie van de bewoners van Utrecht in deze geschiedenis van koning Lodewijk, welke wij hier uiteen willen zetten, op te nemen'⁶⁹.

Basin zelf benadrukt hier heel sterk het bijzondere karakter van de strijd, die de

Utrechtse oppositie in 1481-1483 tegen bisschop David voerde. Anders dan voorheen betrof deze oppositie nu de Utrechtse bisschop als vertegenwoordiger van de Bourgondische macht. Voor Basin diende deze strijd hetzelfde belang als dat van de Franse koning. Men mag de juistheid van deze visie betwisten, mijns inziens is dat geen reden om de integriteit van Basin te betwijfelen. Jarenlang achtervolgd door de boze intriges van Lodewijk XI, is het begrijpelijk dat de voormalige bisschop van Liseux ook in het verre Utrecht nog de invloed van de Franse koning meent te herkennen.

Kort nadat de *Historia Ludovici* gereed was gekomen, liet Basin door dezelfde kopiïst een afschrift maken van de *Apologia* die hij destijds in Trier had geschreven. Basin droeg het werk op aan bisschop David; op het titelblad van het handschrift heeft hij eigenhandig de wat cryptische woorden 'ad quemdam amicum suum' (voor een zekere vriend van hem [Thomas Basin]) toegevoegd (afb. 7)⁷⁰. Het is opvallend dat dit afschrift, het enige dat ons van de *Apologia* is overgeleverd, eerst na de dood van Lodewijk XI (30 augustus 1483) tot stand is gekomen. Vanwege de felle kritiek die Basin in dit geschrift aan het adres van de koning richt, was het waarschijnlijk te risikant om het al tijdens het leven van de koning te verspreiden.

Het afschrift is overgeleverd in een codex, die nog drie andere, werken van Basin bevat, waaronder twee Utrechtse⁷¹. Direct na de *Apologia* volgt het reeds veelvuldig aangehaalde *Breviloquium*⁷². Dit autobiografische werkje heeft Basin drie jaar voor zijn dood, in maart 1488, geschreven. Zeer beknopt maar wel precies verhaalt hij hierin de loop van zijn leven: van Caudebec tot Utrecht. Hij beschrijft zijn leven naar analogie van de tocht van de Israëlieten door de woestijn: een *peregrinatio* in 42 stadia (*stationes*) met Utrecht als eindstation. Daar zal hij zijn reis beëindigen om aan te komen in het lang verwachte beloofde land, het land van het hemelse Jeruzalem.

De andere Utrechtse tekst in de codex is de *Epistula contra libellum cuiusdam Cartusienensis de Remonda* d.d. 26 april 1486⁷³. Daarin trekt Basin fel van leer tegen een (niet met name genoemde) Karthuizer monnik uit Roermond. Deze had een boek over de komst van de Antichrist geschreven, waarna hij de bisschop had verzocht om toestemming voor publicatie in het diocees Utrecht. Bisschop David had het vervolgens aan Basin voorgelegd - kennelijk hechtte de bisschop veel waarde aan het oordeel van zijn vriend. De kritiek van Basin is niet erg positief: 'admiratus sum temeritatem stultitiamque ejusdem boni fratris' (ik stond verbaasd over de lichtzinnigheid en de stompzinnigheid van deze goede broeder)⁷⁴.

Tot op hoge leeftijd bleef Basin als schrijver actief. Zijn laatste werk, *Contra errores et blasphemias Pauli de Middelburgo*, moet hij vlak vóór zijn dood hebben voltooid⁷⁵. In dit geschrift keerde hij zich tegen de denkbeelden van de Paulus van Middelburg. Deze humanist had in 1488 een *Epistula apologetica ad doctores Lovanienses* geschreven en in druk verspreid, waarin hij zich te weer stelde tegen de kritiek die hij aan de Leuvense universiteit had ontmoet vanwege zijn vernieuwende ideeën over de vaststelling van de paasdatum. Maar het aantal critici nam alleen maar toe. Ook Basin, die

In apice p[ro]hemii in apologia
Thome archiep[iscop]i Cesarie[n]s[is]
verazante ep[iscop]o L[ex]ovicensi

Ognavit nos
caritas tua
dulcissime in
ep[iscop]o fratre ut

frat[er]ne consolacionis gra
atq[ue] exortacionis h[ab]ere
gerere vedemus in re causis
atq[ue] excusacionis tam loqm
atq[ue] peregrinacionis t[ame]n ut vil
gus estimare solet celi. De
nacionis quoq[ue] et condicio[n]is
eandem simul etiã quibus
aditio[n]is freti quibus imp[er]i
auxilijs hec que communis
mortalit[er] hominum opinio
calamitosa dura et aspera
duat tam late et iocunde
vri dei donante m[er]ita facim[us]
peccare potuerimus et possi
mus Cum ei deterrimam
infortium genus sit fuisse fe
litem et aliq[ui]d re n[ost]ra meo
lam et integra amplitudi
ne atq[ue] affluentia tempora
liti reum pre multis simi
ut n[ost]ra est p[ro]fessionis a pluri
mis felices fore putavimur
a qua dilapsi et alieni facti
esse videmur q[uo]d plures inde
permotos et quadam veluti
admiratione suspensos esse
latis credimus qua vel oc

casione seu causa priore nos
deserere fortuna in hanc di
mest sumus Quod vel non
aliis partib[us] seu adiutorio h[ab]ere
vire curis et fortune muta
cionem patienter et equo a
nimo ferre ita possimus
Veni tue ne civitatis desi
derio in hoc satisfacere vel
humili potius excusacione p[ro]
rensa ab h[ab]it[er] scribendi offi
cio conticere et vacare debe
remus aliquantulis diebus
pericula animo volentes
ambigui antiquit[er] h[ab]em[us]
Verebatur em[im] primu[m] cum
id peccare v[er]i par esset no[n]
possemus quin nobis preter
itos dolos culp[er]imus ac vari
a et multiformia molimina
intentata et inflicta pecc
seccionis retulerimus ne
id faciendo quod rogasti g[ra]
uoribus nos et sollicitatib[us]
ac magis formidolosis peri
culis inciderimus q[uam] illa fue
runt que hactenus perpetrari
hac a nobis assumpta pecc
grinatione effugimus Pre
sertim cum talibus patri
ca sint auctoribus de quaz
iusticia fide ac p[ro]bitate sa
cra et consiliatus silere qui
aliquid eloqui in alteram
partem fore videtur simul

God. Colbe
1700
Regius
4273.
5.

5970 A.

7. Titelblad van de Apologia. Bovenaan heeft Basin eigenhandig de woorden 'ad quemdam amicum suum' toegevoegd. Links boven het familiewapen van Basin. Utrechts handschrift, ca. 1484. Bibl. Nat., Parijs.

het epistel waarschijnlijk via zijn Leuvense connecties in handen had gekregen, sloot zich bij hen aan: de ideeën van Paulus van Middelburg zouden in strijd zijn met de orthodoxie. Toen de kritiek van Basin Paulus van Middelburg ter ore kwam, stuurde hij hem een brief om zijn ideeën te verdedigen. In antwoord op deze brief schreef Basin zijn *Contra errores*⁷⁶. Aan het eind van dit werk vat Basin de dwalingen van Paulus van Middelburg puntsgewijs samen. De meeste van zijn bezwaren betreffen Pau-

lus' argumentatie voor een herziening van de berekening van de Paasdatum. Maar interessant zijn vooral de laatste punten: Paulus van Middelburg zou het gezag van de Vulgaat aanvechten, omdat de bijbelvertaling van St. Hiëronymus zou afwijken van de Hebreeuwse en Griekse bijbelteksten⁷⁷.

Paulus van Middelburg was een tijdgenoot van Erasmus. Net als deze voelde hij zich aangetrokken tot de denkwereld van de humanisten en werd hij in Italië gegrepen door de studie van de *Bonae litterae*. Het is veelzeggend dat de laatste woorden die Basin ons heeft nagelaten, zich zo duidelijk van deze nieuwe gedachten distantiëren. Basin toont zich hier een man van de oude generatie. Hij was niet onbekend met de schrijvers van de Italiaanse Renaissance, en een groot liefhebber van de klassieken, maar de leer van Rome stond bij hem nog rotsvast overeind⁷⁸.

Dood en nalatenschap

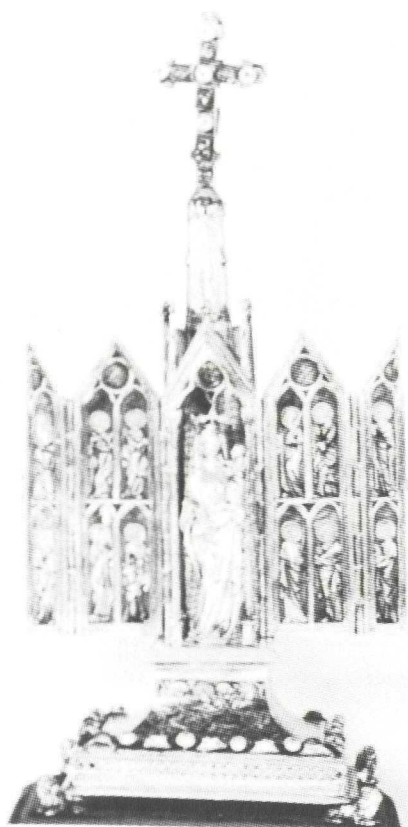
Basin werd op 1 januari 1491, twee dagen na zijn overlijden, in de St. Janskerk begraven⁷⁹. Zoals gebruikelijk bij aanzienlijke geestelijke personen droegen de vijf Utrechtse kapittels gezamenlijk bij aan de kosten van de begrafenis⁸⁰. We mogen aannemen dat de Utrechtse geestelijkheid, inclusief de bisschop, bij de plechtigheid volledig was vertegenwoordigd. In de viering van de kerk, voor de opgang naar het hoogkoor, werd de dode met het gezicht naar het oosten gericht en voorzien van de bisschoppelijke waardigheidstekens in zijn graf gelegd⁸¹.

Toen bijna vijftig jaar later het romaanse koor door een groter, gotisch koor werd vervangen, heeft men het oude graf van Basin verwijderd. Omstreeks 1537, toen de bouw van het nieuwe koor bijna voltooid was en het oude koor kon worden afgebroken, heeft men zijn kist naar de eerder genoemde grafkelder onder de vloer van het nieuwe koor overgebracht⁸². Zijn epitaaf bleef overigens wel op de oude plek⁸³. Dat het kapittel het graf van de aartsbisschop vijftig jaar na zijn dood zo'n centrale plaats in zijn kerk gaf, geeft aan dat de naam van Basin nog altijd hoog stond aangeschreven. Zijn graf in de St. Janskerk verhoogde het aanzien en prestige van het kapittel.

Het testament van de aartsbisschop is waarschijnlijk verloren gegaan. Toch is er het een en ander over zijn nalatenschap bekend. Zijn broer Nicolaas Basin en diens zoon Nicolaas Basin junior worden als zijn erfgenamen genoemd⁸⁴. Aan hen kwamen de meeste van de bezittingen toe, waaronder ook het huis aan het Janskerkhof. In 1491 nam vader Nicolaas er zijn intrek samen met zijn zoon en zijn tweede echtgenote 'die oude Dorothee'⁸⁵.

Wat gebeurde er met de bezittingen van Basin in Normandië? Op 23 maart 1491 verleenden de beide erfgenamen een machtiging aan Jacobus Cyrurgein en Johannes Nachtegael, om in Lisieux een rente van vijftig gouden kronen te innen die de bisschop van Lisieux nog aan Thomas Basin verschuldigd was⁸⁶. Uit een oorkonde uit het jaar daarop blijkt dat de eerste tevens belast was met de overdracht van Basins

8. Devotie-altaartje met een beeldje van de Maagd Maria uit het bezit van Thomas Basin, bij zijn overlijden aan het kapittel van St. Jan geschonken. Veertiende eeuw, verguld zilver met emailleerwerk, parels en edelstenen. Pierpont Morgan Library, New York.

jaargeld aan de bisschop van Lisieux en de stichting van een memorie in de bisschoppelijke kerk van Lisieux⁸⁷. Aan diezelfde kerk had Basin al in het jaar vóór zijn dood een groot deel van zijn bibliotheek geschonken. Daaronder bevond zich ook een kopie van de *De praeparatione evangelica* van Eusebius van Caesarea, die Basin nog vlak voor zijn dood in Utrecht had laten maken⁸⁸.

Niet alle boeken uit de bibliotheek van Basin zijn naar Lisieux gegaan. Veel van de afschriften die in Utrecht van zijn werk zijn vervaardigd, zijn na zijn dood elders in Frankrijk of in de Zuidelijke Nederlanden beland - hoe is niet precies bekend⁸⁹. Ook in Utrecht zijn boeken van hem bewaard gebleven. De universiteitsbibliotheek beschikt over een codex, die Basin uit Trier naar Utrecht heeft meegenomen⁹⁰. Die codex bevat een bonte verzameling van *vitae* en kloosterregels, verschillende werken van en over St. Bernard van Clairvaux en St. Hiëro-

nymus, en enkele preken over de Maagd Maria. In dezelfde bibliotheek wordt een kopie van een deel van de *Historia Ludovici*, dat wil zeggen van de hoofdstukken die betrekking hebben op de Stichtse burgeroorlog, bewaard die in de zestiende eeuw in Utrecht is gemaakt⁹¹. Mogelijk circuleerde er toen nog een origineel handschrift van de *Historia Ludovici* in de stad.

Uit een goedereninventaris van de St. Janskerk blijkt dat de aartsbisschop ook aan het kapittel van St. Jan het een en ander heeft nagelaten⁹². Na 1490 wordt aan deze inventaris een hele lijst met kostbaarheden toegevoegd 'ex testamento domini Cesariensis'⁹³: een *casula* van wit damast, twee *tunicae* met bijbehorende witte stola's en manipels, een wit damasten antependium en een rode *cappa*. Verder worden genoemd: twee zilveren kandelaars, een gouden *pallium* en een gouden reliekkruis waarin een stukje hout van het heilig kruis gevat. De lijst wordt voltooid door een prachtig bewerkt zilveren devotie-altaartje met een beeldje van de Maagd Maria, een schitterend staaltje van veertiende-eeuwse edelsmeedkunst, dat Basin waarschijnlijk uit Frankrijk naar Utrecht had meegenomen (afb. 8). Voorzover bekend is het het enige stuk dat van deze lijst nog resteert⁹⁴.

Verwanten van Basin in Utrecht

Met de dood van Thomas was de naam Basin nog niet uit de stad Utrecht verdwenen. De namen van Nicolaas Basin en Nicolaas Basin junior zijn hierboven al verschillende malen genoemd. Nicolaas Basin was één van de (jongere?) broers van Thomas Basin⁹⁵. Nicolaas was getrouwd met Catharine de Quesnay, geboren te Rouen, van wie hij twee zoons had: Nicolaas en Jan. In Rouen zette hij de handel van zijn vader voort totdat de omstandigheden hem dwongen zijn handelsactiviteiten te verplaatsen. Vanaf 1468 vestigde hij zich als lakenkoopman in Brugge⁹⁶. Nog in datzelfde jaar overleed op 23 maart zijn vrouw. Zij werd begraven in de St. Nicolaaskapel van het Karmelietenklooster bij Brugge⁹⁷.

Tien jaar later, met pasen 1478, kwam Nicolaas Basin, waarschijnlijk in het gezelschap van zijn oudste zoon Nicolaas junior en zijn tweede vrouw 'de oude Dorothée', naar Utrecht waar zij hun intrek namen in een huis dat zij huurden van een zekere Jan Eggart⁹⁸. Hoelang zij hier woonden is mij niet bekend, evenmin als de plaats van dit huis. Bij Nicolaas Basin doet zich in de Utrechtse archieven eenzelfde lacune voor als bij Thomas Basin: uit de jaren 1480-1484 heb ik geen enkel gegeven gevonden. Mogelijk is ook hij in die tijd uitgeweken naar veiliger oorden; de Utrechtse troebelen van die jaren zullen zijn handel niet ten goede zijn gekomen.

Uit een brief daterend van 23 januari 1484, geschreven door Thomas Basin, is bekend dat Nicolaas op dat moment (weer?) in Utrecht verbleef⁹⁹. In de jaren daarna komt de naam van Nicolaas Basin (ook wel Claes of Niclaes Basyn genoemd) regelmatig in de stukken voor. In de raadsnotulen van 30 januari 1492 en 19 februari 1493 wordt hij genoemd vanwege de leningen die hij aan de stad verstrekke¹⁰⁰. Talrijker zijn de vermeldingen in de archieven van het Domkapittel. Zowel vader als zoon deden goede zaken met dit kapittel. In 1486 leverde Nicolaas een partij van 101_ ellen rood karmozijn fluweel, die hij van een koopman uit Luik had betrokken¹⁰¹. In de jaren 1487-1494 wordt hij driemaal vermeld in de rekeningen van de Domfabriek als leverancier van *pannum sericum* (zijden stoffen) uit Brugge en Antwerpen¹⁰². In die hoedanigheid verschijnt hij ook in de resoluties van het Domkapittel: 'Die 16a novembris [1491] Nicolaus Bazijn deliberavit ecclesie nostre tres pecias panni rubei serici pro usibus capparum etc' (Op 16 november [1491] heeft Nicolaas Basin onze kerk drie lappen rode zijde geleverd om *cappae* en dergelijke van te maken)¹⁰³. Het Domkapittel deed ook zaken met Nicolaas Basin junior. Uit de rekeningen van de Domfabriek blijkt dat hij in 1490-1491 het Domkapittel vanuit Bergen (Henegouwen) zijden stoffen leverde¹⁰⁴.

Nicolaas Basin stierf op 26 juni 1495¹⁰⁵. Hij werd niet ver van zijn broer in het zuidertransept van de St. Janskerk begraven. De koperen grafplaat werd in 1977 bij restauratiewerkzaamheden teruggevonden en hangt sinds kort aan de westmuur van het zuidertransept, boven zijn graf (*afb. 9*)¹⁰⁶.

Dorothee en Nicolaas junior bleven het huis aan het Janskerkhof daarna nog een

9. Koperen grafplaat van Nicolaas Basin senior. Het randschrift luidt: 'Hier leght begraven Nicolaes Basyns die sterft int jaer ons Heeren M.CCCC ende XCV den XXVten dach in junio. Ende noch mier van zynen nacomelynghen, bidt Godt voer haerder alder zielen.' Op de hoeken van de plaat zijn de wapens zijn vier kwartieren afgebeeld. Het wapen van de familie Basin is midden onder vergroot weergegeven. Janskerk (zuidtransept), Utrecht. Fotodienst Gem. Utrecht.

aantal jaren bewonen. In 1497-1498 wordt Nicolaas junior nog eenmaal in de rekeningen van het Domkapittel vermeld als hij een partij wit damast levert¹⁰⁷. Nicolaas junior was echter een minder lang leven beschoren dan zijn vader. Aan het begin van het jaar 1503 is hij overleden¹⁰⁸. Of hij net als zijn vader en zijn oom in de St. Janskerk is begraven, is onduidelijk. Over het lot van Dorothée is mij niet meer bekend dan dat zij na 1503 niet langer in het huis aan het Janskerkhof woonde¹⁰⁹.

Maar nog altijd was de naam Basin niet uit de stad verdwenen. Jan Basin, de tweede zoon van Nicolaas Basin, was in de tijd dat zijn vader en zijn broer naar Utrecht verhuisden in Leuven gaan studeren - naar het voorbeeld van zijn oom Thomas. Daar had hij op 30 augustus 1484 zijn graad in het canoniek en wereldlijk recht behaald, waarna hij carrière maakte als advocaat¹¹⁰. Deze Jan Basin werd op 12 augustus 1513 door de stad Utrecht aangesteld als procureur bij de Hoge Raad van Mechelen¹¹¹.

Meester Basin behartigde als procureur in Mechelen overigens niet alleen de belangen van Utrecht maar ook die van Haarlem. Tot aan zijn dood in 1528 bleef hij in deze functie actief¹¹².

Jan Basin hield er niet alleen formele, maar ook persoonlijke contacten op na in Utrecht. De Utrechtse stadssecretaris Valentijn van der Voert was nauw met hem bevriend¹¹³. Er woonde in die tijd ook nog een nicht van hem in Utrecht: Josephine Kateline. Zij was de (enige?) dochter van Nicolaas junior en was getrouwd met Willem de Ridder van Walenburch¹¹⁴. Er is van Jan Basin een aardige brief aan secretaris Van de Voert bewaard gebleven. Nadat hij enkele ambtelijke zaken heeft aangeroerd, slaat hij een meer persoonlijke toon aan: 'Ick bidt u vrundelijcken, wijlt my hertelycken groeten aen mynnen lieven nichten, Wijllem den Rijdderen huysfrow, ende dat zij my seyndt nu roetdden kabuysenkollensaet [rode koolzaad], of dat uwer liefden my wylt om eenen stuyver te besorghen, om te sayen in mijnnen nyeuwen hoof. Ende geliefte u haerwaerts over, ghij moegt bevelen naer uwer belieften. Met hasten tot Mechlen desen XXVIIle dach van maerten anno XXIII (27 maart 1524). Bij al uwen goetwijnligen dienaer ende vrundt, Jan Basin, procureur etc.'¹¹⁵

Breviloquium

Ik vat samen: het belangrijkste deel van het leven van Thomas Basin (1412-1490) speelde zich af in Normandië waar hij zevenentwintig jaar lang bisschop van Lisieux was. In die hoedanigheid speelde hij een vooraanstaande rol in de Franse politiek. Met het aantreden van koning Lodewijk XI kwam daaraan een einde. Een opeenstapeling van conflicten leidde ertoe dat hij Frankrijk moest verlaten en tenslotte zijn bisdom moest opgeven. In 1474 deed hij in Rome daarvan afstand en werd hij benoemd tot titulair aartsbisschop van Caesarea.

Drie jaar later kwam Basin op 4 juni 1477, vijfenzestig jaar oud, na verblijven in Trier en Leuven naar Utrecht. Daar vestigde hij zich binnen de immunitet van St. Jan in een van de meest aanzienlijke panden van de stad. Al in het najaar van 1476 had het kapittel hem dat huis toegezegd. Bij zijn besluit naar Utrecht te komen speelden naast overwegingen van politieke aard vooral ook zijn contacten met de Utrechtse bisschop David van Bourgondië, met wie hij al jarenlang persoonlijk bevriend was, een belangrijke rol. Het is vrijwel zeker dat het huis aan het Janskerkhof hem door tussenkomst van bisschop David ten deel is gevallen. Deze transactie was voor de bisschop overigens niet geheel van politiek eigenbelang ontbloot. Tot en met 1475 had het huis toebehoord aan de domproost van Utrecht, Gijsbrecht van Brederode, die jarenlang de grootste politieke tegenstander van de bisschop was geweest.

Oorspronkelijk had Basin zijn komst naar Utrecht een half jaar later gepland. Dat hij uiteindelijk al in juni 1477 zijn opwachting in de stad maakte was vermoedelijk een gevolg van de ineerstorting van de Bourgondische macht na het sneuvelen van Karel de Stoute op 5 januari van datzelfde jaar. Om buiten het bereik te blijven van de Franse koning Lodewijk XI, achtte Basin het wijs zijn vertrek naar Utrecht, waar bisschop David op dat moment stevig in het zadel zat, enigszins te bespoedigen.

In Utrecht hield Basin zich geheel afzijdig van het politieke leven. Zijn persoonlijke sympathie voor de Utrechtse bisschop spreekt slechts uit zijn geschriften en die circuleerden alleen in kleine kring. Dankzij deze neutrale opstelling wist Basin zich ook gedurende de roerige jaren van de Stichtse burgeroorlog nog lange tijd in de stad te handhaven. Pas in mei 1483, drie maanden voordat de strijd door Maximiliaan van Oostenrijk werd beëindigd, zag hij zich genoodzaakt een veilig heenkomen buiten de stad te zoeken, waarschijnlijk als gevolg van de coup van Hendrik van Nyeveld, waarbij bisschop David door zijn tegenstanders gevangen werd gezet. Elf maanden verbleef Basin in Breda. In deze periode werd hem door koning Karel VIII, die Lodewijk XI in 1483 was opgevolgd, de mogelijkheid geboden om naar zijn vaderland terug te keren. Basin ging er niet op in; Utrecht zou zijn laatste rustplaats worden. Na zijn terugkeer in april 1484 liet hij het huis aan het Janskerkhof grondig verbouwen.

Er zijn in de Utrechtse archieven over Basin relatief veel gegevens uit de jaren 1484-1490 bewaard gebleven. Daaruit blijkt ondermeer dat hij als aartsbisschop van Caesarea met Pasen en op de dag van St. Jan regelmatig de hoofdmis in de St. Janskerk

opdroeg. Dat hij in Utrecht als 'vicaris', 'coadjutor' of als 'wijbisschop' van bisschop David actief zou zijn geweest, zoals algemeen wordt aangenomen, wordt door de bronnen weersproken. De meeste tijd heeft Basin in Utrecht besteed aan het schrijven. Begin 1484 voltooide hij de *Historia Ludovici*, waaraan hij in Trier al was begonnen. In de jaren daarna voegde hij nog een aantal kleinere werken aan zijn oeuvre toe: de *Epistula* (1486), het *Breviloquium* (1488) en het tractaat *Contra errores* (1490). Ze zijn in verschillende afschriften overgeleverd, die Basin in Utrecht heeft laten maken. Naar alle waarschijnlijkheid speciaal voor David van Bourgondië liet Basin een afschrift vervaardigen van zijn *Apologia*.

Basin was ondanks alles wat hij in zijn leven achter zich had moeten laten, een gefortuneerd man. Hij behoorde tot de rijkste inwoners van de stad. Toen hij op 30 december 1490 overleed, liet hij een omvangrijk bezit na. Zijn testament is nooit teruggevonden, maar het staat vast dat de meeste van zijn bezittingen aan zijn broer Nicolaas Basin en diens zoon Nicolaas junior zijn toegekomen. Nicolaas Basin had zich reeds in 1478 als textielhandelaar in Utrecht gevestigd. Na de dood van Thomas Basin bewoonde hij samen met zijn zoon en zijn tweede vrouw Dorothée het huis aan het Janskerkhof. Veel van Basins bezittingen in Normandië werden aan de kerk van Lisieux geschonken. Hier is ook een belangrijk deel van zijn bibliotheek naar toe gegaan. Aan het kapittel van St. Jan heeft Basin een kostbare verzameling van liturgische voorwerpen nagelaten waaronder diverse paramenten en een fraai verguld devotie-altaartje.

Tot in de zestiende eeuw komt de naam Basin nog in de Utrechtse archieven voor. Afgezien van Nicolaas Basin, die in 1495 overleed en vlak bij zijn broer in de St. Janskerk werd begraven, worden ook de namen van Nicolaas Basin, Nicolaas junior en Jan Basin regelmatig in de stukken vermeld. De laatste telg van de familie Basin die in Utrecht genoemd wordt is Josephine Kateline, de dochter van Nicolaas junior. Toen Basin drie jaar voor zijn dood zijn *Breviloquium* schreef, eindigde hij met de bede dat Utrecht het vredig einde van zijn lange levensweg zou mogen zijn. Vijfhonderd jaar na zijn dood bevindt zijn graf zich nog altijd in deze stad. Wie het gotische koor van de Janskerk betreedt, vindt midden in de vloer zijn steen¹¹⁶.

Gebruikte afkortingen

BRU	Bibliotheek der Rijksuniversiteit Utrecht
GAU	Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
RAU	Rijksarchief Utrecht
ROB	Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek
AAU	Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht
JOU	Jaarboek Oud-Utrecht
MOU	Maandblad Oud-Utrecht
RDB	Raads Dagelijks Boek
RPG	Rijks Geschiedkundige Publicatiën

Bronnen

Rijksarchief Utrecht

Archief der bisschoppen van Utrecht:

- Muller Fz., S., *Catalogus van het archief der bisschoppen van Utrecht* (Utrecht, 1906).
inv.nr. 275, Registrum feodaliū bonorum patrie Traiectensis 1456-1495.

Archief van het Domkapittel:

- Heeringa, K., *Inventaris van het archief van het kapittel ten Dom* (Utrecht, 1929).
inv.nr. 26, In diversis factis Statuum patrie Traiectensis (15e eeuw).
inv.nr. 633-10, Rekeningen van de ontvangsten en uitgaven van de Kleine Kamer, 1490-1499.
inv.nr. 4283, Vidimus van Thomas Basin, 1487.

Archief van het kapittel van St. Jan:

- Jonge van Ellemeet, B.N. de, *Inventaris van het archief van het kapittel van St. Jan* (getypt; Utrecht, 1934).
inv.nr. 1-1, Resolutiën van het kapittel van St. Jan, 1502-1520.
inv.nr. 93, Necrologium van het kapittel (onvolledig) (midden zestiende eeuw).
inv.nr. 133, Lijsten van bewoners der claustrale huizen van het kapittel, van het eind van de 14e tot het midden van de 17e eeuw. (c. 1700).
inv.nr. 135, Stukken betreffende de uitgifte en overgang van claustrale huizen 1321-1620.
inv.nr. 136, Stukken betreffende de verhypotekeering van claustrale huizen 1415-1572.
inv.nr. 153, Register van pachtbrieven van de goederen der Kleine Kamer 1485-1540.
inv.nr. 155-6, 7, Rekeningen van den kameraar der Kleine Kamer, 1476-1496.
inv.nr. 162-5, 6, 7, Rekeningen van den kameraar der Fabriekkamer, 1467-1498.
inv.nr. 169-5, Register van pachtbrieven en andere stukken betreffende de goederen van het kapittel, behorende onder de Grootte-, Kleine- en Fabriekkamers, 1449-1494.
inv.nr. 1174, Register houdend inventarissen en cartularia van de goederen der verschillende vicarieën en lijsten van de aan haar behorende ornamenten. 1409, 1428, 1466-1501, c.1502, 1505, c.1520.

Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

Archief van de raad:

- Muller Fz., S., *Catalogus van het archief. afd. I: 1122-1577* (Utrecht, 1893)
inv.nr. 13, Der stat daghelix boec. Resoluties van de raad. (RDB) 1402-1555, 1569-1577.
inv.nr. 20-1, Kopijboek van Floris Tzwynnen.

Bewaarde archieven II:

- Schuylenburg, W.C., en J.G.C. Joosting, *Catalogussen van de bij het stadsarchief bewaarde archieven*, afd. 2 (Utrecht, 1917).
inv.nr. 19-3, Aflaatbrief van Thomas Basin, bestemd voor de Buurkerk, 1485.

Bibliotheek:

- bibl.nr. XXVIII LI, A. van Buchell, *Monumenta passim in templis ac monasteriis Traiectinae urbis atque inventa*.

Bibliotheek der Rijksuniversiteit Utrecht

- Thiele, P.A., en A. Hulshof, *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Universitatis Rheno-Traiectinae* (2 vol.; Utrecht, 1887-1909)
ms. 361, Codex, Thomas Basin
ms. 794, *Fragmenta. De motibus Traiectensibus a. 1481-1483*
ms. 795, *Copia motuum Traiectensium...*

Bibliothèque National, Parijs

Cat.lat. ms. 3658, *Contra errores et blasphemias Pauli de Middelburgo*. Thomas Basin.

Cat.lat. ms. 5970A, Codex, Thomas Basin.

Literatuur

Quicherat

Quicherat, J. ed., *Histoire des règnes de Charles VII et de Louis XI par Thomas Basin* (4 dln.; Parijs, 1855-59).

Samaran/Garand 1933-44

Samaran, Ch., en M.C. Garand ed. en vert., *Thomas Basin. Histoire de Charles VII* (2 dln.; Parijs, 1933-44).

Samaran/Garand 1963-72

Samaran, Ch., en M.C. Garand ed. en vert., *Thomas Basin. Histoire de Louis XI* (3 dln.; Parijs, 1963-72).

Samaran/De Groër

Samaran, Ch., en G. de Groër, eds. en vert., *Thomas Basin. Apologie ou plaidoyer pour moi-même* (Parijs, 1974).

Alberts 1955

Alberts, W.J., 'Over Nicolaas Basin', *MOU*, 29(1955)71.

Alberts 1969

Alberts, W.J. ed., *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht. Rekeningen 1480/81-1506/1507*, dl. 2, 2e stuk ('s-Gravenhage, 1969). RGP, grote serie, 129.

Van Asch van Wijck 1850-53

Asch van Wijck, A.M.C. van, ed., *Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenis van Nederland, meer bepaaldelijk van Utrecht* (3 dln.; Utrecht, 1850-53).

Van Asch van Wijck 1838

Asch van Wijck, A.M.C. van, *Intrede van Karel V in Utrecht anno 1540* (Utrecht, 1838).

Berents

Berents, D.A., 'Gegoede burgerij in Utrecht in de 15e eeuw', in: *JOU* 1972, 78-92.

Van den Bergh-Hoogterp

Bergh-Hoogterp, L.E. van den, *Goud- en zilversmeden te Utrecht in de late middeleeuwen* (diss.; 2 dln; 's-Gravenhage, 1990)

Brom 1900

Brom, G. ed., 'Middeleeuwse kerksieraden', *AAU*, 26(1900)233-324.

Brom 1908-1909

Brom, G. ed., *Archivalia in Italië, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland*, dl. 1, 1e en 2e stuk ('s-Gravenhage, 1908-1909). RGP, kleine serie, 2, 6.

De Bruijn

Bruijn, M.W.J. de, *Resultaten van het archiefonderzoek naar het pand 'Kranestein'* (typoscript; Utrecht, 1983). Een kopie van dit artikel is te vinden in het Utrechts Documentatiesysteem bij de GAU.

Van Buchell/Lap van Waveren

Buchell, A. van, en G. Lap van Waveren, eds., *Ioannis de Beka canonicus Ultrajectinus et Wilhelmus Heda praepositus Arnhemensis de episcopis Ultraiectinis* (Utrecht, 1643).

Burman 1738

Burman, C., *Trajectum eruditum, virorum doctrina inlustrium qui urbe Trajecto et regione Trajectensi nati sunt sive habitaverunt, vitas, fata et scripta exhibens* (Utrecht, 1738).

Burman 1750-54

Burman, C., *Utrechtse Jaarboeken van de vijftiende eeuw () zedert den jare 1402* (3 dln; Utrecht, 1750-1754).

Calkoen

Calkoen, G.G., *Het Sint Janskerkhof en de St. Janskerk c. 1050 tot c. 1700* (typoscript; Utrecht, 1902). In bibliotheek GAU.

Carasso-Kok

Carasso-Kok, M., *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen* ('s-Gravenhage, 1981).

Dodt van Flensburg

Dodt van Flensburg, J.J., 'lets over Thomas Bazijn', *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1844) 180-183.

Eubel

Eubel, C., *Hierarchia Catholica medii aevi*, Vol. II (Monasterii, 1914).

Glazema

Glazema, P., 'Oudheidkundige opgravingen in de St. Janskerk te Utrecht in 1948', in: *JOU* 1949, 41-52.

Guenée

Guenée, B., *Entre l'église et l'état. Quatre vies de prélats français à la fin du Moyen Age* (Paris, 1987).

Hulshof 1912

Hulshof, A., *Verslag van een onderzoek te Parijs naar handschriften en bescheiden, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland* (Utrecht, 1912).

Hulshof 1918

Hulshof, A. ed., *Deutsche und lateinische Schrift in den Niederlanden (1350-1650)* (Bonn, 1918).

Van Kalveen

Kalveen, C.A. van, *Het bestuur van bisschop en Staten in het Nedersticht, Oversticht en Drenthe, 1483-1520* (diss.; Utrecht, 1974).

Keur

Keur, C.J., 'De familie Basin', *MOU*, 21 (1948)36-38.

Kipp

Kipp, A.F.E., 'Oudegracht 55, Groot en Klein Cranestein', *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht*, 1989, 83-96.

Maris

Maris, A.J. ed., *Repertorium op de Stichtse leenprotocollen uit het landsheerlijke tijdvak*, dl.1: de Nederstichtse leenacten (1394-1581) ('s-Gravenhage, 1956).

Matthaeus

Matthaeus, A. ed., *Analecta veteris aevi...* (10 dln; Leiden, 1689-1710).

Maurice

Maurice, A., *Un grand patriote. Thomas Basin, évêque de Lisieux... sa vie et ses écrits. Sa famille. Sa maison natale* (Dieppe, 1953).

Nieuwsbrief 1990

'Een koperen plaat in de Janskerk', *Nieuwsbrief Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht*, 1,11 (1990) 3-4.

Van Rappard

Rappard, F.A.L. van ed., 'De rekeningen der zielbroeders te Utrecht 1485-1615', *AAU*, 7(1879)244-267, 8(1880)68-87, 163-182, 408-425, 9(1881)23-42, 161-177, 369-401.

Reusens/Wils

Reusens, E., en J. Wils, eds., *Matricule de l'université de Louvain*, dl 1-2: 1426-1453 en 1453-1485 (Brussel, 1903, 1946).

Van Rossum

'Necrologium van St. Salvator', *AAU*, 10(1882)270-320, 11(1883)1-55, 212-258, 347-373, 12(1884)105-188.

Samaran/Vernet

Samaran, Ch. en A. Vernet, 'Les livres de Thomas Basin (1412-1490)' in: *Hommages à André Boutemy* (Brussel, 1976) 324-339.

Struick 1968

Struick, J.E.A.L., *Utrecht door de eeuwen heen* (Antwerpen/Utrecht, 1968).

Struik 1925

Struik, D.J., 'Paulus van Middelburg', *Mededelingen Nederlands Historisch Instituut te Rome*, 5(1925)79-119.

Tenhaeff

Tenhaeff, N.B., ed., *Bisschop David van Bourgondië en zijn stad; Utrechtsch-Hollandsche jaarboeken 1481-1483* (Utrecht, 1920).

Van Vliet

Vliet, K. van, 'De sterfdag van Thomas Basin: 500 jaar geleden', *MOU*, 63(1990)125-126.

Weyling

Weyling, J.F.A.N., *Bijdrage tot de geschiedenis van de wijbisschoppen van Utrecht tot 1580* (diss.; Utrecht, 1951). Ook verschenen in *AAU*, 70(1951).

Wijffels

Wijffels, A.A., *Qui millies allegatur. Les Allégations du droit savant dans les dossiers du Grand Conseil de Malines (causes septentrionales ca. 1460-1580)* (2 dln.; Amsterdam, 1985).

Zilverberg 1951

Zilverberg, S.B.J., *David van Bourgondië, bisschop van Terwaan en van Utrecht (c. 1427-1496)* (diss.; Groningen, 1951).

Zilverberg 1978

Zilverberg, S.B.J., *De Stichtse burgeroorlog. Rebelle en reactie in het vijftiende-eeuwse Utrecht* (Zutphen, 1978).

Noten

- 1 Voor het verslag van de opgraving van Basins graf in het koor van de Janskerk, zie Glazema, 47-52. Het koperen plaatje met de inscripties is bij de laatste restauratie van de Janskerk bevestigd aan de zuidmuur van het koor. Oorspronkelijk heeft het graf van Basin zich overigens op een andere plaats in de kerk bevonden. Zie p. 78.
- 2 Er heeft lange tijd verwarring geheerst over de sterfdatum van Basin. Bij veel auteurs vindt men de datum 3 december 1491. Weyling heeft echter reeds overtuigend aangetoond dat deze datum op een fout in de Heda-editie van Van Buchell berust. Weyling, 273. Uit verschillende bronnen blijkt dat Basin op 30 december 1490 is overleden. Zie bijvoorbeeld de aantekening in de codex, afkomstig uit Basins nalatenschap, geciteerd in: Samaran/Vernet, 334-335. Overigens wordt Basins sterfdag in het *Necrologium* van S. Jan niet genoemd, omdat de maand december niet is overgeleverd. RAU, S. Jan, 93.
- 3 Quicherat. Voor zijn biografie van Basin zie dl. 1, i-lxxxix.
- 4 Samaran/Garand 1933-44, Samaran/Garand 1963-72, en Samaran/De Groër.
- 5 Samaran/Garand 1963-72, dl. 3, vii-xii. Daar vindt men ook de lijst van Utrechtse historici waarop hij zich baseert: het

- geschiedwerk van Heda (Van Buchell/Lap van Waveren), de *Monumenta passim in templis ac monasteriis Traiectinae urbis atque agri inventa* (hss.; Utrecht 1592) van Van Buchell, de *Traiectum eruditum* van Burman (Burman 1738), en een artikeltje van Dodt van Flensburg (Dodt van Flensburg). Samaran noemt ook nog een artikeltje van Keur (Keur), maar dat bevat weinig belangwekkends.
- 6 Weyling, speciaal 269-274. Vrij recent publiceerde Guenée een nieuwe biografie van Basin, Guenée, 301-435. Deze dient hier zeker vermeld te worden, maar is voor mijn artikel slechts zijdelings van belang aangezien het gedeelte over de laatste jaren van Basin (1474-1490) - in tegenstelling tot de delen daaraan voorafgaand - weinig aan het werk van Quicherat en Samaran toevoegt.
 - 7 Zie de bronvermelding hieronder. De indices van de inventarissen van het bisschoppelijk archief en het archief van het Domkapittel leverden nog enkele aanvullende gegevens op. Overigens mag worden aangenomen dat er in deze en andere kapittelarchieven van het RAU (met name in de resoluties en de rekeningen) nog meer gegevens over Basin zijn te vinden. Een uitputtend archiefonderzoek was echter om redenen van tijd niet mogelijk. Wel heb ik studie gemaakt van enkele manuscripten in de BRU, en was ik in de gelegenheid enkele van Basins werken in de Bibliothèque Nationale te Parijs te bekijken. Een broncencategorie die ik niet geraadpleegd heb is die van de kunsthistorische verzamelingen. Ook daar is wellicht nog het een en ander te vinden aan gegevens over Basin in Utrecht. Wat is er bijvoorbeeld nog bewaard van de paramenten die hij na zijn dood aan het kapittel van S. Jan heeft geschenken?
 - 8 De levensbeschrijving die in dit hoofdstuk gegeven wordt is een samenvatting van de biografische gegevens die Quicherat, Samaran en Guinée verstrekken. Tot mijn spijt heb ik voor dit hoofdstuk geen gebruik kunnen maken van de biografie van A. Maurice (Maurice). Dit boek is niet in de Nederlandse bibliotheken voorhanden.
 - 9 Basins advies met betrekking tot de herziening van de veroordeling van Jeanne d'Arc is integraal uitgegeven bij Quicherat, dl. 4, 95-100. Een ander juridisch tractaat van Basin uit deze periode, *De optimo ordine forenses lites audiendi et diffinendi*, is eveneens uitgegeven bij Quicherat, ibidem, 31-65. Zie ook Samaran/Garand 1933-44, dl. 1, xi-xii.
 - 10 Dit jaargeld werd Basin toegewezen uit de bezittingen van zijn voormalige bisdom Lisieux, Brom 1908-09, 605-606, 705. Brom arzelt overigens bij de datering van zijn benoeming tussen 1473 en 1474. Andere bronnen maken echter duidelijk dat deze plaatsvond op 27 mei 1474. Zie bijvoorbeeld Eubel, dl. 2, 127.
 - 11 Zie Basins *Breviloquium*, uitgegeven door Quicherat, dl. 4, 7-25. De ondertitel van dit autobiografische werkje, dat Basin drie jaar voor zijn dood in Utrecht schreef, begint als volgt: 'Peregrinationis et mansionum xlii, quas in deserto hujus saeculi nequam habuit Thomas...' (Quicherat, dl. 4, 7).
 - 12 Citaat bij Dodt van Flensburg, 181. Ik heb het origineel niet in het GAU kunnen achterhalen.
 - 13 Quicherat, dl. 4, 22.
 - 14 De oorkonde vermeldt een pachtsom van acht oude Franse schilden en anderhalve Rijnse gulden plus vijf gouden Beierse gulden voor de vicarie van S. Cecilia en vier gouden Beierse gulden voor de missen in de S. Janskerk, jaarlijks in twee termijnen te betalen. RAU, S. Jan, 169-5, f. 170-171 (22 sept. 1477). Zie ook: RAU, S. Jan, 155-6, 7, Rekeningen 1477-1491.
 - 15 Dit blijkt uit een 17de eeuwse lijst van de bewoners van de kluustrale erven. RAU, S. Jan, 133. Thomas Basin, en zijn neef Nicolaas Basin junior worden als bewoners van 'erf V' genoemd. Dit erf komt op een later bijgevoegde kaart van Calkoen, d.d. juni 1907, overeen met de percelen van Janskerkhof 14 en 15.
 - 16 RAU, S. Jan, 169-5, f. 164-164v (18 okt. 1476).
 - 17 In 1540 was het huis eigendom van domdeken Johan van der Voorst. Negen jaar later ontving Thomas van Nijkerken, deken van S. Jan, in dit huis Filips II bij zijn huldiging te Utrecht. Van Asch van Wijck 1838, 19, 87-88.
 - 18 Verum cum, nondum emenso anni spatio, Karolus, dux Burgundionum illustris, in Lotharingia prope Nanceyum extinctus fuisset cum magna parte copiarum suarum, et Ludovicus, iterum fracto treugae a se promissae foedere (quae novennis permansisse debuerat), bella contra haeredem ducis Karoli filiam unicam terrasque ac subditos suos recidiva inchoasset, ad urbem Traiectum inferius [...] nos contulimus anno videlicet Domini 1477 quarta die junii.' Quicherat, dl. 4, 22.
 - 19 Samaran/De Groër, 26-29.
 - 20 Waarschijnlijk hebben zij elkaar ook in Trier ontmoet. In 1473 maakte bisschop David deel uit van het gevolg van hertog Karel de Stoute. Deze voerde in Trier onderhandelingen met keizer Frederik III over een eventuele kroning tot koning van Bourgondië door de keizer. Zilverberg 1951, 41.
 - 21 Thomas Basin studeerde in Leuven in de jaren 1431-1437. Reusens/Wils 1946, dl. 1, 192. In welke jaren David van Bourgondië in Leuven gestudeerd heeft is niet precies bekend, in ieder geval vóór 1451, toen hij bisschop van Terwaan werd. Zilverberg 1951, 7.
 - 22 Samaran/De Groër, viii.
 - 23 Ibidem, 152.
 - 24 Guenée, 425.
 - 25 Voor een uitvoeriger weergave van deze geschiedenis verwijs ik naar Struick 1968, 100 e.v., en Zilverberg 1951, 10-49.
 - 26 Samaran heeft de verklaring voor Basins komst naar Utrecht nog in een andere hoek gezocht. Volgens hem zou Basin Utrecht mede hebben verkozen omdat zijn broer Nicolaas Basin zich daar al in 1468 zou hebben gevestigd. Samaran/Garand 1963-72, dl. 1, vii-viii. Samaran verwijst hierbij naar de biografische studie van Maurice, helaas zonder te vermelden op welke gegevens Maurice deze gedachte baseert. Ik heb het sterke vermoeden dat Maurice zijn bronnen hier niet juist heeft geïnterpreteerd. Een aantekening uit het RDB van 11 april 1479 geeft aan dat 'Niclais Bazijn [...] Paischen lestleden verschenen' is in de stad

- Utrecht: dat wil zeggen op 22 maart 1478 (GAU, Stad I, 13, RDB 1479, f. 123). Nicolaas Basin heeft zich dus inderdaad in de stad Utrecht gevestigd maar pas tien maanden later dan zijn broer Thomas.
- 27 RAU, S. Jan, 162-5/6, Rekeningen (september 1475).
- 28 Gijsbrecht van Brederode kreeg het huis op 27 september 1466 van het kapittel van S. Jan in lijfpacht. RAU, S. Jan, 169-5, f. 104. Het huis bleef tot en met 1475, het jaar van zijn dood, op zijn naam staan. RAU, S. Jan, 155-6, 1466-1475.
- 29 Zilverberg 1951, 37-38. Nadat Gijsbrecht van Brederode was overleden, liet bisschop David zijn lijfarts Simon van der Sluys tot domproost benoemen.
- 30 RAU, S. Jan, 169-5, f. 164-164v.
- 31 Het vermoeden dat de bisschop 220 van de 300 oude Franse schilden tot 'beterscap' van het huis voor zijn rekening zou hebben genomen, wordt versterkt door het feit dat de herstelwerkzaamheden in Franse schilden en niet, zoals men voor die tijd zou verwachten, in Rijnse guldens werden betaald. De 80 Franse schilden die het kapittel bijdroeg, kwamen voor rekening van de kanunnik Gerard van Reeden, aan wie het huis op 18 oktober 1476 voor ruim een jaar in lijfpacht werd gegeven. Overigens heeft Gerard het kapittel van dit bedrag uiteindelijk slechts 109 Rijnse guldens betaald; de rest van het verschuldigde bedrag werd hem kwijtgescholden. RAU, S. Jan, 169-5, f. 164-164v.
- 32 Basin kende geschiedenis van de vorige bewoner van zijn huis goed. In zijn *Historia Ludovici* noemt hij Gijsbrecht van Brederode als één van de voormannen van de Utechtse oppositie tegen bisschop David (Samaran/Garand 1963-72, dl. 3, 141, 147). Basin moet dus wel op de hoogte zijn geweest met de politieke lading die er op het huis aan het Janskerkhof rustte. Vrijwel zeker heeft hij geweten dat hij David van Bourgondië een goede dienst bewees door zich bij zijn komst naar Utrecht juist in dit huis te vestigen.
- 33 'Item in prima die novembris propinatum fuit archiepiscopo Cesariensi xii quartis vini quartis pro ii stuveros. Facit ix lib. xii sol.' RAU, S. Jan, 162-6, Rekeningen 1467-1489, f. 152v. De post is opgenomen in de uitgaven van de rekeningen van 1477, maar deze beginnen al op 1 oktober 1476.
- 34 'Item magister Gerardus de Reden de domo archiepiscopi Cesariensis (Burgoeng) viii scut. franc. et ix flor. bav. etc. Facit clviii lib.' RAU, S. Jan, 155-6, Rekeningen 1476.
- 35 RAU, S. Jan, 169-5, f. 164-164v (18 okt. 1476).
- 36 Quicherat, dl. 4, 22.
- 37 Mijn beschrijving van de Utrechtse geschiedenis in de jaren 1477-1490 hieronder is ontleend aan: Struick 1968, 109-119; Zilverberg 1951, 50 e.v.; Zilverberg 1978, 27 e.v. Een beknopte, maar goede samenvatting van de gebeurtenissen van de jaren 1481-1483, afkomstig van P.C. Boeren, is te vinden in: Samaran/Garand 1963-72, dl. 3, 391-394.
- 38 De gebeurtenissen na 1483 zijn minder uitvoerig beschreven omdat deze voor het verloop van Basins leven in Utrecht niet van direct belang zijn geweest.
- 39 Burman 1750-54, dl. 3, 400.
- 40 *Historia Ludovici XI*, VI, cap. 20-VII, cap. 8 (Samaran/Garand 1963-72, dl. 3, 124-283).
- 41 Quicherat, dl. 4, 22.
- 42 De *Historia Ludovici XI* van Basin is niet de enige bron voor de geschiedenis van de Stichtse Burgeroorlog. Er bestaat ook een verslag van een andere (anonieme) ooggetuige. Enklaar vermoedt dat schout Jan van Amerongen de auteur van dit werkje was: de *Utrechts-Hollandse Jaarboeken*. De auteur van dit werk staat bekend als behorend tot de Hoekse partij. Daarom is des te opvallender dat Basin hierin nergens ter sprake komt. Basin wordt ook niet genoemd onder de burgers en geestelijken die de stad moesten verlaten, ofschoon de namen van deze lieden over het algemeen expliciet staan vermeld. Zie: Tenhaeff ed., 1920; Carasso-Kok, 305-306.
- 43 Quicherat, dl. 4, 22-23.
- 44 Samaran/Garand 1963-72, dl. 3, 266.
- 45 Ibidem, 256-269.
- 46 Quicherat, dl. 4, 23.
- 47 Van Buchell/Lap van Waveren, 305.
- 48 RAU, S. Jan, 153, f. 8v-9 (18 jan. 1485).
- 49 '[Civitas] ubi domum commodissimam atque amoenissimam, gratias Deo, sortiti sumus, quam magna ex parte ad levamen utcumque nostrae senectutis [...] construi fecimus.' Quicherat, dl. 4, 23. Het moet hier om het huis aan het Janskerkhof gaan en dus mag 'construi fecimus' hier vertaald worden met 'hebben wij laten verbouwen'. M.W.J. de Bruijn maakte mij attent op een oorkonde van 19 december 1505, waarin sprake is van vensters die Basin heeft aangebracht met toestemming van kanunnik Jan van Amerongen, zijn buurman, 'pro ara captando versus ortum suum', RAU, S. Jan, 1-1, f. 45 (19 dec. 1505). Mogelijk zijn deze vensters ook onderdeel geweest van de verbouwing van 1484.
- 50 Quicherat, dl. 4, 23.
- 51 Zie bijvoorbeeld: Burman 1750-54, dl. 2, 400; Alberts 1955, 7; Zilverberg 1951, 110. Basin was evenmin 'coadjutor' van bisschop David (Quicherat, dl. 1, lxxxiv), of 'vicaris' (Dodt van Flensburg, 181).
- 52 Van Buchell, Monumenta, 161. In het commentaar, dat Van Buchell heeft toegevoegd aan zijn Heda-uitgave, noemt hij Basin overigens alleen in de functie van 'Davidi vicarius'. Van Buchell/Lap van Waveren, 313, n. 28.
- 53 Zie hieronder n. 109.
- 54 Van Buchell/Lap van Waveren, 304-305. Van de vicaris, waarvan Van Buchell in noot 28 gewaagt (zie de noot hierboven), is in

de tekst van Heda zelf in het geheel geen sprake.

- 55 Hierin volg ik de opvatting van Weyling, 270-271.
- 56 Volgens de rekeningen van de Fabriekkamer zou de aartsbisschop van Caesarea de hoogmis van Pasen hebben gecelebreerd in 1487, 1488 en 1489 (RAU, S. Jan, 162-6, f. 363v, 381v, 406v) en die van S. Jansdag in 1486, 1488 en 1489 (ibidem, f. 343v, 382v, 409). De missen worden steeds gevolgd door een 'propinatum ex parte capituli reverendissimo domino Cesariensi' waarbij telkens zes kwarten wijn 'sine excisijs' worden geschonken.
- 57 De aflaatbrief van Thomas Basin (29 sept. 1485) wordt bewaard in het GAU, Bewaarde Archieven II, 19-3. Het stuk verdient bijzondere vermelding omdat het het enige is in de Utrechtse archieven waar een zegel van Basin aanhangt (afb. 6). Het is een ovaal zegel waarop de Maagd Maria met Kind wordt getoond onder een baldakijn. Links en rechts van haar staat een heilige. Daaronder een knielende bisschop, rechts het wapen van Basin (een keper, vergezeld van drie leeuwebekjes), links een schild met twee gekruiste, afgewende houtsluutels. Het randschrift is niet leesbaar, Weyling, 274. De vidimus werd op 25 augustus 1487 door Basin in Utrecht afgegeven aan Johan van Zuylen van Natewisch, 'richter, hoff- ende tijnsmeyster van weghe[...] heren Davids van Bourgoendie, bispoc t'Utrecht'. Basin vidimeert een oorkonde van 15 juli 1387 waarin Margriet, vrouw van Ijsbrant Janszoon van Haarlem, met de rechter helft van het goed Lambalgen beleend wordt, nadat Ijsbrant afstand heeft gedaan van zijn rechten op dit deel van Lambalgen, RAU, Dom, 4283.

6. Zegel van Thomas Basin in rode was. In het midden de Maagd Maria met Kind, links en rechts van haar twee heiligen, en daaronder een knielende bisschop. De naam van de bisschop wordt onthuld door het wapen rechts van hem: het wapen van de familie Basin (een keper, vergezeld van drie leeuwebekjes). GAU, Bewaarde archieven II, inv.nr. 19-3 (1485).

- 58 De beste aanwijzingen daarvoor vond ik in een stuk uit begin 1492 waarin Jacobus Cirurgijn door Nicolaas Basin en Nicolaas junior gemachtigd wordt een aantal regelingen te treffen met betrekking tot de bezittingen van Basin in Lisieux overeenkomstig diens testament. Het stuk is afgedrukt in: Quicherat, dl. 4, 271-273. De bezittingen worden hier helaas niet met name genoemd. Daarvoor moet men waarschijnlijk in de archieven van Lisieux, Caen en Rouen te rade gaan.
- 59 RAU, S. Jan, 136, charter (31 okt. 1487).
- 60 RAU, Bisschoppen, 275, f. 143v-144 (12 april 1488). Gijsbrecht de Crane betaalde de lossom van 112 Rijnse guldens in zeven jaar terug: op 23 juli 1494 had hij alle rente afgelost. De rente over de jaren 1491-1494 is waarschijnlijk betaald aan de erfgenamen van Thomas Basin, zijn broer Nicolaas en diens zoon Nicolaas. Zie ook: Maris, 1956, nr. 383, 383a. Over het huis Cranensteyn, zie: De Bruijn; Kipp.
- 61 De lening werd op 25 juli 1486 door de stad Utrecht gesloten. Om het bedrag terug te betalen verkocht de stad lijfrenten. Zie: GAU, Stad I, 13, RDB 1486, f. 120v (28 oktober). Dat het bij deze lening om een voor die tijd reusachtig bedrag ging, moge blijken uit het onderzoek van Berents over de financiële draagkracht van de Utrechtse burgerij aan het eind van de vijftiende eeuw. Op basis van verschillende bronnen over de bedragen die de Utrechtse burgers de stad in het laatste decennium van deze eeuw gezamenlijk moesten lenen, berekent hij dat de burgers in de hoogste vermogensklasse, die van het stadspatriaciaat, over een kapitaal van gemiddeld 1650 Rijnse guldens beschikten. Berents, 83.
- 62 GAU, Stad I, 13, RDB 1488, f. 6, 9v; ibidem, RDB 1489, f. 13v, 22v, 24, 32, 34v, 39.
- 63 Volgens het RDB leende Nicolaas Basin de stad op 24 en 30 januari 1492 een bedrag van 200 Rijnse guldens 'die van der stat wegen gedaen zellen worden mijnen genedighe heere van Utrecht [bisschop David van Bourgondië] totten oncosten iegens Aernt van Heyden.' RDB 1492, f. 157v, 163 (24 en 30 jan.). Zie ook: Van Kalveen, 84. Een jaar later, op 19 februari 1493, deed de stad opnieuw een beroep op het kapitaal van Nicolaas Basin. Dit keer bedroeg de lening 350 Rijnse guldens. Ze maakten deel uit van de 6500 guldens die de stad aan heer Frederik van IJsselstein schuldig was. Deze had, nadat hij met een leger van 3000 man de Weerd had bezet en de stad had omsingeld, bedongen dat de stad en de bisschop hem 21000 guldens zouden betalen. RDB 1493, f. 29 (19 febr.) en f. 30-30v (5 mrt.). Zie ook: Zilverberg 1978, 72. De laatste lening werd eerst

- met Kerstmis 1496 afbetaald. RDB 1496, f. 152 (29 aug.). De 'Niclaes Basin' die hier genoemd wordt, is overigens de zoon van de voornoemde Nicolaas (gemakshalve zal ik hem aanduiden als Nicolaas junior). De oude Nicolaas Basin stierf op 26 juni 1495.
- 64 Van Rappard, dl. 8, 167.
- 65 'Item dedi Lamberto famulo reverendissimi domini Cesariensis pro eo quod ligavit librum evangeliorem xii scutos facit. 4 libra, 16 solidos.' RAU, S. Jan, 162-6, f. 384.
- 66 RAU, S. Jan, 162-6, f. 365, 412, en 162-7, f. 23v. Voor de jaren 1492 en 1498, de 'Exposita in Septembri' (folionummering ontbreekt).
- 67 Het betreft hier in de eerste plaats het oudst bewaarde handschrift van de *Historia Ludovici* (ca. 1484), onderdeel van het zogenaamde handschrift van Göttingen (Univ. Bibl. Göttingen, Hist. 614). Samaran spreekt van 'une copie de belle apparence, mais sans luxe'. Samaran/Garand 1963-72, dl. 1, xi. Van dezelfde hand stamt het handschrift van de *Apologia* dat voor in de codex uit de Bibliothèque Nationale is opgenomen (Bibl. Nat. Parijs, ms. lat. 5970A, f. 1-58). Samaran/De Groër, xii. Bij eigen studie van deze codex bleek dat, anders dan Samaran het in zijn uitgave van de *Apologia* doet voorkomen, de overige geschriften die in deze codex zijn verzameld, door andere kopiïsten zijn geschreven. De inhoudsopgave van de *Apologia* (f. 58bis v-59) en het *Breviloquium* (f. 59-62v) zijn afkomstig van dezelfde Utrechtse hand, het *Libellus de optimo ordine forensis lites audiendi et diffinendi* (f. 67-79) van een andere, vermoedelijk Franse hand. De *Epistula contra libellum cujusdam Cartusiansis de Remonda* (f. 63-66v) is weer in een ander Utrechts handschrift geschreven, dat identiek is met dat van cap. 13-15 en de inhoudsopgave van Basins *Contra errores et blasphemias Pauli de Middelburgo* (Bibl. Nat. Parijs, Cat. lat. 3658, f. 28-31v, 98-99v). Het overige deel van dit laatste werk (f. 1-28, 32-97v) komt voor rekening van een vierde Utrechtse kopiïst. Eind jaren '60 heeft men een kopie van het Göttingen-handschrift gevonden met correcties van Basin, die in de jaren 1484-1485, 1487 tot stand is gekomen (Kon. Bibl. Brussel, IV, ms. 571). Samaran/Garand 1963-72, dl. 3, 395-396. Samaran vermeldt niet of het bij deze redactie om dezelfde hand gaat als bij het tweede deel van het Göttingen-handschrift. Hetzelfde geldt voor een latere redactie, het handschrift van Parijs (Bibl. Nat. Parijs, ms. lat. 5962). Zie: Histoire de Louis XI, I, xii. Evenmin wordt in de literatuur vermeld wie de kopiïst was van het Eusebius-handschrift, dat Basin in het jaar voor zijn dood in Utrecht liet maken (Bibl. de l' Arsenal Parijs, ms. 348). Hulshof, 1912, 41. Een overzicht met nauwkeurige beschrijving van alle voornoemde handschriften (met uitzondering van het Parijse handschrift) geeft Samaran/Vernet, nr. 1-5.
- 68 Zie bijvoorbeeld Hulshof 1912, 14; Quicherat, dl. 1, lxxxv.
- 69 Samaran/Garand 1963-72, dl. 3, 280-281.
- 70 Samaran/De Groër, viii-ix.
- 71 Bibl. Nat. Parijs, Cat. lat. 5970A (zie ook noot 65). Ofschoon alle handschriften die in deze band zijn verzameld tijdens het leven van Basin tot stand zijn gekomen, dateert de codex zelf waarschijnlijk van na zijn dood.
- 72 Bibl. Nat., Parijs, Cat. lat. 5970a, f. 59-62v. De tekst is uitgegeven door Quicherat, dl. 4, 1-25.
- 73 Ibidem, f. 63-66v. Integraal uitgegeven door Quicherat, dl. 4, 101-105.
- 74 Quicherat, dl. 4, 102.
- 75 Bibl. Nat. Parijs, ms. 3658. Integraal uitgegeven door Quicherat, dl. 4, 105-122.
- 76 Over de voorgeschiedenis van deze polemiek, zie: Quicherat, dl. 4, 105-108 en Hulshof, 1912, 12. Hulshof noemt ook de brief die Paulus van Middelburg op zijn beurt aan Basin ten antwoord schreef: de *Epistula responsiva archiepiscopi Cesariensis ad epistulam precedentem* (Hulshof 1912, 66). Speciaal over Paulus van Middelburg: Struik 1925, 79-119. Het is niet onmogelijk dat Basin hem in Utrecht persoonlijk heeft ontmoet. In de rekeningen van de Fabriekkamer van het kapittel van S. Jan wordt in 1479 melding gemaakt van een *propinatum* waarbij het kapittel enkele heren waaronder ook Paulus van Middelburg ontving. RAU, S. Jan, 162-6, f. 193.
- 77 Quicherat, dl. 4, 122.
- 78 Over Basins kennis van de Klassieken, zie: Samaran/Vernet, 336-339. Een prachtig portret van de bejaarde Basin en zijn kijk op de wereld geeft Guenée, 408-422.
- 79 RAU, Dom, 633-10 (1 jan. 1491).
- 80 Ibidem. Er werd door de vijf kapittelkerken alleen een legaat voor Basins begrafenis verstrekt. In het necrologium van S. Salvator in de uitgave van Van Rossum wordt de aartsbisschop van Caesarea namelijk niet genoemd. Van Rossum 1884, 186. Dat geeft aan dat de Utrechtse kapittels zijn naam op 30 december niet speciaal gedachten. (Met dank aan Bram van Hoven van Genderen).
- 81 Glazema, 47-49. Over de locatie van het oorspronkelijke graf, zie: Van Vliet.
- 82 Glazema, 49.
- 83 Plaats en tekst van de epitaaf worden beschreven door Van Buchell (Monumenta, 46): 'Ante chorum ubi nunc suggestum concionatoris erectum sequentes leguntur versiculi: Rotomago natus a stirpe Basin nominatus Thomas ecclesie pridem qui Lexoviensis presul status ac de post forte minante. Omnia que versat preclara Cesariensis praefectus titulo cogor ab hoc tumulo sarcophagum cernens et me pia mente recensens. Coeli sine mora dominum pro me precor ora. Obiit anno a nativitate domini 1491, 30 die decembris'. Zie ook: Van Buchell/Lap van Waveren, 313-314, n. 28 (met onjuiste sterfdatum!).
- 84 Zie de oorkonde d.d. 24 juli 1490 in de uitgave van Quicherat, dl. 4, 271.
- 85 RAU, S. Jan, 153, f. 8-8v.
- 86 GAU, Stad I, 20-1, f. 219-219v. De machtiging aan Jacobus Cyrurgein wordt vermeld in de derde van de aantekeningen die

- later onder aan de tweede bladzijde zijn toegevoegd. Op dezelfde plaats wordt nog een aantal andere machtigingen vermeld die Nicolaas Basin en zijn zoon met toestemming van de stad hebben verstrekt, daterend van 21 februari en 11 mei 1489, 14 december 1490. Ook hier betreft het schuldvorderingen en regelingen aangaande de pacht van goederen in Normandië, maar deze staan los van de nalatenschap van Basin. Kennelijk beschikte ook Nicolaas Basin zelf nog over aanzienlijke bezittingen in Normandië. Zie ook f. 231 (18 jan. 1492).
- 87 Quicherat, dl. 4, 271-273. Quicherat geeft ook nog een ander stuk d.d. 24 juli 1490, waarin Basin een deel van zijn nalatenschap reserveert voor de stichting van zijn memorie in de kerk van Lisieux. Quicherat, dl. 4, 270-271.
- 88 Het overzicht dat Samaran van Basins boekenbezit geeft, vermeldt maar liefst zes banden die Basin in 1489 aan de bibliotheek van de kathedraal van Lisieux schonk. Samaran/Vernet, nrs 4, 5, 6, 10, 11, 13. Daarnaast zijn er nog drie andere banden uit het bezit van Basin bekend die eveneens aan deze bibliotheek hebben toebehoord, alle drie vervaardigd te Lisieux in de jaren 1459-1464 door de kopiïst Jean Masser, een klerk uit Bourges. Samaran/Vernet, nrs 6, 7, 12. Waarschijnlijk heeft Basin de kathedraal van Lisieux nog meer boeken geschenken. Een groot deel van Basins bibliotheek moet in de loop der jaren verloren zijn gegaan.
- 89 Het betreft hier met name de afschriften van Basins eigen werk: de drie redacties van zijn beide *Historiae* en de codex uit de Bibliothèque Nationale met vier van zijn andere geschriften (Samaran/Vernet, nrs 1-3). Waar deze handschriften na de dood van Basin terecht zijn gekomen is alleen bekend in het geval van het Brusselse *Historia*-handschrift. Dit handschrift werd in 1558 door Christoffel Plantijn van ene Adriaan gekocht voor een bedrag van 24 florijnen, waarna het lange tijd in het bezit van de familie Plantijn is gebleven. Zie: Samaran/Garand 1963-72, dl. 3, 395; Samaran/Vernet, 326. Mogelijk is dit handschrift via de nakomelingen van Jan Basin, de tweede zoon van Nicolaas Basin, woonachtig in Mechelen, na diens dood in 1528 in Vlaanderen terechtgekomen. Samaran vermeldt in zijn overzicht ook nog een codex, tegenwoordig in het bezit van de Bibliotheek van het Vaticaan, die Basin bij zijn dood naliet aan een niet nader bekende 'magister Johannes Keyll' (Samaran/Vernet, nr. 14).
- 90 BRU, ms. 361. Op het laatste blad (f. 341v) heeft de kopiïst de volgende woorden toegevoegd: 'Complectum volumen istud Treveris scriptum per Michaelem monachum, iussu reverendi in Christo patris domini Thome divina miseratione episcopi Lexoviensis, anno domini lxxi ex libris monasterii sancti Maximinii.' Zie ook: Samaran/Vernet, nr. 9 (met complete inhoudsopgave).
- 91 BRU, ms. 794. De kopiïst die met de naam van de auteur van de *Historia* kennelijk niet op de hoogte was, heeft het handschrift *Fragmenta ex anonymo quondam autore Historiarum rerum gestarum temporibus Caroli VII et Ludovici eius filii regum Franciae* etc. getiteld. Het bevat de hoofdstukken 22-33 van boek VI en 1-7 van boek VII. De ontbrekende hoofdstukken 20-21 uit boek VI en 8 uit boek VII zijn later door een andere hand toegevoegd. Een aantekening op het eerste blad geeft aan dat het in 1619 in het bezit van Gisbert Lap van Waveren was. Deze heeft in de marge zijn commentaar toegevoegd. Het is dit handschrift dat de basis vormde voor de uitgave onder de gelijknamige titel die Matthaeus in 1689 verzorgde: Matthaeus ed., 1689-1710, dl. 1, 501-586. Ook Matthaeus wist overigens niet dat Basin de auteur van het stuk was. De kopie van dit handschrift (BRU, ms. 795) is ook van de hand van Van Waveren. Interessant zijn de aantekeningen die Cornelis Booth, die later in het bezit van dit handschrift was, in het midden van de zeventiende eeuw heeft toegevoegd (f. 29v, 31), vooral vanwege enkele bijzonderheden over de verwanten van Thomas Basin in Utrecht. Cornelis Booth bewoonde ca. 1670 het erf ten westen van het erf dat ooit door Basin werd bewoond. Zie: RAU, S. Jan, 133.
- 92 RAU, S. Jan, 1174, f. 77-82 (1487-1501). De inventarislijst van 1501 (23 jan.) is uitgegeven door Brom 1900, 276-283.
- 93 RAU, S. Jan, 1174, f. 77. 'Item una ymago in una cassa argentea deaurata cum duobus candelabris argentibus ex testamento domini Cesariensis'. Deze regel is later in 1489, 1490 of 1491 toegevoegd, gezien de overlijdensdatum van Basin waarschijnlijk in 1491. Een soortgelijke toevoeging vindt men op f. 77v. In de lijsten van 26 januari 1497 en van 23 januari 1501 worden nog een aantal andere voorwerpen uit de nalatenschap van de aartsbisschop van Caesarea genoemd. De laatste lijst heeft aanleiding tot verwarring gegeven. Tweemaal is daar sprake van 'ex dono domini Jo. Cesar'. (f. 80v, 82). Voor Weyling was dat reden om te twijfelen aan de juistheid van Broms veronderstelling dat het hier om voorwerpen uit de nalatenschap van Thomas Basin ging. Hij ging ervan uit dat de schenking afkomstig was van Johannes van Caesarea. Weyling, 275. Ofschoon er omstreeks het midden van de vijftiende eeuw inderdaad een Johannes van Caesarea in de archieven wordt vermeld (vgl.: GAU, Bewaarde archieven II, 1833, p. 129), is Weylings twijfel naar mijn idee niet terecht. Bij de vermeldingen in de lijsten vóór 1501 komt deze Johannes niet voor. Verder kunnen de oudste vermeldingen op zijn vroegst van 1489 dateren. Doorslaggevend is echter de inscriptie die op een van de genoemde stukken voorkomt. Aan de onderzijde van de voet van de 'ymago in una cassa argenti deaurata' - het betreft hier het devotie-altaartje dat tegenwoordig in de Pierpont Morgan Library in New York wordt bewaard - vindt men de volgende tekst: 'Donum reverendissimi domini Thome de Bazyn, archiepiscopi Cesariensis, qui obijt 30 decembris 1491.' Zie Van den Bergh-Hoogterp, 436-437.
- 94 De inventarislijst lijkt niet volledig te zijn. De 'Stationes quatuor aliarum ecclesiarum ex fundatione archiepiscopi Caesariensis' die het necrologium van S. Jan vermeldt, komen er bijvoorbeeld niet in voor. RAU, S. Jan, 93, f. 57v.
- 95 Er zijn uit de *Apologia* nog drie andere broers van Thomas Basin bekend: Michel (de oudste), Louis, en Thomassin. Zie resp. Samaran/De Groër, 191, 195; 130-131, 191, 197-201; 131, 197-199.
- 96 Samaran/De Groër, 191, n. 2.
- 97 'Anno domini MCCCC et LXVII die XXVII mensis martis obiit honoranda domicella Catarina de Quesnay quondam uxor Nicolai Basin oriunda de Rotomago, sepulta in monasterio fratrum B. Marie de Monte Carmelo in capella S. Nicolai cuius anima requiescat in pace.' (Van Buchell, Monumenta, 46). Deze tekst is onderdeel van inscriptie in de gedenksteen die nog

- vandaag de dag op de oorspronkelijke plaats in de Janskerk is te zien: aan de westmuur van het zuidertransept, boven het graf van Nicolaas Basin. Behalve de gedachtenis van Catharina de Quesnay bevat de inscriptie ook die van Thomas Basin. Dodt van Flensburg noemt twee akten waarin de nalatenschap van Catharine de Quesnay ter sprake komt: de eerste, afgegeven op 15 juli 1478 in Mechelen, betreft de machtiging die Jan Basin aan zijn broer Nicolaas geeft met betrekking tot de erfenis van zijn moeder, de tweede, afgegeven op 16 december 1478 in Mechelen, de overdracht van Jans aandeel in de erfenis aan zijn broer Nicolaas 'om sonderlinghen dienst ende vruntscap, die deselve Nicolaes hem t'anderen tyden ghedaen heeft ende noch dagheliclyc doet'. Dodt van Flensburg, 182. Deze laatste acte komt ook voor in het RDB. Een aantekening van 19 mei 1493 verklaart 'dat men Niclaes Basin [de jongere] enen brief bezegelen zel die vermist was, ruerende van erfynisse ende besterfnisse die Meyster Jan Basin, zynen brueder Niclaes voirs. voertijts overgegeven hadde.' GAU, Stad I, 13, RDB 1493, f. 36.
- 98 'Niclaes Bazijn heeft in des raits handen geleyt van huishure die hij Jan Eggart sculdich was van een jaer pachts, Paischen lestleden verschenen, alze ix Rijnsch gulden, xx stuvers current voer den gulden gherekent, hoef (ontving) Beernt van Everdingen.' RDB, 1479, f. 123 (11 april).
- 99 Samaran/Garand, 1963-72, dl. I, vii. Samaran verwijst hier naar een uitgave van Biochet in het tijdschrift *Commission des Antiquités de la Seine-Inférieure*, VII (1889) 80-81, helaas niet in de Nederlandse bibliotheken aanwezig.
- 100 Zie noot 63.
- 101 RAU, Staten, 26, f. 146 (1486).
- 102 Alberts 1969, 240, 270, 372.
- 103 Citaat bij Alberts 1955, 71.
- 104 Alberts 1969, 310.
- 105 'Junius, vi kal. Johannis et Pauli. Obiit honorabilis et circumspexus vir Nicolaus Basyng reverendissimi patris et domini dominus Thome Basyng archiepiscopi Caesariensis.' RAU, S. Jan, 93, f. 40.
106. De grafplaat staat ook afgebeeld bij Van Buchell (*Monumenta*, 46), overigens niet al te nauwkeurig. Voor een vergelijking van de afbeelding bij Van Buchell en het origineel, zie: Nieuwsbrief 1990, 3-4. Het graf van Nicolaas Basin bevond zich 'ad meridiem ubi olim simulacrum sepulchri Christi in pavimento marmor est' (in het zuidertransept waar vroeger een afbeelding van het graf van Christus in het plaveisel was, geheel met marmer bekleed). Het graf van Nicolaas Basin was gericht naar de Heilige Kruiskapel die in zijn tijd geheel of gedeeltelijk was ingericht tot Sacristie. Calkoen, 92-93.
- 107 Alberts 1969, 480.
- 108 Vermoedelijk is hij eind januari 1503 gestorven. Want op 3 februari beraadslaagt het kapittel van S. Jan over de afhandeling van de nalatenschap van Nicolaas junior. RAU, S. Jan, I-1, f. 8 (3 febr. 1503). Uit dit stuk blijkt dat de oude Dorotheë op dat moment nog in leven is.
- 109 Nicolaas junior had het huis nog tijdens zijn leven 'dum adhuc in humanis existeret' aan de Utrechtse domproost Philibertus Naturelli toegezegd. RAU, S. Jan, I-1, f. 17 (26 jan. 1504). Op 25 augustus 1505 werd het huis hem officieel door de deken en het kapittel van S. Jan overgedragen. Met hem worden ook zijn broers Mathias en Bartholomeus Naturelli, zijn neef Johan Mathiaszoon Naturelli en zijn secretaris, meester Willem Heda, bekend van zijn *Historia episcoporum*, als nieuwe bewoners genoemd van het huis van de wijlen aartsbisschop van Caesarea. RAU, S. Jan, 135, (charter 25 aug. 1505). Zie ook: RAU, S. Jan, I-1, f. 39, 40, 44v (Met dank aan M.W.J. de Bruijn).
- 110 Reusens/Wils, 1943, dl. 2, 487. Jan Basin staat hier vermeld als 'Johannes Basin de Rotonaco [moet zijn: Rotomago] ex Lilio.'
- 111 RDB, 1513, f. 52 (12 aug.).
- 112 Verschillende zaken waar meester Jan Basin als procureur in Mechelen bij betrokken was, worden genoemd bij Wijffels, 308, 1037-1038 (E220, E221, E222). Meester Jan komt ook in de Utrechtse stukken regelmatig voor. Jaarlijks vermeldt het RDB voor de periode 1519-1528 (m.u.v. 1520) een pensie van 4 pond Vlaamse grooten. Deze werd hem gewoonlijk op 31 januari uitgekeerd. Een drietal brieven van de stad aan hem van 19 september en 2 december 1520 en 23 september 1523 zijn uitgegeven in: Van Asch van Wijck 1850-53, dl. 2, 266, 272-273; dl. 3, 79.
- 113 Dit blijkt uit een brief van Jan Basin aan Valentijn van der Voert d.d. 27 maart 1524. De brief wordt bewaard in de Utrechtse Universiteitsbibliotheek: BRU, ms. 794 (in de catalogus van Thiele abusievelijk ms. 795). De brief is los, voor in het handschrift ingebonden. Een reproductie met transcriptie van de brief kan men vinden in A. Hulshof 1918, nr.24.
- 114 Haar naam wordt niet alleen in de voornoemde brief van Jan Basin vermeld, maar ook in de aantekeningen van Cornelis Booth, te vinden in hetzelfde handschrift: BRU, ms. 795.
- 115 Ibidem
- 116 Aan het eind van dit artikel past een woord van dank aan drs. Louise van Tongerlo, die mij bij dit onderzoek heeft geholpen en gestimuleerd.

Op het spoor van de dood

De pest in en rond Utrecht

R. Rommes

Gelukkig is de pest uit onze streken verdwenen en leeft de herinnering aan deze vreselijke ziekte hier alleen voort als krachtterm. Maar in vroeger eeu-

R. Rommes studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht met als hoofdvak de economische en sociale geschiedenis. Hij is op het ogenblik assistent in opleiding (AIO) bij prof. L. Noordergraaf aan de Universiteit van Amsterdam.

wen teisterde de Zwarte Dood het Sticht met grote regelmaat. In de stad Utrecht heerste de ziekte tussen de veertiende eeuw en 1668 bij tijd en

wijle epidemisch en ook in kleinere plaatsen sloeg het noodlot vaak toe.

Overheid en geleerden stonden machteloos, niemand kende de oorzaak of de bestrijding. Als de ziekte ergens uitbrak, stierven tallozen en waren nog veel meer mensen hard ziek. Toch ziet het er naar uit dat ook in zulke sombere tijden het maatschappelijk leven in de stad niet ernstig verstoord werd.

Nog heden wordt het woord 'pest' door velen gebruikt om onplezierige zaken mee aan te duiden¹. De meeste mensen weten niet waarover ze het hebben, terwijl deze ziekte in de twintigste eeuw wereldwijd toch nog bijna 14 miljoen mensen heeft gedood. Nederland is hierbij weliswaar de dans ontsprongen, evenals de rest van Europa (afgezien van kleine lokale uitbraken), maar door de koloniale bindingen met het herhaaldelijk getroffen Nederlands-Indië had ook Nederland met de ziekte te maken. Enkele eeuwen geleden stonden de zaken er heel anders voor. De pest was in 1347 in Europa neergestreken en bleef daar eeuwenlang onderweg van streek tot streek en van epidemie tot epidemie. Ook Utrecht was opgenomen in deze keten des doods, die tot circa 1670 bleef voortbestaan².

In deze bijdrage is ervoor gekozen de epidemieën uit de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw in vogelvlucht te bespreken en de aandacht vooral te richten op de laatste epidemieën die Utrecht hebben getroffen. Zodoende wordt een beeld geschetst dat wellicht ook voor de andere aanvallen van de ziekte opgaat. Bij de uitwerking van de gegevens zullen we ons vooral concentreren op de verspreiding in de stad, op het aantal slachtoffers en op de bestuurlijke reacties die zijn te vinden in de resolutiën en publikaties van het stadsbestuur en van de regenten van het pesthuis. Daarbij moet worden nagegaan in hoeverre deze gegevens de indruk wekken dat de stad 'een samenleving in verval' was wanneer de pest heerste. Onlangs hebben onderzoekers de situatie in Holland tijdens de epidemieën zo omschreven³. De auteurs kwamen tot de conclusie dat de pest de samenleving op een ingrijpende manier ontwrichtte, overigens zonder dat er sprake was van totale chaos: 'de maatschappij raakte in ontbinding, maar nooit ontbonden'.

De verspreidingswijze van de pest⁴

De pest is een infectieziekte die veroorzaakt wordt door een bacterie, *Yersinia pestis*. De ziekte manifesteert zich in verscheidene vormen, waarvan de zogenaamde builenpest de meest algemene is. De verspreiding van builenpest vindt in de regel plaats door de beet van een besmette vlo, waarbij de pestbacterie in het bloed van het slachtoffer terecht komt. Op de plek van de vlooliebeet ontstaat een grote paarszwarte zweer (karbonkel), terwijl op de lymfklieren van het slachtoffer (in de liezen en onder de oksels en de oren) de kenmerkende pestbuilen of bubonen ontstaan. De ziekte ontwikkelt zich als een bloedvergiftiging, die met zeer hoge koorts gepaard gaat. Na inwendige bloedingen en hallucinaties raakt het slachtoffer in coma en sterft. Soms kan dit ziekteproces wekenlang duren, waarbij de kans op genezing met de duur van de ziekte toeneemt. De overlevingskans ligt tussen tien en vijftig procent. Aangezien de ziekteverspreiding doorgaans door vlooiën geschiedt, heerst de ziekte vooral in de zomer. De vlooiën waar het om gaat, zijn vooral rattevlooiën waarvan de soort *Xenopsylla cheopis* de gevaarlijkste is. Deze vlo nestelt zich (onder andere) op de huis- en scheepsrat, die altijd in de buurt van mensen verblijft. De vlooiën ver-

spreiden de ziekte eerst onder de ratten en wanneer die dood zijn, richten ze zich op mensen en huisdieren. De grootste kans om de pest te krijgen, hadden daarom mensen die het meest in de buurt van ratten verbleven, bijvoorbeeld in de buurt van pakhuizen of in krottenwijken waar onhygiënische toestanden heersten. Bij hun besmettingsarbeid kunnen de rattevlooien geassisteerd worden door andere insecten, zoals de 'mensenvlo' (*Pulex irritans*) en de luis.

Een andere, betrekkelijk zeldzame, vorm van de pest is longpest. Bij sommige pestlijders bereikt de bacterie namelijk de longen, waarna de ziekte zich via de luchtwegen kan verspreiden, net zoals een gewone verkoudheid. De longpest is uiterst besmettelijk en vrijwel altijd dodelijk.

Een eeuwenlange beproeving

De traditie leert dat de pest in 1347 vanuit het Zwarte Zeegebied via enkele Genuese schepen westwaarts is gekomen. Eind 1347 ging de ziekte eerst op Sicilië en daarna in Marseille aan land. Langzaam maar zeker verspreidde de pest zich noordwaarts. In het voorjaar van 1348 werden de Spaanse oostkust (Barcelona, Valencia) en Midden-Frankrijk (Lyon) bereikt, terwijl Parijs, Rome en Zuid-Engeland in de zomer van dat jaar volgden. Het jaar daarop waren steden als Genève, Keulen en Luik aan de beurt en vervolgens de rest van Europa⁵.

In 1350/51 werden Utrecht en omstreken getroffen door zeer hoge sterfte, waarvoor waarschijnlijk de pest verantwoordelijk was. Het was de eerste epidemie in een reeks van bijna dertig die tot 1668 duurde. Van de eerste pestepidemieën in Nederland is weinig meer bekend dan dat ze grote sterfte veroorzaakten. In Leiden stierf naar schatting telkens een kwart tot een derde van de bevolking en ook op het Hollandse platteland lag de sterfte vermoedelijk in deze orde van grootte. In de Tielse kroniek lezen we dat de pest in Utrecht in 1421 dagelijks aan meer dan honderd mensen het leven kostte. In 1457 ontvluchtten veel aanzienlijke burgers Utrecht 'om der sterfte wil', terwijl bekend is dat in datzelfde jaar de bewoners van het cisterciënzerklooster bij IJsselstein zwaar getroffen werden. In het najaar stierven binnen enkele maanden veertien van hen aan de pest⁶.

Van de epidemieën in 1368/69 en omstreeks 1400 is bekend dat ze behalve in Holland ook in het Utrechtse heersten, terwijl het uitgesloten lijkt dat die van 1381/83, die ook Gelderland trof, het Nedersticht overgeslagen zou hebben. Het is niet eenvoudig om pestepidemieën vast te stellen in het veertiende en vroege vijftiende eeuwse bronnenmateriaal. Zo is de epidemie van 1359 voorsnog slechts vast te stellen op grond van een pauselijke bul⁷. Een probleem is ook dat de verwijzing naar hoge sterfte natuurlijk niet hoeft te betekenen dat de pest daarvan de (enige) oorzaak was. Honger, oorlog en andere ziekten kwamen ook veel voor - vaak tegelijk - en kostten evenzeer aan veel mensen het leven. Dit was bijvoorbeeld het geval in 1438/39, 1455/57, 1483 en 1493/95.

Na het midden van de vijftiende eeuw wordt het eenvoudiger pestepidemieën binnen Utrecht op te sporen. 'Alsoe die pestilencie, God betert, sich tot sommige plaetsen bynnen onser Stadt openbaert' of zinnen met een gelijke strekking duiken dan op in de bronnen ter verklaring van maatregelen. Aanvankelijk betrof dit los van elkaar staande verordeningen, maar vanaf 1474 werden ze samengevoegd tot een 'Ordre opde Peste' of de pestordonnantie. Deze werd nadien tijdens alle ernstige pestepidemieën afgekondigd, veelal voorafgegaan door of vergezeld van een 'ordre' op het houden van varkens binnen de stad en een op het opruimen van vuilnis. Men geloofde toen namelijk dat ziekten werden veroorzaakt door 'miasma', giftige, stinkende dampen. De afkondiging vond plaats door aanplakking op de parochiekerken en het stadhuis. Hoewel de inhoud van de pestordonnantie in de zestiende en zeventiende eeuw herhaaldelijk iets veranderd werd, bleven de meeste bepalingen ervan tussen circa 1450 en 1670 ongewijzigd.

De maatregelen hadden als doel de pestlijders en de mensen die veel met hen omgingen te laten herkennen, evenals de huizen waarin de zieken woonden of hadden gewoond. Deze personen en plaatsen konden daardoor gemeden worden ('als de p...'). Pestlijders en degenen die beroepsmatig met hen omgingen, mochten zich alleen op straat begeven met een geschilde stok. Ze dienden zich niet te begeven 'onder het gedrang van enich volck'. Ze mochten slechts wandelen 'op de peerdenmerckt achter St.Jacob, op de wallen op Vreburch ofte buijten der Stadt ter plaetse daer het volck minst converseerd'. Om besmetting tijdens kerkdiensten te voorkomen, werd in 1506 bepaald dat 'dieghene die witte gescilde stocken dragen oft behoeren te dragen' alleen een mis mochten bezoeken 'in de Sunte Jeronimus of totten Cellebroeders kercken'.

De cellebroeders of lollarden vormden een laat-middeleeuwse lekenorde die zich had toegelegd op de verzorging en begeleiding van pestlijders⁸. Het Nazareth-convent was hun klooster in Utrecht (in de vroegere Cellebroedersstraat, tegenwoordig de Nobeldwarsstraat). Na het verbod op de openbare uitoefening van de katholieke godsdienst in 1580 werden de cellebroeders in dienst van het stadsbestuur gehandhaafd als dragers van baren met pestlijders. Om hen af te schermen van de overige bevolking moesten ze 'banden van wit ende root door malcanderen gevlochten' om hun hoed dragen.

De huizen waarin zich pestgevallen voordeden of voorgedaan hadden, moesten aanvankelijk herkenbaar zijn door een 'witte lappe van linnen laken, een half el lanc ende een vierendeel el bree't' aan de gevel. Later werd bepaald dat er een strobos aan het huis moest worden opgehangen. In een huis waar iemand aan de pest was gestorven, mocht zes weken (aanvankelijk was deze periode op een maand gesteld) geen 'nering' plaatsvinden, terwijl op de begane grond de ramen en deuren gesloten moesten blijven. Ook mochten uit een besmet huis zes weken lang geen goederen 'off eedtbare waren off suijvel, melck, boter, kaes ofte diergelijcke' op de markt gebracht worden. Voor goederen van metaal of aardewerk gold dit niet, omdat men

H. Rochus, beschermheilige der pestlijders. Eikenhouten beeld, begin 16de eeuw. Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht.

dacht dat de smetstof daar niet aan bleef kleven. Met tussenpozen van ongeveer tien jaar bleef de pest tot circa 1526 de kop opsteken. Tussen 1526 en 1553⁹ lijkt de ziekte echter niet in de stad te hebben geheerst. Daarna zou - in 1553 - Amersfoort zijn getroffen en in 1554 wees het Utrechtse stadsbestuur de bewoners van de toenmalige buitenwijk Lauwerecht erop, dat ze zich aan de pestordonnantie moesten houden. Het waren ook zonder de pest slechte tijden. Het jaar 1555 was zo nat 'datter geen drie weeken oyt en waren sonder regen'¹⁰. Daarentegen was 1556 een extreem droog jaar. Het resultaat was in beide jaren een voedselcrisis, terwijl er in Utrecht naast de pest ook dysenterie heerste¹¹. Uiteraard ontbrak de pest ook niet in de roerige jaren zestig en zeventig van de zestiende eeuw. Begeleid door hoge voedselprijzen waren er in 1565/67 en 1573/77 epidemieën, terwijl de ziekte in de tussenliggende jaren waarschijnlijk ook niet afwezig was. Zo bracht het stadsbestuur in oktober 1570 enige wijzigingen aan in de pestordonnantie.

Van de sterfte is vanaf deze periode een indicatie te krijgen uit de rekeningen van de kerkmeesters van de Utrechtse parochiekerken (zie bijlage 2). Duidelijk wordt dat de sterfte tussen 1573 en 1576 zeer hoog was. De stad was toen vol vluchtelingen voor het oorlogsgeweld en ingekwartierde soldaten, zodat de voorwaarden voor een hevige epidemie ideaal waren. In enkele van de pestjaren werden drie- tot viermaal zoveel mensen begraven als in pestvrije jaren. Normaal was het sterftecijfer (het aantal sterfgevallen per duizend inwoners) omstreeks 25-35. In jaren met de pest stierf dus al gauw vijf tot tien procent van de bevolking. Hoewel veel van de begravenen vluchtelingen en militairen waren, moeten we ervan uitgaan dat in totaal mogelijk 15-20% van de Utrechters aan deze pestepidemie stierf: drie à vierduizend slachtoffers op ruim twintigduizend (?) inwoners¹². Het aantal pestlijders dat opgenomen moest worden, overtrof ruimschoots de capaciteit van het in 1567 gereed gekomen Leeuwenberggasthuis, het Utrechtse pesthuis. Naast het pesthuis moesten in de zomer van 1574 eerst het Sint-Quintijns- en later ook het Sint-Joosten- en het Sinte-Marthagasthuis ingericht worden om pestzieken te ontvangen. Pas in de loop van 1575 was er voor alle patiënten plaats in het eigenlijke pesthuis. Om de zieken daar te kunnen blijven verplegen, werden verschillende collectes gehouden in de stad¹³.

Na nieuwe, minder ernstige, oplevingen in 1581 en 1585/88 was de pest ook aanwezig om de viering van de eeuwwende te ontluisteren. De epidemie die omstreeks 1597 lijkt te zijn begonnen, duurde nagenoeg tien jaar en eiste ook een zware tol op het platteland. Tijdens deze epidemie werd mogelijk een rol in de verspreiding gespeeld door Johannes Anthony, die predikant was in Westbroek en van 1600 tot eind 1604 tevens pestziekenbezoeker in Utrecht. Was het toeval dat in deze jaren de helft van de Westbroekse lidmaten stierf aan de pest¹⁴? Uit de gegevens in bijlage 2 blijkt dat het sterftheniveau in Utrecht in 1595/96 al aan de hoge kant was. Van echte sterftepieken was sprake in 1598/1600 en 1602/04. De epidemie in zijn geheel lijkt minder slachtoffers te hebben gekost dan die van 1573/77. Misschien dat circa tien procent van de bevolking aan de pest stierf tijdens de epidemie van omstreeks 1600. De parochie van de Nicolaaskerk (omgeving Tolsteegpoort) lijkt in 1602/03 het zwaarst getroffen te zijn.

Hoewel het niet uitgesloten is dat de ziekte zo nu en dan wat slachtoffers eiste, lijkt er na 1605 een min of meer pestvrije periode te zijn ingetreden. De eerstvolgende pestmelding in de bronnen is uit augustus 1613 toen drie Utrechtse kinderen aan de ziekte stierven¹⁵. Het hoge sterftheniveau in 1614 betekent dat de pest mogelijk in Utrecht overwinterd heeft. Maar het duurde nog tot september 1616 voordat de regenten van het pesthuis in actie kwamen. De pest was toen al enige maanden in de stad en scheen zich te verspreiden. Omdat er geen pestmeester was, werd de Amersfoortse chirurgijn Ernst vande Wal aangesteld en hij zou in functie blijven tot zijn dood in april 1648. Tot zijn belangrijkste bezigheden behoorde het bezoeken van zieken om vast te stellen of ze in aanmerking kwamen voor opname in het pesthuis. Soms verrichtte hij ook aderlatingen.

Hoewel de epidemie tot 1617 en waarschijnlijk ook daarna bleef voortduren, viel de ernst ervan in Utrecht beslist mee. Daarentegen zouden in Amsterdam vijfduizend slachtoffers gevallen zijn. Ook in Gouda en Leiden heerste de pest. Hoewel het sterftheniveau in Oudewater in deze jaren vrij hoog was, ontbreken vooralsnog duidelijke aanwijzingen dat de pest ook elders in Midden-Nederland actief was.

Pest en ander onheil: 1623-1631

Het begin van de jaren twintig van de zeventiende eeuw was zeker niet gunstig. Na het Twaalfjarig Bestand werden in 1621 de vijandelikheden hervat en voor het eerst sinds geruime tijd kreeg de provincie Utrecht in 1623 en 1624 weer te maken met Spaanse invallen. Tegelijk was er sprake van een graanschaarste, waardoor de prijs van een zesponds roggebrood in Utrecht tussen het voorjaar van 1622 en het najaar van 1623 verdubbelde¹⁶. Bij de armen kan de hoge voedselprijs tot ondervoeding en gebreksziekten hebben geleid. Aangezien de pest in 1623 in steden als Amsterdam en Dordrecht heerste, is het zeker mogelijk dat er toen ook in Utrecht gevallen voorkwamen¹⁷.

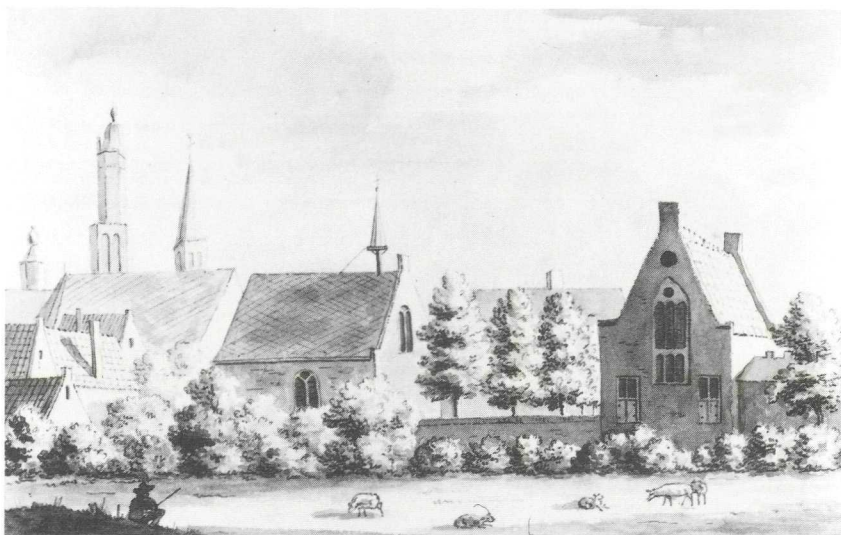
Eind juni 1624 liep de sterfte snel op. In juli stierven er driemaal zoveel mensen als in de voorgaande maanden, terwijl er in augustus sprake was van een sterftepiek met meer dan vijfhonderd doden. De oorzaak hiervan was echter niet de pest. In een ordonnantie van 14 juli 1624 vaardigde het Utrechtse stadsbestuur maatregelen uit vanwege het heersen van 'den rooden buijck-loop genaempt root melisoen' (dysenterie)¹⁸. Gezien de snel oplopende sterfte was daar alle aanleiding toe. De slachtoffers moesten binnen 48 uur worden begraven en het werd verboden om 'materie' van de zieken in de goot voor het huis, op de openbare weg of in de gracht te gooien. Ook de pest drong op, maar pas op 19 augustus 1624 besloten de regenten het pesthuis te openen voor zieken. Er zouden op dat moment achttien huizen 'met de peste besmet' zijn geweest. Hoewel het werkelijke aantal mogelijk hoger lag, kan hieruit opgemaakt worden dat de verspreiding van de ziekte toen (nog) beperkt was. Begin september meende ook het stadsbestuur dat de pest 'Godt loff noch weynich es'¹⁹. Het grootste deel van de omvangrijke sterfte in de zomer van 1624 moet daarom aan dysenterie worden toegeschreven.

Op 24 september besloot het stadsbestuur de pestordonnantie af te kondigen. Vanaf die tijd werd de pest als doodsoorzaak in de overlijdensregisters van de Momboirkamer aangekend. Dit was een jaar nadat er in de stad voor het eerst sprake was van volledige sterfteregistratie. Deze was gebaseerd op de wekelijkse opgaven van gestorvenen die de kosters, doodgravers en grafbidders overlegden (zie bijlage 3). De aantekening van de pest als doodsoorzaak maakt het mogelijk de ontwikkeling van de ziekte in de stad op de voet te volgen.

In de laatste week van september 1624 waren er 25 pestdoden en een maand lang bleef het wekelijkse aantal slachtoffers op dit niveau. De sterfte daalde eind oktober en kwam in november op een wekelijks aantal van tien à vijftien uit. In totaal werden er van 23 september tot en met 31 december 1624 215 pestslachtoffers genoteerd. We moeten echter rekening houden met onderregistratie en met het feit dat de pest al minstens vanaf augustus, en mogelijk al vanaf het voorgaande jaar, slachtoffers had geëist. Daarom lijkt een schatting van (maximaal) vijfhonderd doden aan de pest in 1624 niet onredelijk. Het aantal slachtoffers van de dysenterie-epidemie kan wel duizend zijn geweest²⁰.

Buiten Utrecht werden Amersfoort en Oudewater zeker en Wijk bij Duurstede waarschijnlijk in 1624 getroffen. In Utrecht vielen de meeste slachtoffers in de omgeving van de Geertekerk en de Tolsteegpoort.

De gebruikelijke zomerse opleving bleef in 1625 uit. Op 18 juni werd de laatste zieke uit het pesthuis ontslagen, zodat de regenten overwogen om het te laten schoonmaken en een deel van het personeel naar huis te sturen. Of dit inderdaad gebeurde, is onduidelijk. In de winter van 1625/26 bevonden zich er in ieder geval weer zieken. Omdat er in januari nog slechts één zieke verbleef, werd het pesthuis opnieuw gesloten. Nieuwe pestlijders zouden 'naer ouder gewoonte' in hun eigen woning ondersteund worden.

Gezicht op de Amersfoortse pesthuisjes, één voor de rijken en één voor de armen. Tekening in Oostindische inkt door L.P. Serrurier, circa 1730. RAU, Topogr. Atlas, TA 387.

Eind augustus 1626 vond een kleine opleving plaats die vier maanden duurde en bijna zeventig slachtoffers eiste. Dit zelfde beeld vertoonde de pest in 1627 (vooral in Lauwerecht) en 1628 (vooral rond het Vreeburg). Hetzelfde gebeurde in feite in 1629, maar nu zette de zomerse opleving zich 's winters voort, zij het op bescheiden wijze. Pas in augustus 1630 bedroeg het wekelijkse verlies, voor het eerst sinds jaren, meer dan tien. Hoge voedselprijzen en oorlog vergrootten het leed. In juli 1629 trok een Spaans leger over de Veluwe en bedreigde de provincie Utrecht. In augustus werd Amersfoort enige dagen bezet, terwijl er ook plundertochten plaatsvonden op het platteland. Door deze ontwikkelingen was Utrecht vol met soldaten en gevluchte plattelandsbewoners²¹.

De opleving van 1629 concentreerde zich in Utrecht vooral in de voorstad buiten de Weerdpoort en in het zuidelijk deel van de binnenstad. In 1630 vielen er ook veel slachtoffers buiten de Wittevrouwenpoort. Tot december 1631 bleef de pest, met tussenpauzes, nog rondspoken in de stad. Afgezien van een enkel geval (een schipper in juni 1632) werd de stad in 1632 en 1633 gespaard. Tussen het einde van 1623 en eind 1631 had de ziekte er ongeveer twaalfhonderd slachtoffers geëist op een totale bevolking van circa dertigduizend mensen.

Rond het rampjaar 1636

Na enkele pestvrije jaren was er in februari 1634 opnieuw reden tot ongerustheid: in de buurt van het dolhuis stierven achtereenvolgens een kind en een weduwe aan de pest. De dreiging van een epidemie dook opnieuw op in april toen Steven Lamberts, koster van de Geertekerk, twee dochtertjes verloor²². Ruim een maand later stier-

ven twee militairen, evenals een meisje dat de ziekte in Amsterdam had opgelopen. Het zou echter nog tot juli duren voor de epidemie doorzette. Op 14 juli werden 5 pestdoden aangetekend, een week later waren het er 6, maar eind juli en de eerste week van augustus liepen de aantallen op tot respectievelijk 24 en 25.

Het centrum van de opleving lag in het zuiden van de stad. Viervijfde van de slachtoffers uit de eerste vier weken en waarvan de woonplaats bekend is, woonde in de buurt van de Geertekerk en de Tolsteegpoort. Hiervan kwam bijna de helft uit de (Korte) Rosendaal en de Vrouw Juttensteeg. Het zwaarst getroffen gezin was dat van de timmermansknecht Jacob Ysacksz (woonachtig 'bij de Geertekerk'), die met zijn vrouw Stijntje Barends en vijf kinderen aan de pest stierf.

Na deze opleving liep het aantal slachtoffers snel terug. Tussen half augustus en half september kwam het wekelijkse aantal pestdoden niet boven de tien. Er was echter nog geen reden om opgelucht adem te halen, want eind september nam de sterfte weer toe: van 11 slachtoffers in de week voor 29 september tot 17 drie weken later en tenslotte 25 en 26 begin november. Wat was de reden van deze plotselinge opleving? Speelde het weer hierin een rol? Of de terugkeer van het garnizoen naar zijn winterkwartier? Hoewel de omgeving van de Tolsteegpoort een zeer belangrijke pesthaard bleef, verspreidde de besmetting zich nu verder over de stad. De ziekte verspreidde zich via de Springweg noordwaarts. Zowel op de Springweg als in een aantal zijstegen, zoals de Brandsteeg en de Zilversteeg, vielen diverse slachtoffers.

Pas toen het dodental alweer terugliep, kwam het stadsbestuur in actie en verbood voorlopig de handel in kleding en textiel uit 'contagieuze plaatsen' (31 december 1634). Er waren toen al meer dan 250 slachtoffers gevallen, waarvan driekwart in het zuiden van de stad. De koude winter verminderde vervolgens de activiteit van de vlooien, waardoor de pest bijna verdween. Maandenlang vielen er nauwelijks slachtoffers.

De zomer van 1635 liet zich aanvankelijk ook gunstig aanzien. Zowel in juni als in juli stierven slechts drie mensen aan de pest. Hieronder waren de vrouw en drie kinderen van de leidekker Bartholomeus Jansz op de Springweg. Begin augustus verplaatste het drama zich naar de Pauwsteeg, waar Ysack Jelisz met zijn vrouw en een kind aan de pest stierven, terwijl Jelis Damen uit dezelfde straat twee kinderen verloor. Er vielen die maand 23 slachtoffers. Dit aantal liep vervolgens langzaam op tot een piek rond 1 november met 32 doden in een week. Vergeleken met een jaar eerder had de pest zich nu verder over de stad verspreid. Plaatsen waar veel slachtoffers vielen, waren de Vismarkt en vooral de voorstad buiten de Weerdpoort.

Met het oplopen van het dodental was ook het stadsbestuur weer in actie gekomen. Op 15 september 1635 werd bepaald dat de cellebroeders een vaste route moesten volgen wanneer zij lijken vanuit het pesthuis naar hun graf in de Geerte- of Nicolaaskerk droegen. Bovendien mochten ze zieken alleen 's avonds of 's morgens vroeg uit hun huizen halen en niet bij 'lichterdagen'. Slechts in noodgevallen werd dit ook overdag toegestaan, maar dan 'soo veel mogelyk door achterstraten ende niet doort

beste van de Stadt'. De leden van het bijhouwersgilde (timmerlieden) werd op het hart gedrukt de lijkkasten voor de pestdoden volgens de voorschriften te vervaardigen, d.w.z. van binnen met pek en mos dichtgemaakt, zodat geen 'water ofte andere materie uyt deselve can loopen ofte daer door dringen'. Het stadsbestuur vernam 'met misnoegen' dat pestmeester Vande Wal zonder toestemming de stad enige tijd verlaten had. Het prees zich echter gelukkig dat de pest in Utrecht slechts 'eenichsins' heerste en 'door Godts gratie niet te vergelijken met de naebuyrige Steden'. Het afkondigen van de pestordonnantie werd wel overwogen, maar gebeurde toch niet. Er waren op dat moment al meer dan vijfhonderd slachtoffers gevallen²³.

Na het midden van november begon het dodental terug te lopen. In de milde winter verdween de pest echter niet. Er vielen nu vrijwel overal in de stad slachtoffers, hetgeen betekent dat de ziekte er anderhalf jaar over gedaan had zich over de hele stad te verspreiden. Deze traagheid wijst erop dat de besmette vlooiën zich veel minder verplaatsten dan de mensen, die elkaar immers overal in de stad troffen. Het lijkt er daarom sterk op dat de vlooiën zich nauwelijks via de mensen verspreidden; de 'mensenvlo' speelde geen rol van betekenis.

Terwijl het stadsbestuur op 1 februari 1636 de uitdragers en -draagsters verbood te handelen in goederen uit besmette huizen, had de pest haar voorbereidingen voor een totale overval op de stad afgerond. Deze begon eind maart. Op 4 april 1636 werden er twintig pestdoden uit de voorafgaande week genoteerd. Dit aantal liep geleidelijk op tot 47 in de tweede week van mei. Een groot deel van de slachtoffers viel buiten de Weerdpoort, maar ook langs de Springweg, bij de Tolsteegpoort en in de Drakenburgsteeg heerste de ziekte. Toen het dodental half juni opnieuw een dramatische verhoging kende, kwam het pesthuis in de problemen. In juli vroegen de regenten om subsidie aan het stadsbestuur, de Staten van Utrecht (men verzorgde immers ook ingekwartierde Britse, Duitse en Franse soldaten, waarvoor de Staten van Utrecht verantwoordelijkheid droegen) en aan de andere gasthuizen. Verder meenden de regenten dat ook het buiten de stad gelegen Lazarushuis (oorspronkelijk bedoeld voor melaatsen) gebruikt moest worden om pestzieken te verplegen. Tenslotte ging de rentmeester van het Utrechtse pesthuis bij zijn collega's in Amsterdam en Haarlem kijken hoe zij hun problemen oplosten.

Op 1 augustus 1636 besloot het stadsbestuur eindelijk de pestordonnantie af te kondigen. Op dat moment had de epidemie al 1500 slachtoffers geëist, terwijl het wekelijkse dodental toen juist de honderd overschreed en nog steeds opliep. De grote sterfte begon de stad nu voor problemen te stellen. Op 4 augustus besloot het stadsbestuur de Buurkerk te sluiten voor erediensten - vanwege de vele begrafenissen die er plaatsvonden - en de preken voortaan te houden in de Domkerk. Op 22 augustus werden ook de Geerte- en Nicolaaskerk voor een half jaar gesloten en de preken verplaatst naar de Catharijnekkerk. Eerder was het begraven in de Nicolaaskerk al verboden en waren de preken in de Jacobskerk naar 7 uur 's ochtends verplaatst vanwege de overlast van de vele begrafenissen. Het was niet afdoende want

Gezicht op het Utrechtse pesthuis, het Leeuwenberggasthuis. Gewassen tekening door J. de Beyer, (ca 1740). GAU, Hist. Topogr. atlas, Neg. nr. C4.063.

op 29 augustus werd het begraven op zondag in de Nicolaas- en de Catharijnekkerk verboden. Om het aantal begrafenissen in de parochiekerken te verminderen, werd bepaald dat de doden uit de buitenwijken er niet meer mochten worden begraven. Voor de lijken uit de wijk buiten de Weerdpoort werd een nieuw kerkhof in de Nieuwe Weerd in gebruik genomen (op de plek waar vroeger de kerk van het Bethlehemklooster had gestaan). Tenslotte werd de hof van het pesthuis ingericht als begraafplaats voor degenen die daar stierven. Inmiddels was ook het begraven overdag weer gedeeltelijk toegestaan: tussen tien en twaalf uur 's ochtends. Voor de begeleiding van de doden naar hun laatste rustplaats waren op 22 augustus zes extra celebreders en vier extra grafbidders (in totaal waren er nu 25) voor een half jaar aangesteld.

Onder het dodelijk geweld van de pest schoot uiteraard de opvang van de patiënten schromelijk tekort. Nadat de regenten hadden gemeld dat het pesthuis met meer dan honderd patiënten 'vol en beladen' was, werden in de loop van augustus zowel het Melatenhuis (speciaal voor zieken uit de buitenwijken) als het voormalige Maria Magdalenaklooster ingericht en geopend voor pestlijders. Uit het tuchthuis, waar zieke Franse soldaten verbleven, werden bedden aangesleept. In het Maria Magdalenaklooster werden gegoede pestzieken 'tot eygen costen' verpleegd. In Amersfoort waren allang aparte pesthuisjes voor rijk en arm²⁴.

Aan het einde van augustus 1636 bereikte de sterfte haar hoogtepunt met 213 slachtoffers in een week. Daarna liep het dodental geleidelijk terug en in december kwam het eindelijk weer onder de vijftig. Deze gunstige ontwikkeling ging niet onop-

gemerkt voorbij en werd in januari 1637 in de kerken herdacht met een dankgebed. Door de zachte winter bleven er echter slachtoffers vallen, zij het steeds minder. In geen enkele week van 1637 bedroeg het aantal pestdoden meer dan tien, maar het totale aantal was meer dan 250. In oktober van dat jaar werd het Melatenhuis ont-ruimd, terwijl er vanaf januari 1638 geen pestzieken meer toegelaten mochten worden in het Maria Magdalenaklooster. Hoewel er in 1638 nog sporadische gevallen voorkwamen, kon de stad beginnen haar wonden te likken en de balans op te maken. In totaal waren er in vijf jaar minstens 4300 mensen aan de pest gestorven, bijna 15% van de bevolking. Dit betekende dat grofweg één op de vier à vijf Utrechters de ziekte in deze jaren onder de leden heeft gehad. Hiernaast waren er nog honderden mensen gestorven aan andere besmettelijke ziekten, zodat de stad in enkele jaren eenzesde of meer van haar bevolking had verloren. Dit verlies was ongeveer even groot als dat van bijvoorbeeld Amsterdam, Dordrecht en Haarlem. Daarentegen zou in Leiden in deze jaren zelfs eenderde van de bevolking aan de pest zijn gestorven²⁵.

Hoewel de ziekte zich uiteindelijk over heel Utrecht verspreid had, waren er duidelijke verschillen in de mate waarin de stadsdelen getroffen waren. De woonplaatsen van de elite bleven grotendeels gespaard. Zo speurt men vrijwel tevergeefs naar slachtoffers die op de Oude of Nieuwe Gracht woonden. Daarentegen toonde de pest een uitgesproken voorkeur voor de wijken rond de stadspoorten. Ook in en rond Springweg en Nieu(w)straat (tegenwoordig Lange Nieuwstraat), en in de omgeving van de Geertekerk vielen veel slachtoffers. Dit betekent echter niet dat er onder adel en regenten geen doden vielen. Zo verloren 'raad en schepen' Andries van Wijck één en Aernt van Hornhoven, raad aan het Hof van Utrecht, twee dochters aan de pest. Hoewel meer van deze voorbeelden zijn te geven, maakte de elite minder dan één procent van het totale aantal slachtoffers uit.

Op verschillende momenten dook de pest ook elders in Midden-Nederland op. In Amersfoort werd in juli 1634 het storten van vuilnis op straat verboden, terwijl er tegelijk een vuilnisophaler werd aangesteld. Hoewel deze maatregel niet onbetwistbaar op de pest wijst, kan ze er wel mee in verband worden gebracht. Het duurde echter nog een jaar voordat de pestordonnantie werd afgekondigd. Van een echte pestepidemie zal daarom pas in de zomer van 1635 sprake zijn geweest. De aanstelling op 17 augustus van een speciale vroedvrouw voor zwangere pestlijdsters bewijst dat het ernst was.

In Oudewater kon men zich in de zomer van 1635 nog gelukkig prijzen dat het stadje pestvrij was. Omdat de ziekte echter in diverse omliggende plaatsen heerste, was er sprake van een permanente dreiging. Het stadsbestuur maakte zich daarom grote zorgen over de contacten die de inwoners van het stadje onderhielden met (besmette) personen in de naburige plaatsen. Op 18 augustus greep het stadsbestuur in door de invoer van goederen (met name textielwaren) afkomstig uit besmette huizen te verbieden. Uit de herhaling van dit verbod in september is echter af te leiden dat de

bevolking zich er niet aan stoorde. Het was dan ook niet vreemd dat de pest er in het najaar van 1635 de kop op stak. De grootste sterfte vond in de zomer en herfst van 1636 plaats. Het stadsbestuur beweerde zelfs dat de helft van de bevolking aan deze epidemie was gestorven, maar dat lijkt overdreven.

In het resolutieboek van de magistraat van Wijk bij Duurstede zoekt men in de jaren 1635-1636 tevergeefs naar mededelingen over de pest. Vage aanwijzingen zijn de aanstelling van enkele karremannen 'tot het vervoeren vande vullis op de Straten' en een 'Instructie waer nae den Bidder ende Dootgraver sich sullen hebben te reguleren'. Slechts uit de registratie van de betaalde begrafenissen²⁶ is op te maken dat de pest er heerste. En hoe! In het boekjaar van 1 november 1635 t/m 31 oktober 1636 vonden 363 betaalde begrafenissen plaats, tienmaal zoveel als in pestvrije jaren. Ook in 1634/35, 1636/37 en 1637/38 was het sterfteniveau hoog. We kunnen daarom veronderstellen, dat de pest in de zomer van 1635 is aangekomen en enkele jaren gebleven is. De hoogste sterfte vond ook hier plaats in de zomer van 1636.

De pest heerste vrijwel overal in Midden-Nederland. De Staten van Utrecht achtten de situatie op het platteland ernstig genoeg om, waarschijnlijk voor de allereerste keer, regels op te stellen voor het omgaan met de ziekte. Het waren nagenoeg dezelfde als die vanouds in de Utrechtse stedelijke pestordonnatie waren opgenomen. Tevens werden de lijkmaaltijden op het platteland opgeschort omdat de 'onnutte kosten' ervan tot hoog oplopende schulden leidden. Tenslotte werden (opnieuw) de katholieke en andere 'bijgelovige' begrafenisgebruiken verboden²⁷.

Welke plaatsen op het platteland getroffen werden, is moeilijk vast te stellen. In Benschop zorgde de 'alomte grasserende pestilentielle sieckte' voor veel 'arme vaderen moederloze wezen', terwijl 'dese droevige tijde van pest' het stadsbestuur van IJsselstein noopte tot de aanstelling van een 'sieckentrooster'²⁸. Over sommige andere dorpen kunnen voorzichtige vermoedens worden uitgesproken. Opvallend veel doop- en huwelijksboeken worden in deze jaren gekenmerkt door lacunes c.q. grote schommelingen in het aantal geregistreerde plechtigheden. De vele huwende weduwen en weduwnaars in 1637 suggereren dat bijvoorbeeld Vreeland en Waverveen hoge sterfte hebben gekend. Zolang nadere bewijsvoering ontbreekt, moeten we echter voorzichtig blijven met het uiten van dit soort vermoedens.

Omgang met de pest

Drie eeuwen na de Zwarte Dood van omstreeks 1350 waren de mensen nog weinig wijzer geworden over de aard van de ziekte en het zou nog tot het begin van de twintigste eeuw duren voordat de huidige inzichten enige vorm kregen²⁹. Een beeld van de opvattingen die in de zeventiende eeuw leefden, krijgen we uit een boekje dat in 1636 door de 'Ordinaris Medecijs' (stadsdoktoren) van Utrecht werd samengesteld: 'Cort bericht, tot voorcominge ende genesinge vande Peste'³⁰. In september verleende het stadsbestuur aan Amelis Jansz van Paddenburch een driejarig octrooi

Cort bericht,
TOT
**Hooz-cominge ende gene-
ninge vande Peste.**

Beraemt ter begeerte vande

E. Heeren *Regeerders* der Stadt *VTRECHT*,
Door haer E. *Ordinaris Medicyns.*

T'VTRECHT.

gedrukt by Amelis Ianssz. Boeck-vercooper inde
Nijmerck/inden Dief-beltfchen Wybel/
Anno 1636.

voor het drukken ervan. De pestmeesters van de stad kregen de opdracht de inhoud van het boekje als leidraad te gebruiken.

De pretenties van het boekje, dat op verzoek van het stadsbestuur tot stand was gekomen, waren niet groot. Het doel was slechts 'om in 't Generael yeder een aen te wysen eenvoudichlijck wat in 't gros ende in 't bysonder in 't eerste te doen staet'. Het was ook niet de bedoeling 'dat yeder een alle de voorsz Remedien ghebruycke, maer uyt yeder soorte ten minste een'. Zoals uit de titel blijkt, was het doel tweeledig: voorkomen en genezen. Wat het eerste betreft, werden drie aanbevelingen gedaan. Hiervan was het eerste ongetwijfeld het

meest werkzame: vermijdt 'alle gheinfecteerde personen ende plaetsen, kledinghe ende andere Meubilen'. Tegenwoordig weten we dat het zeker zinvol was om uit de buurt te blijven van plaatsen waar (besmette) vlooiën aanwezig waren. De tweede aanbeveling, zuivering van de lucht, was gebaseerd op de overtuiging dat de ziekte (mede) veroorzaakt werd door giftige dampen. 'Groote vyeren stoocken' en huizen beroken met bijvoorbeeld smeulende jeneverbessen en kruidnagelen werd aangeraden, evenals het gieten van 'Azijn ende wat Camphers op gloeyende steenen'. Om stinkende dampen te voorkomen, moesten de goten regelmatig gereinigd worden, mochten geen 'doodre kringen' in het water of op straat gegooid worden en moesten de huizen en spullen van besmette personen berookt en 'behoorlijcken' gewaspen worden. Ten derde moest iedereen het lichaam zuiver houden. Men meende namelijk dat de 'ontvankelijkheid' voor de pest grotendeels individueel bepaald was en dat iemands levenswijze hierop invloed had. Aangeraden werd 'een bequame manier van leven, ghebruyckende spijs die licht van digestie is ende goet voedsel geeft'. Ook 'pillekens van Aloe' en 'Medicinalen Wijn of Bier' werden aanbevolen. 'Jonghe kinderen ende teere delicate personen' kon men daarvoor in de plaats 'een lepelken van de Syrope of wat vande Suycker-koeckens' geven. Zware lichamelijke inspanning werd afgeraden, vooral uit angst hierdoor de 'sweet-gaten te openen'. Volgens de toenmalige opvattingen kon de besmetting namelijk via de poriën het lichaam binnendringen. Ook grote emoties moesten vermeden worden omdat deze eveneens de vatbaarheid voor de pest zouden vergroten. Tenslotte zou het kauwen op bijvoorbeeld mirre of kruidnagelen een reinigende werking op het lichaam hebben.

Wanneer iemand ondanks alle voorzorgen de ziekte toch onder de leden zou krijgen, was nog niet alle hoop vervlogen. Een deel van de zieken genas immers. Dat het

traditionele aderlaten de genezing van de pest niet bevorderde, was reeds duidelijk want het mocht 'in dese ziekte niet lichtelijck gheschieden'. In de eerste fase van de ziekte, wanneer de pestbuilen en karbonkels nog niet zichtbaar waren, kenmerkte de pest zich door 'generale teyckenen van vuyrige ziekte'. Hiertoe behoorden 'benautheydt aen 't hart, walginghe, heete Coortsen' en hoofdpijn. Het lichaam diende dadelijk ontlast te worden door 'een Medicijne tot over-geven streckende' om het lichaam te zuiveren en te sterken. Bovendien moest de patiënt flink zweten.

De 'Bubo (dat is een vyerich klier of geswel inde liessen, onder den Ocsel, of achter of dicht onder de Ooren)' moest naar buiten getrokken worden door er vochtige doeken op te leggen. Deze werden gedrenkt in produkten als kamille of angelica. De pestbuil moest zo rijp gemaakt worden en daarna geopend en gezuiverd. 'Den Anthrax of Pest-koole' die zich elders op het lichaam 'met een harden knobbel' manifesteerde, diende terstond met een lancet geopend te worden. De wond werd dan gewassen met 'water of Wijn met Sout vermenght'. Vervolgens moest er een 'pappe' op de wond gelegd worden. Als ingrediënten daarvan werden 'een handt vol Wijnruydt', zuurdesem, vijgen, zout en saffraan genoemd. Een alternatieve samenstelling bevatte naast zuurdesem en zout ook nog boter en zeep. Wanneer al deze goede zorgen toch niet tot het gewenste resultaat leidden, moest men aanvullende adviezen vragen. Het ging er in het boekje slechts om het 'noodichst in 't cort voort te stellen'.

Terug van weggeweest

Van augustus 1638 tot juli 1655 bleef Utrecht pestvrij. Zo'n lange pestvrije periode was sinds de eerste helft van de zestiende eeuw niet meer voorgekomen. Het hoge sterfteniveau in 1651 en 1652 (zie bijlage 3) werd niet door de pest veroorzaakt. Vermoedelijk hadden de hoge voedselprijzen er iets mee te maken en heersten er andere besmettelijke ziekten. Omdat volwassenen en kinderen in gelijke mate stierven, is het moeilijk aan te geven om welke ziekten het gegaan kan zijn; er is echter geen enkele aanwijzing dat het de pest was. Deze stelde haar bezoek nog uit tot omstreeks 20 juli 1655. Eerder had zij reeds verscheidene Hollandse steden aangedaan en op 16 juli had het Utrechtse stadsbestuur overwogen 'off niet na 't exempel van eenige Hollandse Steden 't vercopen van Concommers by desen tijden diende verboden tot voorcominge vande contagieuse sieckte'. Men meende echter eerst nog overleg te moeten plegen met de plaatselijke tuinders ('Groen off Warmoes-luyden'). De pest wachtte de uitkomst van dit beraad niet af en op twee plaatsen in de stad vielen de eerste slachtoffers. Op 21 juli besloot het stadsbestuur een pestmeester aan te stellen. Dit was Oswald van Zelst, die al na twee maanden stierf en opgevolgd werd door chirurgijn Daniel de Greij. In hun oneindige wijsheid meenden de regenten van het pesthuis een dag later dat deze instelling gesloten kon blijven en dat de pestlijders thuis ondersteund moesten worden. De besmette huizen stonden toen

vooral 'aen de meulen by de Tolsteechpoort' (bedoeld werd de zogenaamde Sprokkelmolen) en 'op het Sant' bij de Jacobskerk. Omdat de ziekte zich snel verspreidde, moest echter vier dagen later alsnog besloten worden het pesthuis te openen. Op diezelfde dag (26 juli) stelde het stadsbestuur de pestordonnantie in werking.

De betrekkelijk snelle reactie van het stadsbestuur is opmerkelijk. Tijdens de vorige epidemie (1634/37) werd de pestordonnantie pas afgekondigd toen de ziekte al twee jaar heerste en 1500 slachtoffers had gemaakt. Het is niet uitgesloten dat persoonlijke aandrang van medicus en vroedschapslid Cornelis Booth in 1655 de snelle reactie heeft bevorderd. Ook kunnen alarmerende berichten over hoge sterfte in Hollandse steden een rol hebben gespeeld. Doorslaggevend lijkt me echter het feit dat de pest in 1655 en voorgaande jaren niet (meer) endemisch was in de stad. In de jaren twintig en dertig van de zeventiende eeuw was dit wel het geval geweest. De bestrijding van de pest was hierdoor extra moeilijk, terwijl er bovendien een zekere gewenning aan de ziekte kan zijn opgetreden. Zolang de pest zich bovendien als een 'sociale ziekte' manifesteerde en slechts de achterbuurten trof, was er voor de elite geen reden om nadrukkelijk alarm te slaan en mogelijk paniek te veroorzaken. In 1655 daarentegen was de stad al een tijdlang pestvrij en kwam de ziekte duidelijk als een bedreiging van buiten. Hierdoor kan de gedachte zijn ontstaan dat een snelle reactie de (verdere) verspreiding kon tegengaan.

Eind augustus lag het aantal slachtoffers al ruim boven de honderd, zodat de epidemie zich ernstig liet aanzien. Meer dan de helft van hen kwam uit de wijken rond de Tolsteegpoort. Het stadsbestuur reageerde door de maatregelen uit 1636 te herhalen, zoals het aanstellen van (vier) extra celbroeders, de afkondiging van de 'ordre' op het maken van deugdelijke doodskisten en de openstelling van het voormalige Maria Magdalenaklooster voor pestlijders. Op 27 augustus stelde het stadsbestuur een commissie in om te bekijken of het Agnietenklooster 'ende 't getimmer opt Bolwerck Maenenburch' geschikt waren 'om Pestsiecken tot haer eygen costen te accommoderen'. Drie dagen later kwam het advies Manenburg in te richten en voor de bewoner van dat pand elders in de stad vervangende woonruimte te zoeken. In september kreeg dit 'kleine' pesthuis een eigen pestmeester.

Zolang de pest voortwoekerde, bleef het stadsbestuur actief. Zo nodig werd corrigerend opgetreden. Met schrik constateerde men dat er in Utrecht biscuit werd verkocht, 'gebacken aende Bergh tot Nederhorst in seeckere huijse besmet door de contagieuse sieckte'. De celbroeders werd verboden 'honden noch hoenders' te houden, schippers werd (opnieuw) verboden oude kleren vanuit Leiden naar Utrecht te vervoeren, terwijl de doodgraver van de Jacobikerk vermaand werd de doodskisten in aparte graven te plaatsen en niet in 'een groot viercant gat'. Nadat eerder al in overleg met het Amsterdamse stadsbestuur de strohandel was verboden, werd in oktober de vleeshouwers voorgehouden geen vlees uit andere steden in te voeren zolang de pest heerste.

Toen het jaar 1655 ten einde was, constateerde het stadsbestuur met vreugde dat

het dodental in het afgelopen jaar niet meer dan 1724 was geweest. Dit aantal was in strijd met de 'onware geruchten inde omleggende provincien ende Steden ... vanne groote sterfte binnen dese Stadt'. Mogelijk hadden de geruchten tot moeilijkheden bij de afzet van Utrechtse produkten geleid. In ieder geval meende het stadsbestuur er goed aan te doen het juiste dodental 'inde couranten te doen drucken'. Van de 1724 doden waren er ongeveer 640 aan de pest gestorven. Na een sterftepiek in de tweede helft van september was het aantal slachtoffers teruggelopen.

Vanaf november 1655 trok de pest zich terug maar zij bleef jarenlang in sluimertoe-stand binnen de stad. Kleine oplevingen beperkten zich tot bepaalde buurten of zelfs een enkele straat, zoals de Nicolaassteeg in 1657. Pas in juni 1658 was opnieuw sprake van een opleving die in zes maanden aan 138 mensen het leven kostte. De oorsprong van deze uitbraak lag in de Cranesteeg (buiten de Weerdpoort). Tien van de eerste vijftien slachtoffers kwamen uit dit armoedige straatje. In deze periode werd ook het pesthuis weer geopend en een nieuwe pestmeester aangesteld. Tot in het voorjaar van 1660 bleef de pest vervolgens nog op bescheiden schaal slachtoffers maken in de stad, vooral in de buurt van de stadspoorten.

Uit het resolutieboek van het Amersfoortse stadsbestuur is op te maken dat de pest daar tussen 21 en 25 augustus 1655 uitbrak, een maand na Utrecht. Het eerste slachtoffer zou Jan Janszen uit de Creupelstraat zijn geweest. De bewegingsvrijheid van zijn weduwe 'ende van haere familie' werd onmiddellijk aan banden gelegd. Een maand later bleek de pest echter zodanig opgelaaid te zijn dat de pestordonnantie afgekondigd moest worden³¹.

Ik heb geen aanwijzingen gevonden voor het heersen van de pest in 1655 en volgende jaren in de kleine steden. Dit hoeft uiteraard niet te betekenen dat er zich ook geen pestgeval voordeed, maar sluit wel een ernstige epidemie uit.

De laatste ronde

Volgens het traditionele verhaal zou de pest in 1663 via een schip afkomstig uit het Middellandse Zeegebied in Amsterdam zijn aangekomen³². Of hiermee het ontstaan van een nieuwe epidemie volledig verklaard is, valt echter te bezien. In Utrecht waren er het jaar daarvoor al enkele gevallen geconstateerd. Het duurde echter nog tot oktober 1663 voordat de ziekte zich weer als een permanente dreiging binnen de stad manifesteerde. Van een 'grote' opleving was pas sprake in april 1664, terwijl het eerste geval in Amersfoort zich waarschijnlijk in maart voordeed. Vervolgens verspreidde de ziekte zich over heel Midden-Nederland. In Vianen werd op 18 juli 1664 een pestmeester aangesteld, die echter al snel stierf. Slechts met grote moeite werd een opvolger gevonden. IJsselstein werd waarschijnlijk in het najaar van 1665 aangedaan, waarna in 1666 twee- en in 1667 driemaal zoveel doden in de kerk werden begraven als in voorgaande jaren. In Oudewater vielen de meeste slachtoffers in 1666, toen ruim driemaal zoveel mensen stierven als normaal. Late oplevingen von-

'Bij d'Veert Poort binnen Uytregt'. De buurten rond deze stadspoort werden doorgaans zwaar getroffen tijdens pestepidemieën. Schilderij van Herman Saftleven, (ca 1660). GAU, Hist. Topogr. Atlas, Dc 4.6. Het origineel bevindt zich in de Printroom van het British Museum te Londen.

den plaats in Veenendaal (1667/68) en mogelijk ook in Mijdrecht (hoge sterfte in de zomer van 1668).

De pest trof in Utrecht opnieuw vooral de buurten rond de Tolsteeg- en de Weerdpoort. Daarnaast waren er incidentele gevallen verspreid over de stad, meestal beperkt tot één of twee gezinnen in een straat. Zoals gebruikelijk vielen er onder adel en regenten nauwelijks slachtoffers. Het waren Cornelis de Beer, 'secretaris vanden Edele Gerechte der stad Utrecht', en zijn vrouw. Beiden stierven in de week voor 4 september 1665.

Het Utrechtse stadsbestuur nam de bekende maatregelen. Nieuw was dat de bedeling werd stopgezet van arme pestlijders die weigerden naar het pesthuis te gaan. Evenals in 1655 was er de bereidheid tot het nemen van handelsbeperkende maatregelen om de verspreiding van de ziekte tegen te gaan. In augustus 1664 verbood het stadsbestuur, 'tot voorkominge vande contagie der pestilentiaele sieckte', de schiet-schuitschippers om goederen 'van wolle, syde, cattoen, sayetten, huynen, pelteryen, hennip, werck, vlas' te ontvangen of te lossen zonder 'certificatie dat de gemelte goederen uyt geen besmette huysen, packhuysen ofte kelders syn gecomen'. Later die maand besloten de Staten van Zeeland en het stadsbestuur van Antwerpen goederen uit Utrecht en Holland aan quarantaine-bepalingen te onderwerpen. Ook het Amersfoortse stadsbestuur nam handelsbeperkende maatregelen toen het in augustus 1667 vernam dat in het Rheense Veen (Veenendaal) 'verscheijde huijsen mette contagieuse sieckte zijn besmet, en deselve contagie van dagh tot dagh is toenemende'. De karreman uit Veenendaal werd verboden 'oud linnen', wolprodukten, hen-

nep, was of andere goederen uit verdachte plaatsen naar Amersfoort te brengen. Eind mei 1668 werd dit verbod nog eens herhaald³³.

De meeste slachtoffers vielen in Utrecht begin oktober 1665: zestig in een week. Daarna verflauwde de epidemie, maar bleef nog nadrukkelijk haar tol eisen. In totaal vielen er circa 1050 slachtoffers, waarvan de laatste in 1668. Toen verdween de pest, niet alleen uit Utrecht, maar ook uit heel West-Europa en zelfs uit delen van China en India. In de achttiende eeuw werd nog herhaaldelijk alarm geslagen, zoals in 1709 en 1720, maar telkens volstonden voorzorgsmaatregelen. De ziekte is nooit meer teruggekomen in Utrecht.

Samenvatting en conclusies

In de periode 1350-1670 hebben pestepidemieën regelmatig Utrecht en omgeving geteisterd. Het geraadpleegde bronnenmateriaal maakte het mogelijk er ongeveer dertig op te sporen. Verder onderzoek zal moeten aantonen of er ook in 'verdachte jaren' als 1382, 1490 en 1570 pest heerste. De duur van de epidemieën varieerde van één tot tien jaar. Tijdens deze pestgolven is er onderscheid te maken tussen een epidemische fase van één tot drie jaar waarin de pest snel om zich heen greep, en een aantal jaren waarin de ziekte grotendeels uit het openbare leven verdween en zich op een welhaast stiekeme wijze in de sloppen en stegen ophield. Tussen de grote oplevingen was veelal een tijdsspanne van circa tien jaar³⁴.

In de endemische fase van de pest waren de ziekteverspreiders weinig mobiel want de ziekte bleef nadrukkelijk geconcentreerd in bepaalde buurten. De langdurige endemische aanwezigheid in de stad wijst op een zeker evenwicht tussen ratten, vlooiën en mensen. Wanneer dit werd doorbroken, verspreidde de pest zich vanuit de achterbuurten naar andere delen van de stad. Voor een dergelijke omslag kunnen verschillende factoren verantwoordelijk worden gesteld. Zeer belangrijk waren de weersomstandigheden omdat deze een beslissende invloed uitoefenen op het aantal vlooiën. In het overwegend vochtige Nederlandse klimaat waren het vooral warme zomers die de voortplanting van deze insecten stimuleerden en grote epidemieën kenden: 1556, 1599, 1603, 1624 en 1635/37.

Een andere factor die de omslag van endemie naar epidemie bevorderde, was oorlog. Door de ontregeling van het maatschappelijk leven verminderde de toch al gebrekkige hygiëne, terwijl rondtrekkende legers besmette vlooiën verplaatsten. Vooral tijdens de 80-jarige oorlog herbergden bijna alle steden garnizoenen. Waarschijnlijk vormde het voortdurende komen en gaan van soldaten in Utrecht een belangrijke factor in de veelvuldige aanwezigheid van de pest.

Ten slotte verdient vermelding dat pestepidemieën vaak voorkwamen in jaren waarin de voedselprijzen hoog waren (onder andere in 1455/57, 1555/57, 1565/66, 1573/74, 1623/24, 1629/30). Tijdens deze jaren konden extra voedseltransporten de verspreiding van besmette vlooiën bevorderen. Deze insecten zijn namelijk vaak in de buurt

van graan te vinden omdat de ratten zich ermee voeden, terwijl ook de vlooiënlarven voeding uit graanresten halen³⁵. Het is niet zo dat ondervoeding de sterfttekans aan de pest in belangrijke mate beïnvloedt, zoals het geval is bij diverse andere ziekten.

Het feit dat de pest soms jarenlang in endemische vorm aanwezig was, betekent dat grote oplevingen niet noodzakelijk "ingevoerd" werden. Zo ontstonden de epidemieën van bijvoorbeeld 1598, 1624, 1636 en 1664 nadat de pestbacterie al veel eerder in de stad was gearriveerd. Daarentegen ontstond de epidemie van 1655 wel vrijwel meteen na de aankomst van de bacterie. Beslissend was mogelijk het tijdstip van introductie in de stad. Juli (1655) is een maand waarin de vlooiën zich snel vermenigvuldigen, zodat de pest snel verspreid kon worden. Daarentegen ontmoette de aankomst van de besmetting in de late winter (1634) of het najaar (1663) minder gunstige voorwaarden voor een snelle verspreiding.

Of endemische pest ook in andere Middennederlandse steden voorkwam, valt te betwijfelen. Oudewater en Wijk bij Duurstede waren daar te klein voor, Amersfoort waarschijnlijk ook. De pest kon er pas uitbreken na aanvoer van elders en de epidemieën hadden er vaak een kort, maar zeer hevig karakter. De grote bevolkingsverliezen van Oudewater in 1624 en 1636, en Wijk bij Duurstede in 1636 geven dit aan. In Utrecht bleef de sterfte doorgaans op een lager niveau.

Op de bevolkingsontwikkeling kon de pest een verlamdende uitwerking hebben. Uit de Utrechtse ervaring blijkt dat dit echter niet altijd het geval was. Tussen 1570 en 1620 eiste de ziekte waarschijnlijk meer dan achtduizend slachtoffers. Desondanks groeide de bevolking van omstreeks 20.000 tot 30.000 inwoners. De vier pestgolven die de stad tussen 1620 en 1670 troffen, eisten 7650 levens. Dit aantal slachtoffers zorgde er (mede) voor dat de stad in dit tijdvak nauwelijks bevolkingsgroei kende en het inwonertal rond 30.000 bleef schommelen³⁶. Uit de vergelijking van beide perioden blijkt dat het aantal pestslachtoffers kennelijk niet de belangrijkste factor was in de Utrechtse bevolkingsontwikkeling. Waarschijnlijk was dat de migratie, die vooral in de laatste decennia van de zestiende eeuw zeer omvangrijk was door de grote trek vanuit de Zuidelijke Nederlanden naar het noorden. Utrecht heeft daarvan geprofiteerd en zag haar inwonertal, ondanks de pest, groeien. In de zeventiende eeuw droogde de migratiestroom op en omdat de pest het sterfteniveau hoog hield, duurde de bevolkingsgroei niet voort.

Niet alleen door hoge sterfte, maar ook door minder geboorten en uit- of afstel van voorgenomen huwelijken kon de pest de bevolkingsontwikkeling beïnvloeden³⁷. In Utrecht was hiervan echter nauwelijks sprake. De beschikbare doopboeken tonen geen opvallende schommelingen in het aantal toegediende doopsels tijdens of vlak na pestjaren. De reeks aangetekende huwelijken voor het stadsgerecht vertoont in geen ander pestjaar dan 1624 een flinke daling. Zelfs in het 'rampjaar' 1636 week het aantal huwelijken nauwelijks van het gemiddelde af. Wél kenden perioden die volgden op jaren met uitzonderlijk hoge sterfte, pieken in het aantal huwelijksluitingen. Deze werden voor een belangrijk deel veroorzaakt door hertrouwende weduwen en

weduwnaars. Dit kwam niet alleen na pestepidemieën voor. De bevolking toonde hiermee een demografische veerkracht die er samen met immigratie voor zorgde dat Utrecht binnen afzienbare tijd haar bevolkingsverliezen kon herstellen.

De vitaliteit van kleine marktstadjes als Oudewater en Wijk bij Duurstede was veel geringer dan die van Utrecht. De aantrekkingskracht op migranten was te beperkt om de gevolgen van de hevige sterfte omstreeks 1624 en 1636 te boven te komen. De bevolking van Wijk bij Duurstede nam tussen 1630 en 1650 met meer dan tien procent af en de ontwikkeling van Oudewater was waarschijnlijk analoog. Een aanwijzing hiervoor biedt de daling van het aantal gedoopte kinderen in de Nederduits-Gereformeerde kerk van Oudewater. In de jaren twintig van de zeventiende eeuw waren dit er nog gemiddeld meer dan 120 per jaar tegen 93 tussen 1640 en 1660³⁸. De sterfte aan de pest was in Utrecht in de tweede helft van de zestiende en in de zeventiende eeuw beduidend hoger dan die aan de cholera in de negentiende eeuw. Tegenover de 7650 pestslachtoffers in het tijdvak 1620-1670 stonden 4720 doden aan de cholera tussen 1830 en 1880³⁹. Ook het aandeel van de pest in de totale sterfte was hoger in de vergeleken perioden: 11.6% tegenover 5.8%. Hierbij kunnen we bedenken dat de pest tussen 1570 en 1620 nog heviger heeft toegeslagen dan in de daaropvolgende halve eeuw. Wat beide ziekten gemeen hadden, is hun voorkeur voor bepaalde buurten. Zo waren de wijken rond de Weerd- en Tolsteegpoort zelden pestvrij, terwijl ook de cholera daar het felst toesloeg. In deze buurten waren de leefomstandigheden het slechtst en bevond zich in de zeventiende eeuw waarschijnlijk de grootste concentratie ratten en vlooiën.

In hun boek over de pest in Holland veronderstellen Noordegraaf en Valk dat deze ziekte rijk en arm in ongelijke mate trof⁴⁰. Dit was in Utrecht zeker het geval. Zoals cholera in de negentiende was pest in de zeventiende eeuw (en daarvoor?) vooral een 'sociale ziekte'. Voor de bewoners van de (achter-) buurten rond de Weerd- en Tolsteegpoort vormde de pest een voortdurende bedreiging. Men kan zich daarom voorstellen dat bij de bewoners een zekere gewenning is ontstaan, die misschien wel tot galgehumor leidde. Men kan immers niet voortdurend in angst en paniek leven: het leven gaat verder. De confrontatie met de pest was voor deze mensen een onderdeel van het harde dagelijkse bestaan en als dodelijke ziekte was de pest niet anders dan bijvoorbeeld dysenterie, pokken of tyfus. Vanuit deze optiek is het ook niet vreemd dat er tijdens pestepidemieën altijd mensen waren die, tegen goede beloning, celledroeger, pestziekentrooster, grafbidder of doodgraver wilden worden. Hoewel gevoelens van medeleven en barmhartigheid bij sommigen een rol speelden, waren er anderen die simpelweg van de nood een deugd maakten. Ook het feit dat velen, ondanks verboden en waarschuwingen, niet schroomden om spullen uit besmette woningen te verhandelen, vormt een aanwijzing in deze richting. Tot groot ongenoegen van de celledroegers stonden buurtgenoten er vaak op om, naar oude gewoonte, pestslachtoffers naar hun laatste rustplaats te dragen. Dit betekent uiteraard niet dat men niet bang was voor de pest, maar veeleer dat de sociale omstan-

digheden veel mensen dwongen ermee om te gaan⁴¹.

Zolang de ziekte zich tot de achterbuurten beperkte, liep de sociale elite weinig risico. Tijdens de endemische fasen van de pest vielen er vrijwel nooit slachtoffers onder adel en regenten. Pas als de pest zich uit de sloppen en stegen losrukte en zich over een groot deel van de stad verspreidde, werd deze betrekkelijke veiligheid bedreigd. Dat was het moment dat de regenten in actie kwamen. Halfslachtige bepalingen, bijvoorbeeld tegen de lompenhandel, maakten dan plaats voor ingrijpender maatregelen. Met de afkondiging van de pestordonnantie werd duidelijk gemaakt dat het ook voor de elite menens werd. De maatregelen beperkten zich lange tijd tot de 'beheersing' van de verspreiding binnen de stad. Kenmerkend was het weren uit de betere buurten van de lijkstoeten die vanuit het pesthuis kwamen.

Na de verdwijning van de endemische pest uit de stad werd het mogelijk zich nadrukkelijker te weer te stellen tegen een naderende epidemie. Daarom bestond er in 1655 bij het stadsbestuur een veel grotere bereidheid tot het nemen van handelsbeperkende maatregelen dan voorheen. Hiermee sloot het Utrechtse stadsbestuur zich aan bij een landelijke ontwikkeling⁴².

De Utrechtse gegevens uit de zeventiende eeuw leiden tot een nuancering van de veronderstelling dat de maatschappij in ontbinding raakte wanneer de pest heerste. In de periode 1620-1670 waren er minstens 27 jaren waarin de pest slachtoffers eiste. In ruim de helft hiervan (14 jaren) bedroeg het aantal slachtoffers honderd of minder en in de meeste van deze jaren voelde het stadsbestuur zich niet geroepen te reageren. De fysieke en geestelijke opvang van pestlijders werden geregeld door de regenten van het pesthuis en de kerkeraad. Slechts in enkele gevallen schoten deze voorzieningen tekort en werd in overleg met het stadsbestuur besloten tot aanvullende maatregelen. In de jaren waarin dit het geval was, kunnen we stellen dat de reguliere opvang tekort schoot en er sprake was van een zekere mate van maatschappelijke ontwrichting. Niet toevallig waren dit de jaren dat het aantal slachtoffers het grootst was. Vooral in de zomers van 1636 en 1655 stelde de pest de vitaliteit van de samenleving op de proef. Het belangrijkste probleem was de zorg voor de vele slachtoffers. Voor de verzorging van de zieken moest extra opvangruimte worden gecreëerd en nieuw personeel worden aangenomen. Nog groter was het probleem van de massale sterfte. Vanwege de overlast van de vele begrafenissen werden erediensten verzet en zelfs kerken tijdelijk gesloten. Nieuwe begraafplaatsen werden geopend, extra celledoers en grafbidders aangesteld, enz⁴³.

De gegevens uit de zomers van 1636 en 1655 wijzen er inderdaad op dat de pest de Utrechtse samenleving ontwrichtte of op zijn minst de normale gang van zaken verstoortte. De handelsbeperkende maatregelen die in 1655 en 1664/65 werden genomen, gaven de problemen nog een extra dimensie. We moeten ons echter niet blindstaren op deze uitzonderlijke gebeurtenissen, die in belangrijke mate de beeldvorming omtrent de pest hebben bepaald. In 25 van 27 jaren dat de pest in het tijdvak 1620-1670 in Utrecht was, kan niet van ontwrichting worden gesproken.

Gebruikte afkortingen

GAA	Gemeentearchief Amersfoort
GAU	Gemeentearchief Utrecht
RAU	Rijksarchief in Utrecht

Literatuur

Van Bommel

Bommel, A. van, *Beschrijving der stad Amersfoort* (Utrecht 1760)

Barneveld en Diepeveen

Barneveld, J. van en H. Diepeveen, *Uit de geschiedenis van de hervormde gemeente van Veenendaal* (Veenendaal, 1984).

Biraben

Biraben, J.-N., *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens* (Paris/La Haye, 1975/1976).

Blockmans

Blockmans, W.P., 'The social and economic effects of plague in the Low Countries 1349-1500', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 58(1980).

De Boer

Boer, D.E.H. de, *Graaf en grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse 'Noord-Holland' tussen 1345 en 1415* (Leiden, 1978).

Butler

Butler, T., *Plague and other Yersinia infections* (New York/London, 1983).

Croix

Croix, A., *La Bretagne aux XVIe et XVIIe siècles. La vie-la mort-la foi* (Paris, 1981).

Dagboek

Dagboek van broeder Wouter Jacobsz. (Gualtherus Jacobi Masius), prior van Steyn. Uitg. door I.H. van Eeghen (Groningen, 1959/60).

Gregg

Gregg, C.T., *Plague! The shocking story of a dread disease in America today* (USA, 1978).

't Hart

Hart, P.D. 't, *Utrecht en de cholera 1832-1910* (Zutphen, 1990).

Heesters

Heesters, B., 'O.L.Vrouwenberg te IJsselstein', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1968.

Hirst

Hirst, L.F., *The conquest of plague. A study of the evolution of epidemiology* (Oxford, 1953).

Hoogland

Hoogland, R.A., 'De cellebroeders', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1974.

Hovy

Hovy, J., *Amersfoort in prent* (Zaltbommel, 1975).

Kalveen 1974

Kalveen, C.A. van, *Het bestuur van bisschop en staten in het Nedersticht, Oversticht en Drenthe, 1483-1520* (Groningen, 1974).

Kalveen 1981

Kalveen, C.A. van, 'Problemen rond de oudste geschiedenis van het fraterhuis en van het Nieuwe Gasthuis te Amersfoort', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1981.

Kalveen 1983

Kalveen, C.A. van, 'Het Lazarushuis buiten de Kamppoort te Amersfoort', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1983.

Lebrun

Lebrun, F., *Les hommes et la mort en Anjou. Essai de démographie et psychologie historique* (Paris, 1971).

Mens

Mens, P.F.M., 'Utrecht in bange dagen', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1984.

Noordegraaf/Valk

Noordegraaf, L. en G. Valk, *De Gave Gods. De pest in Holland vanaf de late Middeleeuwen* (Bergen, 1988).

Notae Quotidianae

Notae Quotidianae van Aernout van Buchell. Uitgegeven door J.W.C. van Campen (Utrecht, 1940).

Panzac

Panzac, D., *La peste dans l'Empire Ottoman 1700-1850* (Leuven, 1985).

Plomp

Plomp, N., *Ziekenzorg in Woerden* (Woerden, 1980).

Pollitzer

Pollitzer, R., *La peste* (Genève, 1954).

Ramaer

Ramaer, J.C., 'De middelpunten van bewoning in Nederland voorheen en thans', *Tijdschrift van het Kon. Ned. Aardrijksk. Genootschap*, 38(1921).

Rommes 1989

Rommes, R., 'De bevolking van Wijk bij Duurstede in de 17de en 18de eeuw', *Tussen Rijn en Lek*, 23(1989).

Rommes 1990

Rommes, R., 'Pest in perspectief. Aspecten van een gevreesde ziekte in de vroeg-moderne tijd', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 16(1990).

Rootselaar 1878

Rootselaar, W.F.N. van, *Amersfoort 777-1580* (Amersfoort, 1878).

Rootselaar 1895

Rootselaar, W.F.N. van, *De pest in Amersfoort in 1655* (Amersfoort, 1895).

Rutgers

Rutgers, C.A., *Jan van Arkel, bisschop van Utrecht* (Groningen, 1970).

Utrechtsch kronijkjen

Jonchghere, C.C., 'Utrechtsch kronijkjen 1610-1625', *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht*, VI(1846)9-222.

Den Uyl

Uyl, W.F.J. den, *De Lapikerwaard 1: dorp en kerspel tot 1814* (Utrecht, 1962).

Van Veen

Veen, J.S. van, 'De pest en hare bestrijding in Gelderland, in het bijzonder te Arnhem', *Bijdragen en mededelingen van Gelre*, VI (1903).

Vermeulen

Vermeulen, P.J., 'Bijdrage tot de geschiedenis van de gemeente der hervormden in de provincie Utrecht, vòór 1618', *Tijdschrift voor oudheden, enz. van het bisdom, de provincie en de stad Utrecht* (Utrecht, 1847).

Van der Water

Water, J. van der, *Groot Placaatboek 's Lands van Utrecht* (Utrecht, 1729).

Van der Weyde

Weyde, A.J. van der, 'Bijdrage tot de geschiedenis der pest te Utrecht', *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde*, 71b (1927).

Noten

- 1 Dit artikel is zowel een bewerking als een voortzetting van een eerdere publikatie: Rommes 1990. Het manuscript van de huidige bijdrage is kritisch doorgelezen door L. Bogaers, M.J. Bok, P.D. 't Hart en L. Noordegraaf. Ik ben hen daarvoor zeer dankbaar.
- 2 Een overzicht van alle vastgestelde epidemieën is opgenomen in bijlage 2.
- 3 Noordegraaf/Valk.
- 4 Literatuur: Butler; Gregg; Hirst; Panzac, 78-102; Pollitzer.
- 5 Zie Biraben, I, 48-103.
- 6 GAU, Stadsbestuur I, 16: 2-8 en 12-9-1457; De Boer, 32-39 en 63-119; Heesters, 44-45; Van Veen, 4. Zie ook Blockmans, 833-863.
- 7 Rutgers, 123.
- 8 Zie Hoogland, 180-192.
- 9 Vgl. Rommes 1990, 251: in 1990 meende ik nog andere jaartallen te moeten hanteren. Nader onderzoek heeft mij mijn mening doen wijzigen.
- 10 Citaat uit de Sinte-Agathakroniek aangehaald in Van Bommel, 272.
- 11 Van der Weyde, 3124 en 3127.
- 12 De schatting van Ramaer, dat de stad omstreeks 1564 ruim 35.000 inwoners zou hebben gehad, is veel te hoog (zie Ramaer, 30-38).
- 13 GAU, Stadsbestuur I, 13. De collectes werden toegestaan op 9-5, en 4-11-1575 en 11-2-1576.
- 14 GAU, Stadsbestuur, 2, 121: 8-9-1600, 12-1-1601, 21-6, 16-8, en 11-10-1602, 4-7-1603, 24-9-1604. Vermeulen, 119.
- 15 GAU, Bewaarde archieven, II, 2205: 23-8-1613.
- 16 GAU, Stadsbestuur, 2, 2023.
- 17 Noordegraaf/Valk, 167, schrijven dat de pest al in 1623 in Utrecht actief was. In de literatuur waarnaar ze verwijzen, is daarvoor echter geen aanwijzing te vinden.
- 18 GAU, Stadsbestuur, 2, 121 en 153; Bewaarde archieven II, 1280.
- 19 GAU, Stadsbestuur, 2, 153: 2-9-1624; Bewaarde archieven II, 2205: 19-8-1624.

- 20 Zie bijlage 3 en Rommes 1990, tabel 1 en bijlage 1. De verwoestende werking van dysenterie-epidemieën mag zeker niet onderschat worden. Zie bijvoorbeeld Croix, 308-323; Lebrun, 248-258.
- 21 Zie Mens, 32-51.
- 22 In augustus 1636 stierf nog een kind van hem aan de pest.
- 23 GAU, Stadsbestuur, 2, 121: 2-11 en 7-11-1635.
- 24 Hovy, 78-79.
- 25 Noordegraaf/Valk, bijlage 3; Rommes 1990, tabel 7.
- 26 RAU, Hervormde Gemeente Wijk bij Duurstede, 169-182.
- 27 RAU, Staten, 264: 27-9 en 4-10-1636.
- 28 Den Uyl, 378; GA IJsselstein, Stadsbestuur, 39: 2-8-1636.
- 29 Zie Hirst. Vgl. 't Hart, 18-65: veel 17de eeuwse opvattingen over besmettelijke ziekten stonden twee eeuwen later nog recht overeind.
- 30 GAU, Bibliotheek, nr. 4765.
- 31 Zie Van Rootselaar. Dit manuscript is volledig gebaseerd op de gegevens uit de resolutieboeken van het stadsbestuur (GAA, Stadsbestuur, 35).
- 32 Noordegraaf/Valk, 84. Zie ook Rommes 1990, 252, noot 31.
- 33 GAA, Stadsbestuur, 35: 5/8-1667.
- 34 Zie ook Rommes 1990, 249.
- 35 'Grain, actually the chief vehicle for the transport of plague infection from one place to another' (Hirst, 381, tevens 311-314).
- 36 Rommes 1990, 254-255.
- 37 Zie Biraben, I, 310-332; Noordegraaf/Valk, 133-136.
- 38 Rommes 1989, 9-24; RAU, Retro-acta BS, 302.
- 39 't Hart, bijlagen.
- 40 Noordegraaf/Valk, 60-69.
- 41 Vgl. 't Hart, 174 en 246-252.
- 42 Vgl. Noordegraaf/Valk, 136-155.
- 43 Het was ook juist de hoge sterfte, zowel in Utrecht als elders, die grote indruk maakte op tijdgenoten als Aernout van Buchell (Nota Quotidianae, 47-63) en Cornelis Cornelisz Jonchghere (Utrechtsch kronijkjen, 123-125).

Bijlagen

1. Pestepidemieën in Midden-Nederland

Dit overzicht is verre van volledig, hetgeen overigens het minst geldt voor Amersfoort en Utrecht, en voor de periode na circa 1550. De nummers tussen haakjes verwijzen naar de herkomst van de gegevens.

- 1350/1351 Utrecht: stad en land (17)
- 1359 Rhenen, Utrecht: stad en land (27)
- 1368 Utrecht: stad en land (17)
- 1381/1384? Gelderland en Holland: het lijkt uigesloten dat deze epidemie het Nedersticht zou hebben overgeslagen (17, 29)
- 1397/1402 Amersfoort (15, 22)
- 1420/1421 Oudewater (25), Utrecht: stad en land (29)
- 1438/1439 Amersfoort (26), Utrecht: stad en land (26, 32)
- 1450 Utrecht (32)
- 1455/1459 Amersfoort (15, 26), Utrecht (2, 32), IJsselstein (19)
- 1467/1474 Amersfoort (15, 26), Utrecht (2, 32)
- 1483 Utrecht: stad en land (16, 32)
- 1493/1495 Amersfoort (15, 26), Utrecht (2, 32)
- 1502/1507 Utrecht (1, 2, 24)
- 1514/1518 Utrecht: stad en land (1, 2, 21)
- 1525/1526 Amersfoort (26), Utrecht (2)
- 1553/1558 Amersfoort (6, 15), Utrecht (1, 32), Woerden (25)
- 1565/1567 Amersfoort (6, 23), Utrecht (stad en land?) (2, 31)
- 1573/1577 (Linschoten? (18)), (Montfoort? (18)), Nigtevecht (18), Oudewater (24), Utrecht (1, 2, 18), Vianen en omgeving (18), Woerden (25)
- 1581 Utrecht (4, 5)
- 1585/1588 Utrecht (3, 4, 5)
- 1597/1605 Amersfoort (6, 15), Loosdrecht (24), Mijdrecht (30), Utrecht (3, 4, 5), Veenendaal (14, 30), Westbroek (30), Woerden (25), Wijk bij Duurstede (10, 20)
- 1613/1618 (Oudewater? (13)), Utrecht (3, 5)
- 1623/1631 Amersfoort (6), Oudewater (7, 8), Utrecht (3, 4, 5), Wijk bij Duurstede (10, 12)

- 1634/1638 Amersfoort (6), Benschop (28), Oudewater (7, 8), Utrecht (3, 4, 5), Veenendaal (14), Vianen (9), (Vreeland? (13)), (Waverveen? (13)), Woerden (25), Wijk bij Duurstede (12), IJsselstein (11)
- 1655/1660 Amersfoort (6), Nederhorst den Berg (3), Utrecht (3, 4, 5)
- 1663/1668 Amersfoort (6), (Mijdrecht? (13)), Oudewater (7, 13), Utrecht (3, 4, 5), Veenendaal (6), Vianen (9), Woerden (25), Wijk bij Duurstede (12), IJsselstein (13)

Herkomst van de gegevens:

(1) GAU, Stadsbestuur I, 13.	men stukken 1620-1669.	(15) Van Bommel.	(25) Plomp.
(2) GAU, Stadsbestuur I, 16.	(10) GAW, Stadsbestuur 51.	(16) Blockmans.	(26) Van Rootselaar, 1878.
(3) GAU, Stadsbestuur 2, 121.	(11) GAJJ, Stadsbestuur 39.	(17) De Boer.	(27) Rutgers.
(4) GAU, Stadsbestuur 2, 153.	(12) RAU, Hervormde	(18) Dagboek.	(28) Den Uyl.
(5) GAU, Bewaarde archie-	gemeente Wijk bij	(19) Heesters.	(29) Van Veen.
ven II, 2205.	Duurstede 169-173.	(20) Hoogland..	(30) Vermeulen.
(6) GAA, Stadsbestuur 35.	(13) RAU, Retro-acta Bur-	(21) Van Kalveen, 1974.	(31) Van der Water I.
(7) GAO, Stadsbestuur 81.	gerlijke Stand.	(22) Van Kalveen, 1981.	(32) Van der Weyde
(8) GAO, Stadsbestuur 113.	(14) Van Barneveld en Diepe-	(23) Van Kalveen, 1983.	
(9) GAV, Minuten en ingeko-	veen.	(24) Noordergraaf en Valk.	

2. Aantal begraven personen in en bij de Utrechtse parochiekerken, 1561-1625

De gegevens van de Buurkerk zijn van 1563 t/m 1579 per boekjaar (1 november t/m 31 oktober) en daarna per kalenderjaar. Voor de Geertekerker is altijd sprake van kalenderjaren, terwijl de gegevens van de Jacobs- en de Nicolaaskerk per boekjaar zijn (resp. 12 november t/m 11 november en 2 februari t/m 1 februari). Geteld is het aantal personen dat vermeld is in de rekeningen van de kerkmeesters voor het openen van graven (GAU, Bewaarde archieven II: 47, 423, 707 en 794). Vanaf 1624 is het mogelijk een vergelijking te maken met de totale sterfte in de stad (zie bijlage 3). Hieruit blijkt dat in het tijdvak 1624-1633 69% van alle doden in de rekeningen van de kerkmeesters is aangetekend (Jacobskerk circa 29%, Buurkerk 20%, Nicolaaskerk 11% en Geertekerker 9%. We mogen daarom stellen dat deze bron een redelijke indruk van de sterfte-ontwikkeling in de stad geeft.

	Buurkerk	Geertekerker	Jacobskerker	Nicolaaskerk		Buurkerk	Geertekerker	Jacobskerker	Nicolaaskerk
1561	72	-	(44)	(10)	1594	(199)	-	-	52
1562	82	-	-	20	1595	185	31	-	55
1563	-	-	-	-	1596	190	66	-	89
1564	89	11	-	21	1597	152	-	-	64
1565	100	-	-	-	1598	212	79	-	88
1566	-	-	-	-	1599	259	(60)	-	(92)
1567	-	-	38	-	1600	265	100	-	102
1568	-	15	-	-	1601	160	38	150	47
1569	93	21	-	-	1602	335	150	-	215
1570	91	24	-	-	1603	300	99	-	167
1571	130	-	39	28	1604	275	113	-	116
1572	95	12	-	18	1605	201	83	-	67
1573	129	(8?)	213	50	1606	150	-	-	61
1574	248	94	-	88	1607	172	-	-	77
1575	325	59	301	103	1608	-	45	-	67
1576	303	30	-	45	1609	152	43	203	58
1577	133	15	(80-90)	30	1610	153	46	167	51
1578	87	6	-	21	1611	174	67	-	66
1579	100	8	-	13	1612	183	-	-	69
1580	86	7	-	11	1613	172	87	207	86
1581	202	6	-	30	1614	225	-	284	104
1582	111	20	-	21	1615	166	85	207	74
1583	127	-	-	34	1616	217	93	233	-
1584	151	33	-	29	1617	254	114	-	123
1585	181	30	-	48	1618	225	-	-	(116)
1586	261	47	-	71	1619	214	106	-	101
1587	271	23	-	48	1620	218	88	263	109
1588	187	29	-	38	1621	229	92	256	101
1589	155	-	-	43	1622	264	-	-	126
1590	186	21	-	39	1623	246	86	-	112
1591	171	14	-	43	1624	503	212	-	264
1592	174	28	-	29	1625	329	158	-	203
1593	192	-	-	40					

3. Sterfte in de stad Utrecht 1624-1670: sterfte aan de pest / totale sterfte.

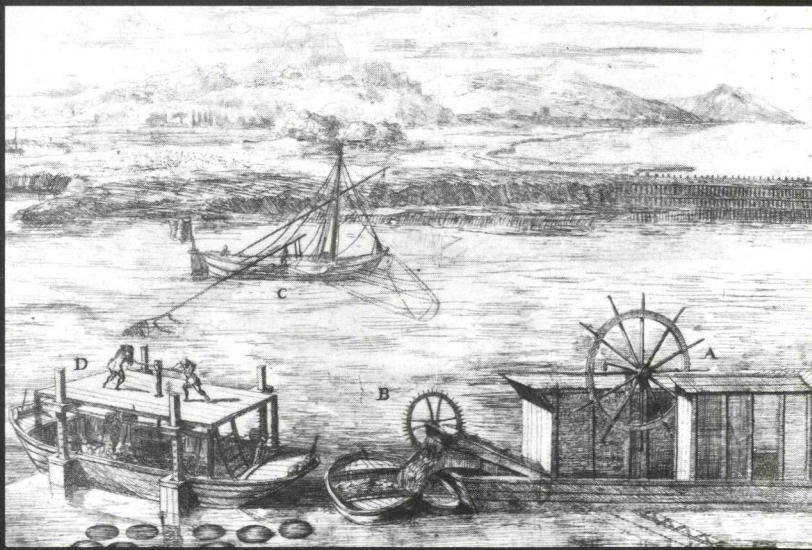
Onderstaande gegevens zijn ontleend aan de overlijdensregisters van de Momboirkamer en eerder gepubliceerd en commentarieerd in mijn onder noot I in de tekst vermelde publicatie.

1624.....ca.500/2721	1634.....256/1301	16440/1082	16540/1056	1664..... 225/1141
1625.....200/1817	1635.....300/1579	16450/1007	1655.....(640)/1724	1665..... 544/1556
1626.....82/1179	1636.....3512/5050	16460/ 940	1656.....(150)/1178	1666..... 232/1495
1627.....36/1143	1637.....249/1165	16470/1306	1657.....(30)/ 956	1667 3/1118
1628.....39/1085	16386/1135	16480/1289	1658.....(155)/1184	166813/ 942
1629.....82/1366	16390/1101	16490/1034	1659100/ 905	1669 0/1240
1630.....182/1317	16400/1211	16500/1085	1660.....(30)/ 995	1670 0/1150
163168/ 941	16410/1014	16510/1329	1661 (0)/1077	
16321/ 954	16420/ 990	16520/1414	1662 (2)/1058	
16330/1280	16430/1063	16530/1118	1663(15)/1141	

Utrecht havenstad?

*Zeventiende- en
achttiende-eeuwse plannen tot aanleg van een
scheepvaartverbinding met de Zuiderzee*

D. T. Koen

Terwijl de meeste havensteden in de Republiek gedurende de 17de eeuw een grote economische expansie doormaakten, gaf de ontwikkeling van de stad Utrecht daarentegen een periode van stagnatie te zien. Teneinde deze ontwikkeling te keren, stelden het stedelijk en gewestelijk bestuur van

Douwe Koen volgde in 1975-1976 de opleiding tot middelbaar archiefambtenaar en is sinds 1985 werkzaam als beheerder van de Topografische Atlas van het Rijksarchief in Utrecht. Hij publiceerde eerder een boek en enkele artikelen over de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Utrecht verschillende pogingen in het werk, de stad weer te laten meetellen en aansluiting te geven aan de handel en nijverheid in de Republiek. Geheel in de traditie van de 17de eeuwse projec-

ten op waterstaatkundig gebied, werkte men in de periode 1640-1720 diverse plannen uit voor een vaart tussen de stad en de rivier de Eem, om Utrecht een snelle en betrouwbare verbinding met de Zuiderzee te geven. In de visie van sommigen zou de stad daardoor kunnen uitgroeien tot een echte havenstad. Door diverse oorzaken is het nooit tot uitvoering van deze plannen gekomen. Pas in de 20de eeuw was er sprake van een bescheiden havenaanleg. Utrecht zou zich in een andere richting ontwikkelen. Het eeuwenoude ideaal, een havenstad te realiseren in het midden van het land, was een illusie gebleken.

Inleiding

Wie de geschiedenis van de stad Utrecht in de 17de eeuw bestudeert, zal tot de conclusie komen, dat de stad nauwelijks aandeel had in de grote economische opbloei, die de belangrijkste havensteden in de Republiek doormaakten. Was Utrecht in de middeleeuwen een belangrijk handelscentrum in Noord-west Europa, na 1600 vervalt de stad hoe langer hoe meer tot een marktcentrum van voornamelijk regionale betekenis, terwijl de nijverheid het lokale verzorgingsniveau nauwelijks ontsteeg.

Deze terugval hing duidelijk samen met de opkomst van de havensteden in het westen van ons land, met name Amsterdam, dat na de val van Antwerpen een sterke groei doormaakte. Het zal duidelijk zijn, dat de stad Utrecht met haar ongunstige landinwaartse ligging en ontoereikende scheepvaartverbindingen via de Vecht, achterop raakte.

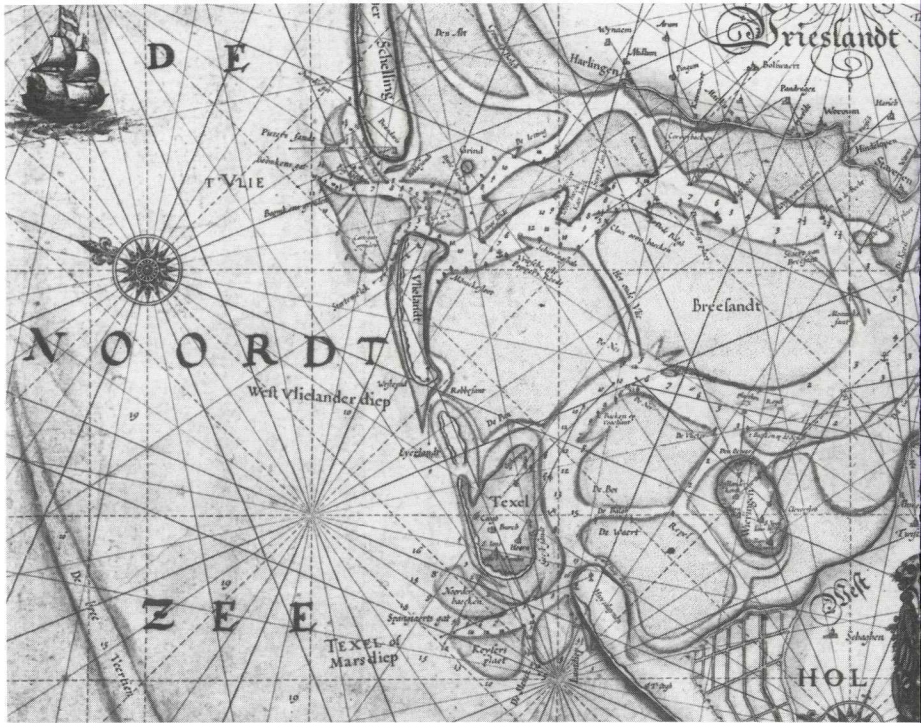
Er volgde voor de stad Utrecht een periode van stagnatie, die onder meer geïllustreerd kan worden aan de hand van het inwonertal¹. Met 30.000 inwoners in 1525 was Utrecht verreweg nog de grootste stad in de noordelijke Nederlanden. In de loop van de 16de eeuw daalde het inwonertal langzaam en stabiliseerde zich in 1675 op 25.000, op welk niveau dat bleef tot 1750.

Utrecht en haar scheepvaartverbindingen.

Aan de belangrijkste scheepvaartverbinding tussen de stad Utrecht en de Zuiderzee, de Vecht, kleefden enkele belangrijke bezwaren. Deze zijn deels terug te voeren op de afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede in 1122. Dit noodzaakte de stad Utrecht, niet alleen een nieuwe verbinding tussen de stad en de Rijn tot stand te brengen, maar had eveneens tot gevolg, dat er minder water naar de Vecht afvloeide. Door het graven van de Oudegracht in de periode na 1122 en in het verlengde daarvan de Vaartse Rijn tot aan de Hollandse IJssel, kon de verbinding met de Rijn hersteld worden. Het door de verminderde wateraanvoer ontstane lagere waterpeil in de Vecht, waardoor grotere schepen Utrecht niet meer konden bereiken, bleek moeilijker oplosbaar. Alleen door middel van overslag van goederen, onder meer bij Weesp en Maarssen, op kleinere schepen, bleef de stad in het noorden bereikbaar over het water.

De aanleg van een sluis tussen Maarssen en Breukelen bij Otterspoor, voor het eerst vermeld in 1288, maar waarschijnlijk kort daarvoor al gereedgekomen, leidde tot een betere waterbeheersing en een hoger waterpeil tussen Utrecht en Otterspoor².

Met deze maatregelen leken de problemen enigszins opgelost, ware het niet, dat het noordelijke gedeelte van de Vecht over Hollands grondgebied liep. De rivier was dan ook onderwerp van conflicten tussen de graven van Holland en de bisschoppen van Utrecht. In de praktijk gingen deze geschillen over de plaatsing van tollens, dammen

1. Caerte van de Zuyderzee, en van de vermaerde Stromen ende Gaten van 't Vlie ende Texel enz. Ten behoeve van de geprojecteerde Eemvaartplannen uit 1640-1641 is deze gedrukte kaart aangevuld met een manuscriptgedeelte, waarop de scheepvaartverbindingen van de stad Utrecht zijn ingetekend: de Vecht, de ontworpen Eemvaart (tracé I), alsmede de overige wateren. Ingekleurde kopergravure, (ca. 1620), met aanvulling door H. Ruysch, (ca. 1641). RAU, Coll. Top. Atlas, 274.

en sluisen in de rivier. Afhankelijk van de krijgskansen legden beide partijen op voor hen gunstige locaties dammen en sluisen in de Vecht. In de periode 1326-1356 lag er een sluis bij Vreeland, die in Hollandse handen was. Maar in 1437 konden de Staten van Utrecht even ten noorden van Nigtevecht - op de grens met Holland - een dam met sluisen leggen, die sindsdien bekend was onder de naam de Hinderdam³. Deze zou gehandhaafd blijven tot de bouw van de sluisen in Muiden in 1673-1674. De Hinderdam zorgde niet alleen voor een betere waterbeheersing en een hoger waterpeil in het Utrechtse Vechtgedeelte, maar bood ook bescherming tegen instromend zee-water bij vloed en noordelijke winden. De afsluiting van de Hinderdam was bij de dagelijks vloed al noodzakelijk en bracht dus stremmingen van de scheepvaart met zich mee.

In de eeuwen daarna zou de stad Utrecht nog een reeks maatregelen nemen, om de scheepvaartverbinding tussen de stad en de Zuiderzee in stand te houden, dan wel te verbeteren. De belangrijkste omvatte de aanleg van de Weerdsuis bij Utrecht in 1609, teneinde het water in de stadsgracht op peil te houden en een bochtafsnijding bij De Nes in 1630. Een grotere bochtafsnijding realiseerde men in 1629-1630 door het graven van de Reedervaart.

Afgezien van deze maatregelen, bleef de Vecht als scheepvaartverbinding verre van ideaal. De krommingen maakten de rivier voor zeilschepen slecht bevaarbaar. De bevaarbaarheid werd nog bemoeilijkt door een beperkte diepte op vele plaatsen en een smalle doorgang bij de meeste bruggen, waar bovendien bruggelden werden geheven.

Het grootste bezwaar betrof echter de aanwezigheid van de tol in Muiden, die door het gewest Holland geëxploiteerd werd. Deze drukte zwaar op de winstmarges van handelaren. Van de grutternering zijn concrete gegevens voorhanden⁴. In de eerste helft van de 17de eeuw bedroeg het tarief op gruttenmeel niet minder dan 20-22 stuivers per zak. Dit tarief was dermate hoog, dat het voor handelaren in gruttenmeel voordeliger was - ondanks additionele kosten - hun meel over de weg naar de Baarnsedijk bij de Eem te transporteren, over te laden op schepen en vervolgens via de Eem en de Zuiderzee naar hun afnemers te vervoeren, dan dit rechtstreeks vanuit de Vecht te laten geschieden. Enkele Utrechtse grutters hadden zich al in Muiden gevestigd, waardoor de gruttenhandel in de stad nog verder terugliep. Eenzelfde ontwikkeling gaf de graanhandel te zien.

Het stadsbestuur van Utrecht zag deze ontwikkelingen natuurlijk met lede ogen aan. Deze waren overigens in groter verband in gang gezet na de val van Antwerpen in 1585. Met de verschuiving van het economisch en demografisch zwaartepunt naar het westen van de Republiek met haar overzeese handel, verschoof ook een deel van de binnenlandse handel en nijverheid naar de havensteden. De van overzee aange-

voerde grondstoffen en goederen werden in de havensteden opgeslagen, bewerkt of verwerkt tot producten, verhandeld en vervolgens getransporteerd naar elders. Deze activiteiten gingen aan de meer landinwaarts gelegen steden als Utrecht voorbij.

Gevoegd bij de eerder genoemde problemen met de scheepvaart via de Vecht was het dan ook niet verwonderlijk, dat het stadsbestuur en de Staten van Utrecht pogingen in het werk stelden, de stad Utrecht boven de lokale en regionale betekenis uit te tillen, door aansluiting te zoeken bij de binnenlandse en zo mogelijk, ook een deel van de internationale scheepvaart en handel.

Feitelijk de enige mogelijkheid daartoe was de realisering van een geheel nieuwe verbinding tussen de stad en de Zuiderzee. Deze verbinding in de vorm van een vaart diende zo kort mogelijk te zijn en bovendien op grondgebied van het gewest Utrecht tot stand gebracht te worden. Daarvoor kwam een verbinding tussen de stad en de rivier de Eem, pal ten zuiden van Soestdijk het meest in aanmerking (*afb. 1*).

Het is niet toevallig dat het plan voor het graven van een vaart rond 1640 werd opgevat. Tussen 1630-1650 was er namelijk sprake van een ware hausse in de aanleg van trekvaarten in de Republiek⁵. De bestaande scheepvaartverbindingen met zeilschepen in het lage, waterrijke gedeelte van de Republiek liepen doorgaans via onregelmatige routes van bestaande kunstmatige watergangen en natuurlijke waterlopen van verschillende breedte en diepte, die niet altijd zonder moeilijkheden afgelegd konden worden. Bovendien was men met zeilschepen altijd afhankelijk van de factoren windrichting en windkracht en, bij verbindingen met de open zee, ook van het getij. Al met al een tijdrovende en onzekere manier van transport. Een trekvaart, doorgaans een korte, rechte verbinding, waarbij de schepen met touwen getrokken konden worden met behulp van paarde- of mankracht, kende deze nadelen niet. Hoewel de wens van betrouwbare, snelle verbindingen en daarnaast ook de verbetering van de concurrentiepositie een rol speelde, kan de opkomst van de trekvaart alleen verklaard worden uit het financiële succes, dat de exploitatie van het personenvervoer leverde. Dit vond in de regel plaats tussen twee - meestal grotere - plaatsen over een afstand van maximaal enkele tientallen kilometers. Overigens bleven naast trekschuiten de beurtschepen het goederenvervoer verzorgen.

De vaart naar de Eem: de eerste plannen, 1640-1641

Hoewel de discussie over de aanleg van een vaart tussen Utrecht en de Eem ongetwijfeld al eerder zal zijn begonnen komt deze zaak voor het eerst op 31 augustus 1640 in de vergadering van de vroedschap van Utrecht aan de orde⁶. Twee maanden later, op 29 oktober 1640, volgt de behandeling in de Statenvergadering⁷. Besloten wordt tot de samenstelling van een gezamenlijke commissie, die zich met de aanleg van de Eemvaart gaat bezighouden. In de Statenvergadering van 4 november 1640 volgt een nadere beschrijving van het project, waarvoor een ontwerp met kostenbegroting dient te worden opgesteld.

van de Eemvaart dus respectievelijk met 3640 roeden (tracé 1) en met 3852 roeden (tracé 2) ten opzichte van de Vechtroute (10.840 roeden = 40,6 km) verkort worden. Nog belangrijker was uiteraard de kwaliteit van de nieuwe verbinding.

De toelichting op de kaart van het tweede ontwerp onderstreept nog eens het belangrijkste doel van het project: 'Afteijckeninge van seeckere varte wt de stadts-graften van Utrecht tot in de Eem ende Zuiderzee, sonder den hollantschen bodem te raken'. Met andere woorden, een scheepvaartverbinding over Utrechts grondgebied zonder afhankelijkheid en bemoeienis van het machtige gewest Holland.

Het eveneens bewaard gebleven dwarsprofiel verschaft ons informatie over de breedte en diepte van de ontworpen vaart. Met een bodembreedte van 4 roeden, een vaarbreedte van 6 roeden en een diepte in het midden van 6 voeten, kwamen de afmetingen van de vaart overeen met het merendeel van de elders gegraven trekvaarten.

Helaas ontbreken kostenbegrotingen en correspondentie over de plannen voor de Eemvaart uit 1640-1641. Ook de resoluties van de vroedschap en de Staten van Utrecht maken na 15 november, respectievelijk na 12 november 1640 geen melding meer van deze plannen. Waarom de aanvankelijk voortvarende aanpak zo abrupt werd beëindigd, blijkt nergens.

Als mogelijke oorzaak kan genoemd worden de onzekerheid van het te verwachten rendement van de nodige investeringen. Het hoge rendement van de meeste trekvaarten was gebaseerd op een druk vervoer van personen tussen twee plaatsen over korte afstanden van maximaal 20-30 kilometer. De Eemvaart voldeed niet aan deze voorwaarde, zij verbond immers geen twee nabijgelegen plaatsen.

Onzekerheid gold verder ten aanzien van de ontwikkeling van de handel en nijverheid van de stad Utrecht, zodra de Eemvaart gerealiseerd zou zijn. Een goede verbinding was weliswaar een voorwaarde voor ontplooiing van handel en industrie, maar hoefde niet per definitie daartoe te leiden. Niet onbelangrijk in dat verband is het ontbreken van een haven in de eerste plannen. Men zou het voorlopig moeten stellen met de aanwezige werven en kelders langs de Utrechtse grachten. Tenslotte kan mogelijk het feit, dat de Republiek nog steeds in oorlog was, een rol hebben gespeeld.

Niettemin bleef de Eemvaart de gemoederen bezig houden. In 1649 en 1652 kwam het project opnieuw ter sprake in de vergaderingen van de Staten van Utrecht. Ook nu weer stelde men een rapport met kostenbegrotingen op, die niet meer bewaard zijn gebleven.

Vernieuwde plannen, 1660-1665

Er volgde opnieuw een periode van stilte, waarna het project in de periode 1660-1665 weer naar voren komt. Over de Eemvaartplannen uit deze periode zijn meer gegevens bewaard gebleven dan van de plannen uit 1640-1641. Deze gegevens

betreffen uitvoerige kostenbegrotingen, rapporten en een technische beschrijving van het project⁹. De Eemvaartplannen uit deze periode kunnen gerelateerd worden aan twee andere projecten, namelijk de aanleg van de Leidsevaart en het stadsuitbreidingsplan van Moreelse, welke later nog aan de orde zullen komen.

In vele vergaderingen van de vroedschap en Staten van Utrecht in de periode 1660-1664 staan de Eemvaartplannen op de agenda¹⁰. Evenals in 1640 het geval was, wordt er door beide besturen een gezamenlijke 'commissie tot de Eemse vaert' ingesteld, die inlichtingen inwint, rapporten opstelt en waarvan de leden diverse malen oculaire inspecties in het tracégebied uitvoeren, om daarvan vervolgens verslag te doen in de vergaderingen.

Uit het behandelde in de vergaderingen blijkt, dat er onder meer nieuwe hoogtemetingen en waterpassingen in het tracé-gebied moeten plaatsvinden. Verder wordt besloten een inventarisatie van landeigenaren te maken, van wie eventueel land ten behoeve van de Eemvaart moet worden aangekocht. Aan de hand van deze rapporten, memories, begrotingen en technische beschrijvingen, krijgen we een goede indruk, hoe men deze Eemvaart dacht te realiseren.

Terreinbeschrijving van het gebied tussen Utrecht en de Eem

Het terrein, waarin het tracé van de Eemvaart was geprojecteerd, kenmerkte zich globaal door twee landschapstypen. Tussen de stad Utrecht en het oosteinde van de Nieuwe Wetering bestond het terrein uit vlak ontginningsgebied met bouw- en hooilanden. Graven in dit terrein zou weinig moeilijkheden opleveren. Wel zouden de verwervingskosten van de bouwlanden hoog zijn, zeker langs de Nieuwe Wetering, waar het tracé van de Eemvaart de langgerekte, smalle percelen in de breedte doorsneed.

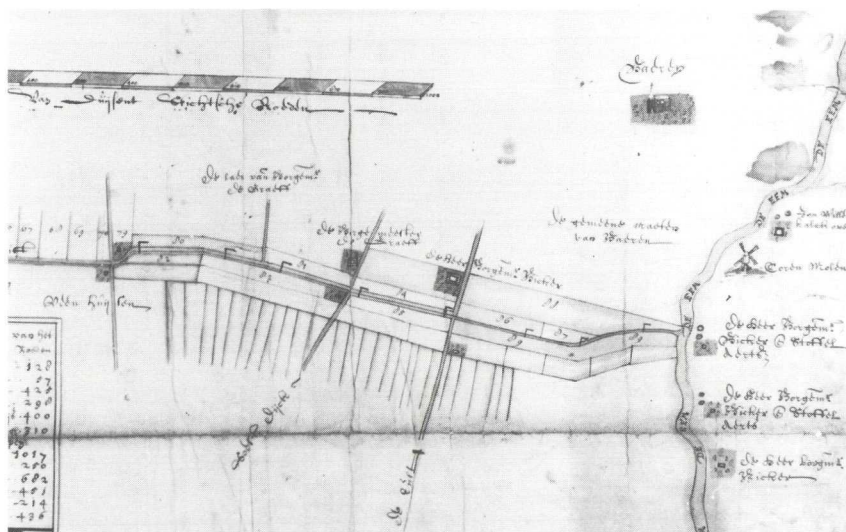
Vanaf het oosteinde van de Nieuwe Wetering begonnen de 'onlanden', dunbevolkte, woeste terreinen, bestaande uit heidevelden, duinen, zandverstuivingen en - in de Dolderse venen - uitgegraven veenputten. Dit onvruchtbare gebied had weinig waarde en was in handen van slechts enkele eigenaren. De verwachting was, dat de verwerving van de benodigde gronden hier dan ook weinig kosten en tijd met zich mee zou brengen. De technische uitvoering van de graafwerkzaamheden was hier moeilijk in verband met de hoogte van het terrein en de samenstelling van de bodem.

Vanaf de Soestdijk tot voorbij de Eult lagen de 'maatlanden', vruchtbare gronden, die in gebruik waren voor de landbouw. Verwerving van grond zou ook hier weliswaar kostbaar zijn, maar het betrof langgerekte percelen, in eigendom bij een beperkt aantal eigenaren.

Omdat men onvoldoende inzicht had in de hoogte van het terrein en het verschil in waterpeil in de rivier de Eem ten opzichte van dat van de stad Utrecht, dat bovendien aan getijdeverschillen onderhevig was, diende men eerst een aantal terreinopmetingen en waterpassingen uit te voeren. Hiervoor trok de commissie opnieuw de

landmeter Paulus Ruysch en daarnaast een aannemer uit Rhenen, Willem Buddingh, aan. Eind juli 1661 verrichtten zij hoogtemetingen op een groot aantal locaties, waar zij bakens uitzetten, die tevens het ontwerp-tracé van de Eemvaart aanduidden. De eveneens door de commissie aangetrokken Herman Roemers, contrarolleur van de Generaliteitsfortificatiën en zijn assistent Vincent Dircksz. verzorgden de waterpassingen. Op 8 augustus 1661 peilden zij de Maartensdijksevaart bij de 18 schutten, die deze vaart telde en vervolgens de 11 schutten in de Engelse vaart en de Pijnenburgergrift. Als peilpunt namen zij het stadspeil, dat met een kruis op een ijzeren plaat in de muur bij de Weerdpoot was geslagen. Uit hun berekeningen bleek, dat het waterpeil in de stadsgracht 3 voeten hoger was, dan dat van de Eem ter hoogte van de Pijnenburgergrift (afb. 3).

Uiteraard stond of viel de Eemvaart als scheepvaartverbinding met de bevaarbaarheid van de Eem. Evenmin als de Vecht, was de Eem een bijzonder geschikte scheepvaartverbinding. Hier vormde vooral de aanwezigheid van zandbanken een ernstige belemmering voor de scheepvaart. Daarom achtte de commissie het noodzakelijk, ook in de rivier de Eem de nodige peilingen te verrichten. Op 2 augustus 1661 peilde Paulus Ruysch, in aanwezigheid van de commissieleden Van Drakesteijn en Nieuwstad, de Eem tussen de ton aan de westoever van de Eemmondung tot aan de Oude Melm. Voor advies had men de assistentie ingeroepen van enkele schippers, die de Eem van jongs af hadden bevaren, onder wie de 86-jarige Hendrik Rogge. De diepte van de Eem varieerde van 7,7-14 voeten, ruim voldoende voor de scheepvaart. Ruysch verzuimde niet in zijn rapport te vermelden, dat de peilingen waren verricht

3. Kaart van de geprojecteerde Eemvaart tussen Veenhuizen en de Eem (detail). De vaart volgde hier het tracé van de Pijnenburgergrift. Deze grift was van groot belang voor het transport van turf uit de Dolderse venen naar de kalkovens langs de Eem. Niet minder dan 8 schutten waren nodig om hier het waterpeil te reguleren. De genummerde percelen verwijzen naar een lijst van landeigenaren, van wie land ten behoeve van de Eemvaart zou moeten worden aangekocht. Ingekleurde tekening door Bernard de Roy, (ca. 1663). RAU, Coll. Top. Atlas, 278.

bij een noord-westelijke wind en bij vloed, zodat de uitkomsten een sterk vertekend beeld gaven. Volledigheidshalve vermeldde hij dan ook, dat het peil bij oostelijke of zuidelijke wind en bij eb lager was. Op een aantal plaatsen te laag volgens de mededelingen van de aanwezige schippers, die bij aflandige winden regelmatig vast kwamen te zitten.

Paulus Ruysch en Johannes Dou dienden op 7 augustus, respectievelijk 17 oktober 1661 beiden een technische beschrijving annex begroting in. Hun ontwerptracés komen nagenoeg overeen met het tweede, door Paulus Ruysch in 1641 vervaardigde ontwerp. Zoals gezegd liep dit laatste tracé vanaf de Plompetoren, via de Biltse Grift naar het huidige Koningslust en verder in noordelijke richting via de Maartensdijksevaart tot aan het oosteinde van de Nieuwe Wetering. Vanaf dat punt sloot het aan op de bestaande Engelse vaart en de Pijnenburgergrift tot de Soestdijk en verder in een rechte lijn naar de Eem.

Beide ingediende ontwerpen waren identiek vanaf Utrecht tot aan de Soestdijk. Vanaf de Soestdijk liep het ontwerptracé van Paulus Ruysch langs het Oude Grachtje en kwam bij de Oude Melm in de Eem. Dit tracé was 150 roeden korter, maar viel af, omdat het door percelen vruchtbaar bouwland liep, waardoor dit hoge verwerkingskosten met zich mee zou brengen. Een ander nadeel was, dat dit tracé meer stroomopwaarts in de Eem zou uitmonden, waardoor de afstand naar de Zuiderzee niet alleen iets groter zou zijn, maar de kans op hinder voor de scheepvaart door laagwater ook zou toenemen.

Beschrijving van het tracé van de Eemvaart

Op basis van de opgestelde rapporten en memories¹¹ en de uitgevoerde hoogtemetingen en waterpassingen, was de keuze van de commissie dus gevallen op het tweede ontwerptracé. Om praktische redenen was het tracé verdeeld in 8 vakken, samenhangend met bestaande waterlopen en hoogteverschillen in het terrein. Hieronder volgt een beschrijving van de geprojecteerde Eemvaart, met de verdeling in vakken en vermelding van eventuele bijzonderheden. De afstanden en afmetingen zijn weergegeven in Rijnlandse roeden (1 roede = 3,77 meter) en Rijnlandse voeten (1 voet = 0,31 meter).

De vaart diende een vaarbreedte van 6 roeden, een bodembreedte van 4,5 roeden en een diepte van 6 voeten te krijgen. Voor de oever was in het ontwerp een glooiing van 0,75 roeden voorzien.

vak 1.

Plompetoren - Oude Vecht - Zwartewater - Maartensdijksevaart - westeinde Nieuwe Wetering.

lengte: 1400 roeden.

niveau: stadspeil + 2 voeten.

kosten per roede: 34 gulden; totaal: 47.600 gulden.

De uitgegraven aarde zou gedeeltelijk gebruikt worden, om de weg op te hogen, die op vele plaatsen 2 voeten te laag was. Een ander deel zouden de eigenaars van belendende percelen kunnen gebruiken voor het ophogen van laaggelegen landerijen.

vak 2.
Westeinde Nieuwe Wetering - oosteinde Nieuwe Wetering.

lengte: 460 roeden.

niveau: stadspeil + 4,5 voeten.

kosten per roede: 40 gulden; totaal: 18.400 gulden.

Aangezien de bebouwing aan de zuidzijde van de weg langs de Nieuwe Wetering was geconcentreerd, moest de vaart aan de noordzijde worden aangelegd. De zeer smalle bestaande weg kon dan op 6 roeden breedte gebracht worden. Om aan de wensen van de landeigenaren om een uitweg te houden, te voldoen, bestond de optie, om aan weerszijden van de vaart een weg met een breedte van 3 roeden aan te leggen.

vak 3.

Oosteinde Nieuwe Wetering - zuideinde Engelse vaart.

Alvorens men met de uitgraving van de vaart zou kunnen aanvangen, diende er een afgraving van het tracé plaats te vinden tot op het maaiveld, dat gesteld was op het niveau van het stadspeil + 2 voeten. Deze maatregel was bedoeld om het zand uit de afgraving van de vaart te kunnen bergen en om het dichtwaaien van de uitgraving te voorkomen. Het bij de afgraving vrijgekomen zand diende daartoe ter weerszijden tenminste 5 roeden van de uitgraving te worden verwijderd.

Oosteinde Nieuwe Wetering - zuideinde Engelse vaart (eerste gedeelte).

lengte: 510 roeden.

niveau: stadspeil + 7 voeten.

kosten per roede:

afgraving: 5 voeten over een breedte van 10 roeden: 24 gulden;

totaal: 12.240 gulden.

uitgraving: 40 gulden; totaal: 20.400 gulden.

Oosteinde Nieuwe Wetering - zuideinde Engelse vaart (tweede gedeelte).

lengte: 510 roeden.

niveau: stadspeil + 10,5 voeten.

kosten per roede:

afgraving: 8,5 voeten over een breedte van 10 roeden: 60 gulden;

totaal 30.600 gulden.

uitgraving: 40 gulden; totaal: 20.400 gulden.

vak 4.

Zuideinde Engelse vaart - Den Dolder.

lengte: 250 roeden.

niveau: stadspeil + 10 voeten.

kosten per roede:

afgraving: 8 voeten over een breedte van 10 roeden: 56 gulden;

totaal: 14.000 gulden.

uitgraving: 40 gulden; totaal: 10.000 gulden.

vak 5.

Den Dolder - Veenhuizen.

lengte: 680 roeden.

niveau: stadspeil + 8,5 voeten.

kosten per roede:

afgraving: 5,5 voeten over een breedte van 9 roeden:

20 gulden; totaal: 13.600 gulden.

uitgraving: 35 gulden; totaal: 23.800 gulden.

vak 6.

Veenhuizen - Soestdijk.

lengte: 450 roeden.

niveau: stadspeil + 6,5 voeten.

kosten per roede:

afgraving: 4,5 voeten over een breedte van 9 roeden:

14 gulden; totaal: 6.300 gulden.

uitgraving: 34 gulden; totaal: 15.300 gulden.

vak 7.

Soestdijk - De Eult.

lengte: 214 roeden.

niveau: stadspeil + 3 voeten.

kosten per roede: 38 gulden; totaal: 8.132 gulden.

vak 8.

De Eult - Eem.

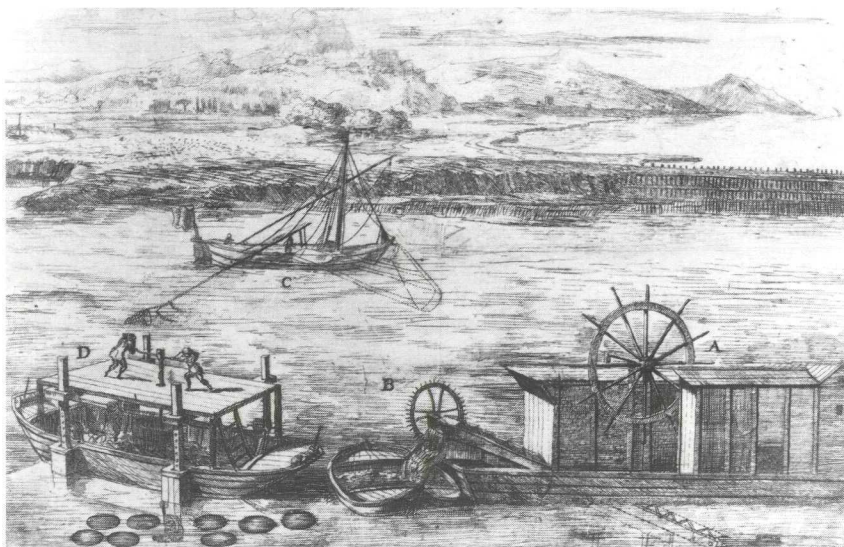
lengte: 436 roeden.

niveau: stadspeil.

kosten per roede: 36 gulden; totaal: 15.696 gulden.

De kosten van het graafwerk voor de Eemvaart met een lengte van 4910 roeden, zouden daarmee komen op een bedrag van 256.468 gulden. De begroting bevatte ook een berekening van een ontwerp met een vaarbreedte van 8 roeden, een bodembreedte van 6,5 roeden en een diepte van 7 voeten. Deze relatief geringe vergroting vergde een extra bedrag van 117.200 gulden, waarmee de totale kosten op 373.668 gulden zouden komen. Een verdere verdieping van de Eemvaart zou nauwelijks zin hebben, omdat schepen met een grotere diepgang de vaart toch niet konden bereiken vanwege de zandbanken in de Zuiderzee en in de Eem (*afb. 4*).

Om het water op stadspeil te houden, was voorzien in de aanleg van een stenen sluis bij De Eult, waarvoor de kosten werden geraamd op ongeveer 20.000 gulden. Teneinde te voorkomen, dat er in droge tijden teveel water aan de Vecht onttrokken zou worden, hield men rekening met de noodzaak, eveneens bij Utrecht een sluis

4. Baggermolens in de 17de eeuw. Ets door Cornelius Meyer, (ca. 1680). RAU, Arch. Fam. Huydecoper, 1016.

aan te leggen, met behulp waarvan de watertoevoer zowel in de Vecht als in de Eemvaart gereguleerd kon worden.

De uitvoering van het werk

Willem Jansen Buddingh en compagnie, aannemer te Rhenen, was aangetrokken als adviseur voor de uitvoering van het project. Hij adviseerde de graafwerkzaamheden zowel vanaf de stad als vanaf de Eem aan te vangen. Zo mogelijk diende men in kleinere vakken van 200 roeden lengte te graven, zodat een goede bemaling van de uitgravingen mogelijk was.

Speciale aandacht kregen de werklieden, de 'hanskuijers'. Om te voorkomen, dat ze te snel van werkbaas zouden veranderen, teneinde meer loon te ontvangen, werd geadviseerd, maximaal 3 vakken tegelijkertijd in bewerking te nemen. Om dezelfde reden moest de opleveringstermijn bij voorkeur niet te krap genomen worden. Verder adviseerde Buddingh om de bij de graafwerkzaamheden vrijgekomen graszoden en plaggen ter dikte van 5 duimen (1 duim = 2,6 cm.) te gebruiken om het uitgegraven zand te bedekken en daarmee verstuiving tegen te gaan. In zijn rapport verwijst Buddingh naar de trekvaart tussen Haarlem en Leiden, gegraven tussen 1656 en 1658, waar deze methode met succes was toegepast.

In zijn advies kan Buddingh het niet nalaten zichzelf als aannemer aan te bevelen: 'alsoo wij tegenwoordigh veel volx bij de handt hebben en daartoe allerhande gereetschap, als kruijwagens, vier molens, sestien peerden, met al het toebehooren daartoe, vaardigh en gereedt'.

De financiering van het Eemvaartproject

Anders dan bij de meeste trekvaarten elders in de Republiek, waarvan de aanleg gefinancierd werd door middel van uitgifte van obligaties door de betrokken steden en dorpen, stelde de commissie voor het Eemvaartproject te financieren uit algemene middelen. De aanleg en exploitatie van de trekvaarten waren immers gebaseerd op een intensief vervoer van passagiers tussen twee bevolkingsconcentraties van enige omvang. Deze voorwaarde ontbrak geheel bij de Eemvaart, waardoor de verwachting van voldoende rendement twijfelachtig werd.

Meest voor de hand liggend was uiteraard het middel van tolheffing. Dit was gebruikelijk op scheepvaartroutes en een nadelig effect op de scheepvaart werd daarvan dan ook niet verwacht. Het grote voordeel van de Eemvaart was immers de kortere tijdsduur, die de schepen nodig hadden om vanuit de Zuiderzee, via de stad Utrecht, de Hollandse steden te bereiken en vice versa. Dankzij deze kortere en snellere verbinding kon men voortaan concurreren met de bestaande scheepvaartroutes, die niet alleen langer, maar ook duurder waren vanwege het aantal sluisen en tollens. Ook kon men denken aan impostheffing op doorgevoerde en geïmporteerde goederen als een potentiële inkomstenbron.

Een ander middel om het project te kunnen financieren zag men in de verbetering van de waterhuishouding in de Vechtstreek. Door de aanleg van de Eemvaart zou het waterpeil daar beter gereguleerd kunnen worden. De aangrenzende polders konden hun water in dat geval beter en sneller op de Vecht lozen. Dit zou een aanzienlijke besparing opleveren op de kosten van aanleg en onderhoud van dijken, watermolens en andere waterstaatkundige voorzieningen. Vanuit dat gezichtspunt werd een bijdrage in de aanleg en het onderhoud van de Eemvaart door de belanghebbende waterschappen reëel geacht.

De Eemvaart zou tevens een verbetering betekenen voor het transport van turf uit de Soester- en Dolderse venen naar de kalkovens langs de Eem. Dit vervoer geschiedde met kleine turfpramen door de smalle Engelse vaart en Pijnenburgergrift, waar met niet minder dan 11 schutten het waterpeil gereguleerd moest worden. Bovendien waren de schippers ca. 200 gulden per jaar aan tol kwijt. Deze schippers en exploitanten van de kalkovens zouden dus duidelijk profijt hebben bij de realisering van de Eemvaart, hetgeen vertaald kon worden in een bijdrage in de kosten van aanleg en onderhoud.

De Eemvaart in relatie tot andere plannen

Nadat de voorbereidende werkzaamheden, zoals de vervaardiging van kaarten, begrotingen en het uitvoeren van waterpeilingen en waterpassingen in de loop van het jaar 1661 waren beëindigd, stagneerde het project. Weliswaar wordt de Eemvaart in vergaderingen van de Staten en de vroedschap van Utrecht besproken, zelfs

'nader geurgeert', en verrichtten leden van de commissie enkele 'oculaire' inspecties, werkelijke activiteiten blijven verder achterwege. Een duidelijke oorzaak van deze vertraging valt moeilijk te achterhalen, maar mogelijk is er een verband met twee andere projecten, die in die periode in uitvoering waren. Dat betrof de aanpassing van de Leidse Rijn tussen Utrecht en Leiden en de plannen tot stadsuitbreiding van Hendrik Moreelse.

De steden Utrecht en Leiden waren destijds belangrijke handelspartners¹². De bestaande verbinding te water tussen beide steden liep via de Leidse Rijn en Oude Rijn. Rond 1655 wensten beide steden deze verbinding te verbeteren door middel van een geheel nieuwe trekvaart. De kosten van een dergelijke verbetering werden beraamd op 460.000 gulden. Een octrooi-aanvraag aan de Staten van Holland en West-Friesland werd echter niet gehonoreerd. De steden Gouda, Haarlem, Dordrecht en Rotterdam waren namelijk beducht voor concurrentie en stemden tegen. De Staten van Utrecht verleenden daarentegen wel een octrooi voor het gedeelte op Utrechts grondgebied. Uiteindelijk besloot men toen gebruik te maken van de bestaande verbinding en deze aan te passen. Deze aanpassing vond plaats tussen 1662 en 1665. Weliswaar minder recht dan een nieuwe verbinding, maar het hele project had op deze wijze aanzienlijk minder geld gevegd, namelijk ca. 350.000 gulden. Hiermee was een belangrijke verbetering van de scheepvaartverbinding vanuit Utrecht in westelijke richting tot stand gebracht, die uiteraard aan betekenis kon winnen met de realisering van de Eemvaart.

Het tweede project betreft het uitbreidingsplan van de stad Utrecht door Hendrik Moreelse¹³. Tot ca. 1660 had men min of meer binnen de stadsmuren in ruimte voor nieuwbouw van huizen en de aanleg van straten kunnen voorzien, door gebruik te maken van de terreinen van de gesecculariseerde geestelijke goederen (kloosters en kapittelkerken), die in 1580 niet minder dan 31% van het oppervlak van de stad in beslag namen¹⁴. In de daaropvolgende decennia werden deze enclaves geleidelijk volgebouwd. Niettemin kampte men met ruimtegebrek, want al in 1624 dook een eerste voorstel voor een stadsuitbreiding op. Dit was ingediend door de Utrechtse schilder en architect Paulus Moreelse. Met dit voorstel deed het stadsbestuur verder niets door een 'te groote kleynhertigheyt verscheydener regenten'¹⁵, en het plan verdween van tafel. Niettemin bleef de stadsuitbreiding de gemoederen bezig houden, hetgeen resulteerde in verschillende andere plannen. Pas eind 1661 kwam er weer enig schot in de zaak. Op 30 december van dat jaar benoemde het stadsbestuur dienaangaande een commissie, die in 1663 verslag uitbracht. Zij adviseerde ten westen van de stad twee grachten met drie dwarsgrachten te graven, die de Oude (Leidse) Rijn met de Vaartse Rijn in verbinding zouden brengen. Verder was voorzien in een verbreding van de westelijke stadssingel ten behoeve van de doorgaande scheepvaart.

Nadat de aanbesteding van het graafwerk voor de grachten was goedgekeurd, bracht Hendrik Moreelse op 23 januari 1664, zoon van de eerdergenoemde Paulus, zijn

beroemd geworden *Deductie ter tafel*¹⁶. Aan dit ontwerp lagen de Amsterdamse stadsuitbreidingsplannen ten voorbeeld. In deze *Deductie* waren, behalve een gedetailleerd plan tot stadsuitbreiding, ook passages met betrekking tot de Eemvaart opgenomen. Moreelse onderstreept daarbij nog eens het belang van Utrecht als marktstad en de noodzaak de Eemvaart te realiseren.

Moreelse was ervan overtuigd, dat een grote en wijde 'boezem' in de stad nodig was in verband met de doorgaande scheepvaart, want met de Oude Gracht met haar werfkelders was het niet best gesteld: 'Siet men niet zelfs nu ter tydt voornamentlick op mercktdagen in de oude gracht het ongemack ende moyelickheyt die de enghte van deselve veroorsaect, het stoten, klemmen ende ophouden van schuyten en schepen, het knorren, kyven en vechten van de schippers, niet tegenstaende noch meenichte van schepen, die hare masten niet nederleggen, deselve gracht niet aen en doen'. De laatste categorie (grotere) schepen ontweek de Oude Gracht en nam de westelijke stadssingel als route. Juist deze schepen moesten in de visie van Moreelse de mogelijkheid hebben, goederen over te slaan en nieuwe in te nemen. In zijn ontwerp hield hij daar rekening mee en situeerde lokaties voor nijverheid aan de noord- en zuidzijde van het ontworpen grachtenstelsel - het gebied daartussen reserveerde hij voor grote huizen en tuinen - terwijl de westelijke stadssingel ten behoeve van de scheepvaart een verbreding tot 12 roeden diende te ondergaan. Opmerkelijk in dit plan is ook nu het ontbreken van een haven, in plaats daarvan achtte Moreelse de lengte der kaden voldoende voor de bouw van pakhuizen en ligplaatsen voor schepen.

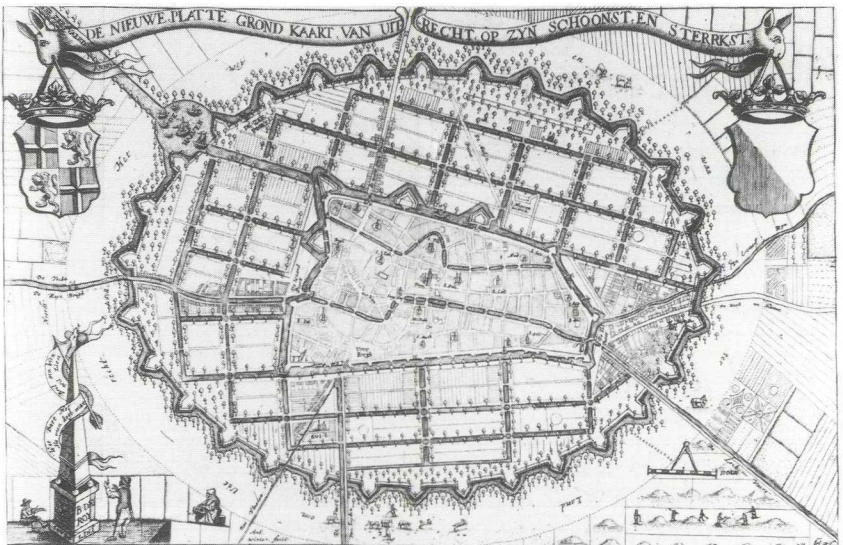
Terwijl men al bezig was met de uitvoering van de graafwerkzaamheden voor de grachten uit het oorspronkelijke uitbreidingsplan, voltrok zich in het stadsbestuur - grotendeels achter de schermen - een strijd tussen voor- en tegenstanders van het ambitieuze plan van Moreelse. De tegenstanders van zijn plan kregen uiteindelijk de overhand, de meeste leden van de vroedschap zagen niets in zijn kostbare plan en waren bevreesd voor waardevermindering van hun huizen in de stad. Met het uitbreken van de Tweede Engelse oorlog in 1665, die leidde tot een economische recessie, viel het doek voor de uitbreidingsplannen. De werkzaamheden aan de grachten werden gestaakt. In het jaar daarop overleed Moreelse en daarmee de grote promotor van het uitbreidingsplan.

Ook het lot van het Eemvaartproject leek hiermee bezegeld te worden, want met het vervallen van het uitbreidingsplan had de Eemvaart in de visie van velen nog maar een beperkt nut. De meeste leden van het stedelijke en gewestelijk bestuur bleken wars te zijn van dit soort kostbare ondernemingen. Vermeldenswaardig is tenslotte het feit, dat de Staten van Utrecht in 1663 een commissie formeerden om een ontwerp te onderzoeken, dat voorzag in een nieuwe vaart tussen Hogerhorst en de Palendijk langs de Eem, teneinde ook de scheepvaartverbinding tussen Amersfoort en de Zuiderzee te verbeteren. We laten dit ontwerp hier verder buiten beschouwing.

D'Eemsche zee-vaerd

De aanwezigheid van het gedeeltelijk aangelegd grachtenstelsel en het grote braakliggende terrein ten westen van de stad, zorgden er echter voor, dat de plannen niet in vergetelheid raakten. Zo biedt de Engelse firma Louis Bayley de vroedschap van Utrecht in augustus 1670 aan, een demonstratie met een nieuw type graafmachine te houden. Deze machine heeft een breedte van 7 meter en een lengte van 7,50 meter. De graafmachine is uitgerust met een groot rad, waaraan schoffels met een lengte van 1,40 meter en een breedte van 0,67 meter zijn bevestigd. De aandrijving geschiedt door middel van twee paarden. Klaarblijkelijk bevindt de graafmachine zich in de nabijheid van het gewest Utrecht, want de vroedschap wordt een demonstratie met de machine in de rivier de Lek aangeboden. Of het stadsbestuur ook op deze uitnodiging is ingegaan vernemen we helaas niet.

Eveneens spraken de plannen tot de verbeelding van de excentrieke Everard Meyster, een vermogend edelman met vele connecties. Op nieuwjaarsdag 1670 verschenen van zijn hand twee gedrukte pamfletten: *Gerymde Bedenckingh of, ontwerp om Utrecht op sijn schoonst en sterkst te vergrooten en Deductie ofte bewijsselicke bedencking: belangende d'Eemsche zee-vaerd op Stichts eygen bodem nut-dienstelijk te graven*, waarin hij zijn visie op het uitbreidingsplan en de Eemvaart verwoordde¹⁷. Hij was van mening, dat beide projecten niet los van elkaar gezien konden worden. Zijn primaire doel was de verbetering van de economische positie van Utrecht. Indien de stad over een haven kon beschikken, dan zou dit grote welvaart met zich meebrengen. Door zijn uitgebreide connecties in het lokale bestuur was Meyster goed op de

5. Plattegrond van het stadsuitbreidingsplan van Utrecht, verschenen als bijlage bij de op Nieuwjaarsdag verschenen *Gerymde Bedenckingh* van Everard Meyster. Bij de Plompetorengracht bevindt zich een kleine ronde haven met aansluitend een stuk van de Eemvaart. Kopergravure door Bernard de Roy, 1670. Amersfoort, Museum Flehite, Atlas Coenen van 's-Gravesloot, 2-28-1.

6. De Utrechtse haven aan de noordzijde van de stad in de visie van Everard Meyster. Rechts bevinden zich grote (zee)schepen, op de voorgrond kleine (trek)schuiten. Een symbolisch bedoeld detail is de zeehond rechtsonder, een verwijzing naar een open verbinding met de Zuiderzee. Anonieme kopergravure, 1671. Amersfoort, Museum Flehite, Atlas Coenen van 's-Gravesloot, 3-16.

hoogte van de ontwikkelingen rond de uitbreidingsplannen en de Eemvaart. In zijn pamfletten vinden we dan ook alle argumenten die pleiten voor de aanleg van de Eemvaart terug: de economische positieverbetering van Utrecht, de waterbeheersing in de Vechtstreek, de Hollandse tolheffing, enz. Daarnaast wilde hij de stad Utrecht voorzien van een nieuwe fortificatie, een plan, dat al in 1666-1667 op papier was gezet, maar evenmin tot uitvoering was gebracht.

Hoewel zijn gedeeltelijk in dichtvorm gegoten pamfletten op onderdelen weinig realistisch aandoen en hij op fel polemische wijze van leer trekt tegen 'd' Eemvaerd-sche Tegenzinners', getuigen zijn pamfletten van een brede visie. Zeker is, dat hij zich liet adviseren door deskundigen. Bij het pamflet *Gerymde Bedenkingh* is een plattegrond van het uitbreidingsplan van de hand van Bernard de Roy opgenomen (afb. 5 en 6). Hierbij is de stad omgeven door een groot ovaal verdedigingswerk met 30 bolwerken. In de noordoosthoek van de stad, globaal tussen Blauwkapel en Koningslust, is een cirkelvormige haven ingetekend, met een brede vaart in de richting van de Eem.

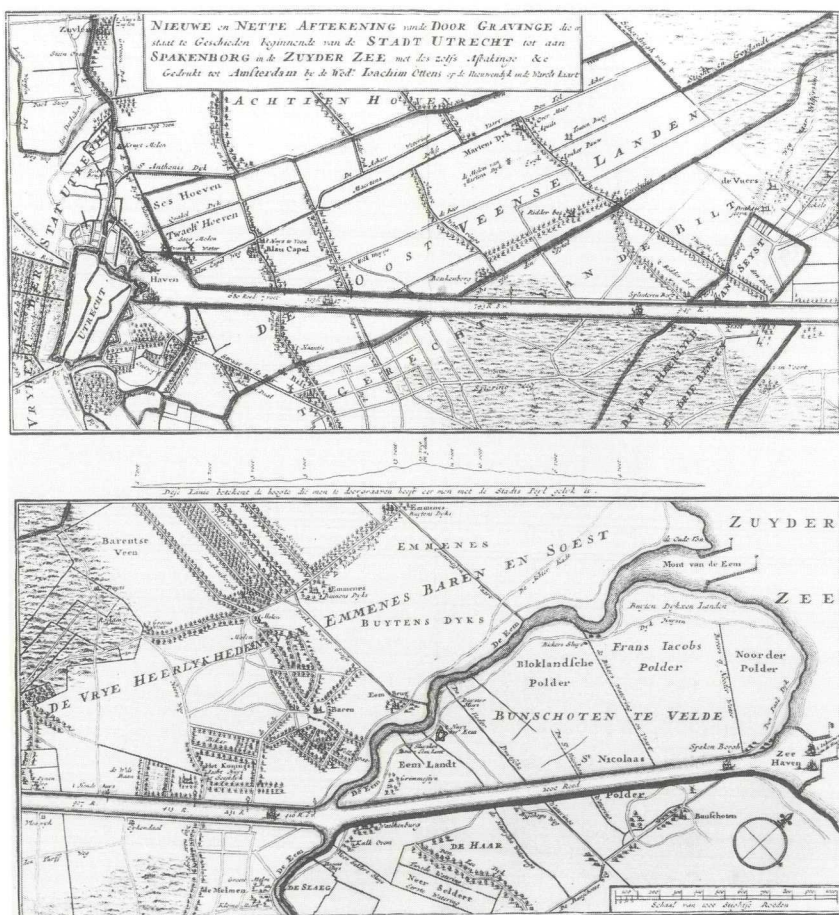
Van deze plannen is niets terecht gekomen. De tijdsomstandigheden na 1670 waren ook bepaald niet bevorderlijk voor de uitvoering van grote werken. In juni 1672 namen de Franse troepen de stad Utrecht in en bezetten grote delen van het gewest, waarbij vele dorpen, kastelen en buitenplaatsen werden verwoest. Twee jaar later, in 1674, laat een orkaan een spoor van vernielingen achter.

Een nieuwe impuls kreeg het Eemvaartproject door de bouw van de zeesluizen te Muiden in 1673-1674. Naar aanleiding van de plaatsing van dit obstakel op Hollands grondgebied, werd het project weer actueel en werd het opnieuw op de agenda gebracht in de vergaderingen van de vroedschap en de Staten. Bernard de Roy ver-

vaardigde daartoe in 1675 een nieuwe, globale tracékaart met hoogtemetingen. Maar ook dit plan verzandde door eerdergenoemde oorzaken.

Het Eemvaartproject van de Compagnie van Commerce en Assurancie

Het plan verdwijnt daarna in het niets om in 1720 plotseling weer op te duiken. Ditmaal is het de in Utrecht gevestigde Compagnie van Commerce en Assurancie, die het Eemvaartproject weer oppakt. Deze onderneming wilde de handel en nijverheid bevorderen, onder andere door de aanleg van een Eemvaart. Om potentiële geldschieters voor het project te interesseren, liet de Compagnie bij de wed. loachim Ottens te Amsterdam een kaart met toelichting drukken onder de titel: *Nieuwe en nette aftekening van de Door Graving die staat te geschieden beginnende van de Stadt Utrecht tot aan Spakenborg in de Zuyder Zee met des zelfs Afbakinge etc.* (afb. 7). Het tracé op deze kaart toont een sterke gelijkenis met de kaart van Bernard de Roy uit

7. Kaart van het Eemvaartproject van de Compagnie van Commerce en Assurancie. Zowel bij Utrecht als bij de monding van de vaart in de Zuiderzee is een haven geprojecteerd. Opmerkelijk is het ontbreken van sluizen en bruggen in deze versie. Kopergravure, (ca. 1720). RAU, Coll. Top. Atlas, 281.

1675, terwijl de indeling van de vakken en de afstanden geheel identiek zijn. De Eemvaart in dit plan mondt echter niet uit in de Eem, maar kruist deze rivier ter hoogte van Soestdijk en is doorgetrokken tot aan de Zuiderzee bij Spakenburg. Deze kaart geeft een zeer brede vaart weer, waarmee de kaartgeneralisatie met voeten is getreden, maar die ongetwijfeld bedoeld zal zijn, om het project aantrekkelijker te maken voor geldschieters¹⁸. Om dezelfde reden zien we niet alleen bij Utrecht, maar ook bij Spakenburg een haven geprojecteerd. De technische uitwerking van het plan laat nogal te wensen over, want nergens zien we een sluis om het peilverschil op te vangen. Eveneens ontbreken voorzieningen tegen hoog water uit de Zuiderzee. Voor het probleem van de zandbanken bij de Eemkruising met de vaart wordt een wel zeer eenvoudige oplossing aan de hand gedaan: 'dat men wel een voet diep door dese lichte slip kan zeylen, en raect men vast, men heeft geen vrees door storm, om de hardigheyt der Santplaten aen stuk gestoten te worden, maer men komt door een nieuwe vloet gemakkelijk los en vaerbaer'.

Dit plan was even dubieus als de Compagnie zelf. Deze onderneming bleek namelijk op zwendel te berusten en vond daarom een vroegtijdig einde. Het Eemvaartproject werd in de val van de Compagnie meegesleept.

Na deze laatste oprisping van gewestelijk particularisme verdwijnt de Eemvaart nagenoeg uit het zicht. Alleen rond 1828 is er nog even sprake van hernieuwde belangstelling. Tot uitgewerkte plannen is het evenwel niet gekomen. De tijden waren veranderd. Willem I zag als promotor van nationale handel en industrie grotere belangen dan zuiver provinciale welvaart. Een belangrijk doel daarbij was Amsterdam een goede scheepvaartverbinding met het achterland te verschaffen. Aanvankelijk verbeterde men na 1820 een aantal bestaande wateren tot een nieuwe scheepvaartverbinding, de zgn. Keulse Vaart. Tussen 1882-1892 volgde de aanleg van het Merwedekanaal¹⁹. Pas met dit kanaal kreeg de stad Utrecht een adequate verbinding. Overigens was de stad al uitgegroeid tot een spoorwegknooppunt van nationale betekenis. In 1913 vestigde Werkspoor zich op de Lage Weide, waarvoor een speciale haven werd gegraven. In 1916 besloot het gemeentebestuur van Utrecht een industrieterrein van 30 ha. aan te leggen. Tussen 1922-1924 volgde de aanleg van de Industriehaven, later nog een havenkom aan de Tractieweg²⁰. Diverse metaalindustrieën vestigden zich hier, terwijl de haven eveneens geschikt was voor de aanvoer van kolen ten behoeve van de in 1926 voltooide Pegasuscentrale.

Al met al gaf het industrieterrein en de haven slechts een bescheiden ontwikkeling te zien. Het eeuwenoude ideaal, een havenstad te verwezenlijken in het midden van het land, was een illusie gebleken. De stad Utrecht wist zich daarentegen - mede dankzij de centrale ligging in ons land - te ontwikkelen als centrum voor kennis, dienstverlening en congressen.

Literatuur

Van Asch van Wijck

H.M.A.J. van Asch van Wijck, *Levensschets van Henrick Moreelse, burgemeester der stad Utrecht, 1662-1664* (Utrecht, 1840).

Fockema Andreae

S.J. Fockema Andreae, *Studiën over waterschapsgeschiedenis; IV, het Nedersticht* (Leiden, 1950).

Greup

G.M. Greup, *De Rijnverbinding van Amsterdam en haar geschiedenis* (Amsterdam, 1952).

Hamer/Meulenkamp

D. Hamer en W. Meulenkamp, *De dulle Joncker: Leven en werken van Everard Meyster*, Amersfortiareeks 5, (Amersfoort, 1987)

Van der Monde

N. van der Monde, *Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistiek van Utrecht*, 6 (1840).

Van Santen

B. van Santen, *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Utrecht, 1850-1940* (Zwolle/Zeist, 1990).

Struick

J.E.A.L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht/Antwerpen, 1984).

Taverne

E. Taverne, *In 't land van belofte: in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680* (Maarsse, 1978).

De Vries

J. de Vries, *Barges and capitalism. Passenger transportation in the Dutch Economy, 1632-1839* (Utrecht, 1981).

Van der Woude

A.M. van der Woude, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, V (Haarlem, 1980).

Noten

- 1 Van der Woude, 138-139.
- 2 Fockema Andreae, 10-11.
- 3 Fockema Andreae, 27 e.v.
- 4 RAU, Verzameling Van Buchel Booth, 121.
- 5 De Vries.
- 6 GAU, Stadsarchief II, 121, Resoluties Vroedschap, 1640 aug. 31.
- 7 RAU, Staten, 232-20, Resoluties Staten, 1640 okt. 29.
- 8 RAU, Coll. Topogr. Atlas, 268-273.
- 9 Een verzameling stukken over de Eemvaart, aangelegd door de 17^e eeuwse burgemeester Cornelis Booth werd rond 1840 door H.M.A.J. van Asch van Wijck op een boekenveiling aangekocht en aan het stadsarchief van Utrecht geschenken. In 1879 werden deze stukken overgedragen aan het Rijksarchief in Utrecht, waar zij - mogelijk met aanvullingen - berusten in de verzameling Van Buchel Booth, nr. 121. Van Asch van Wijck, 63.
- 10 GAU, Stadsarchief II, 121, Resoluties Vroedschap, 1660 nov. 15; 1661 juni 30, juli 29, aug. 15, okt. 7; 1663 juni 29; 1664 aug. 29. RAU, Staten, 232-30-31, Resoluties Staten, 1660 nov. 13; 1661 juni 19, juli 3 en 31, aug. 14, nov. 27; 1662 juli 18, aug. 5.
- 11 RAU, Verzameling Van Buchel Booth, 121.
- 12 De Vries, 48, 63.
- 13 Taverne, 238-279.
- 14 Struick, 28.
- 15 Taverne, 243.
- 16 H. Moreelse, Deductie geëxhibeert bij de Heere Borgemeester Moreelse, in het collegie van de Vroedschap der Stadt Utrecht: den XXIIjen Januarij 1664, raekende de verbeteringe ende het nodigh uytleggen der selver stad (Utrecht, 1664). Opnieuw uitgegeven door Van der Monde, 361-437.
- 17 Hamer/Meulenkamp, 39-51.
- 18 RAU, Coll. Topogr. Atlas, 279-281.
- 19 Greup.
- 20 Van Santen, 56-57.

‘Zegt dat den honger een scherp zwaard is...’

***Op zoek naar armoedecriminaliteit
in de Vechtse venen in de tweede helft van de
achttiende eeuw***

Hans van Deukeren

Het lijkt logisch: in slechte tijden was de criminaliteit veel hoger dan in

Hans van Deukeren studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht met als hoofdvak de economische en sociale geschiedenis. Hij is free-lance onderzoeker.

jaren waarin het economisch goed ging.

Er is de laatste jaren veel archiefonderzoek gedaan om deze bewering te toetsen. Voor Loosdrecht onderzoekt de

auteur hoe het er toeging toen de turfproductie op het eind van de achttiende eeuw dramatisch terugliep. Vergeleken met de ontwikkelingen in de Proosdijlanden (rondom Mijdrecht) was er geen sprake van toename van de criminaliteit of discriminatie tegenover Duitse gastarbeiders. Er was in Loosdrecht blijkbaar genoeg ander werk en daarbij kon men trekarbeiders niet missen.

In een laat achttiende-eeuwse plaatsbeschrijving werd Loosdrecht¹ afgeschilderd als een lieflijk oord waar passerende wandelaars konden genieten van het schouwspel van nijvere veenlieden en welgevulde turfchuren. Over Oud-Loosdrecht werd geschreven dat het 'de ogen streelt [...] meest doordat het steeds in diepe vrede deelt'². Helaas was in de tijd dat deze opgewekte woorden geschreven werden, de tekst niet meer helemaal up-to-date. Doordat het veen opraaakte, liep de werkgelegenheid in de turfwinning sterk terug. En de criminele archieven van Loosdrecht bewijzen alleen al door hun omvang dat het dorp niet louter idyllisch was. Juist dit 'vredige' dorp kon daardoor het decor vormen voor een onderzoek naar criminaliteit. De vraag die ik wil beantwoorden is of de economische achteruitgang tot uiting kwam in de criminaliteit.

Het lijkt zo vanzelfsprekend dat in economisch slechte tijden de criminaliteit zich uitbreidt. Je kunt dan spreken van armoede- of crisiscriminaliteit. Als de werkgelegenheid afneemt en armoede om zich heen grijpt, zullen meer en meer mensen hun toevlucht nemen tot strafbare praktijken om het hoofd boven water te houden. Voor de hand ligt dat dit het geval is bij diefstalletjes, bedelarij of smokkel. Maar ook bij andere soorten delicten is een samenhang met de economische situatie denkbaar. Te denken valt bijvoorbeeld aan het te vondeling leggen of doden van pasgeboren baby's. Of aan geweldsdelicten jegens 'gastarbeiders', wanneer de bevolking meent dat die hun het brood uit de mond stoten. In de veengebieden was daartoe gelegenheid te over, omdat er jaarlijks honderden Duitse trekarbeiders kwamen werken.

Om de veronderstelde armoedecriminaliteit te kunnen aantonen, was het nodig een vergelijking te maken met een regio waar het economisch veel beter ging. Ik nam daarvoor de Proosdijlanden in Noordwest-Utrecht, waar de turfwinning aan het eind van de achttiende eeuw juist spectaculair toenam. De keus voor deze twee regio's lag voor de hand omdat van beide gebieden achttiende-eeuwse criminele archieven bewaard zijn gebleven³.

Economische achtergrond: de turfwinning⁴

Zowel Loosdrecht als de Proosdijlanden zijn laagveengebieden waar in de tweede helft van de achttiende eeuw de turfwinning een belangrijke economische sector was. Loosdrecht was een oud verveningsgebied, dat al zeker sinds de vijftiende eeuw intensief werd geëxploiteerd. In de eerste helft van de achttiende eeuw bedroeg de turfproductie gemiddeld 110.000 roeden per jaar (één roede = circa 1400 turven)⁵. Maar later in de eeuw begon het veen uitgeput te raken en de turfwinning liep navent terug. In het jaar 1806 was de totale productie nog maar 34.095 roeden. Deze teruggang had een aanzienlijk effect op de werkgelegenheid. Men kan rekenen dat 70 roeden aan één arbeider werk gaven van maart tot augustus. De zomerse werkgelegenheid verminderde dus met zo'n duizend arbeidsplaatsen en dat is veel op een totale bevolking van ruim 2000 inwoners.

Terwijl de turfwinning rond Loosdrecht afliep, was meer naar het westen, in het Ronde-Venen-gebied, de vervening juist sterk in opkomst. Naar mijn schatting verdubbelde tussen 1740 en 1780 de jaarlijkse turfproduktie in het Proosdijgebied tot bijna 200.000 roeden. Dat betekende dat de werkgelegenheid toenam met zo'n 1300 arbeidsplaatsen. Ook dit was in verhouding tot de bevolkingsomvang een ingrijpende verschuiving, want het gebied telde ongeveer 4000 inwoners.

De plotselinge opkomst van de Proosdijlanden als turfwinningengebied had te maken met de gewestelijke politiek. Loosdrecht viel in de achttiende eeuw onder Holland, de Proosdijlanden onder Utrecht. Omdat turf een waardevolle delfstof was, trachtten beide provincies door middel van hoge heffingen de uitvoer van de eigen turf beperkt te houden. Vooral voor Holland was dit van belang, omdat door de vele steden de behoefte aan (laagveen)turf erg groot was. Laagveenturf werd namelijk bij uitstek in huishoudens als brandstof gebruikt, vooral om te koken. (In de nijverheid gebruikte men meestal hoogveenturf, omdat die bij verbranding minder as achterlaat.) Ondanks de reserveringspolitiek en ondanks het feit dat de veenvoorraden in Holland enorm groot waren, raakten in de loop van de achttiende eeuw de verschillende turfwinningengebieden in Holland, waaronder ook Loosdrecht, uitgeput. Door import, vooral vanuit de Kop van Overijssel en Friesland, probeerde men de dreigende tekorten op te vangen. Daarnaast werd uit Groningen en Drente hoogveenturf ingevoerd, die de laagveenturf tot op zekere hoogte kon vervangen. Maar dit was omslachtig. Vlak over de provinciegrens lagen in de noordwesthoek van Utrecht immers nog enorme voorraden maagdelijk laagveen. Turf die daaruit werd geproduceerd, zou via rivieren als de Amstel snel en gemakkelijk naar de Hollandse steden getransporteerd kunnen worden. Aanvankelijk ging dit vermoedelijk grotendeels illegaal, maar nadat de Utrechtse Staten in 1751 het tarief voor de export van turf van-

Veenderij bij Loosdrecht. Geaquarelleerde pentekening door G. Zigelaar, (ca. 1800). RAU, Atlas Coenen van 's-Gravesloot, 14-76-1.

uit het Ronde-Venen-gebied hadden verlaagd, nam de vervening in Noordwest-Utrecht een grote vlucht.

Natuurlijk was turfwinning niet de enige economische activiteit – met name veeteelt was ook belangrijk – maar ze had wel zo'n omvang dat het algehele economisch perspectief in de twee regio's erdoor werd bepaald. De tegenstelling tussen de gebieden werd trouwens nog versterkt door enkele andere ontwikkelingen. Zo groeide in de Proosdijlanden de werkgelegenheid eveneens doordat men in 1789 met de Eerste Bedijking van de Mijdrechtse Droogmakerij begon, terwijl in Loosdrecht omstreeks diezelfde tijd een grote porseleinfabriek (60 werknemers) sloot. Over de halve eeuw 1750–1800 was de economische ontwikkeling in beide gebieden dus radicaal verschillend, wat het interessant maakt om juist over deze periode de criminaliteit te vergelijken.

Methodische uitgangspunten

Gerechtelijke archieven vormen een bron van genoeg voor de historicus, maar om niet te blijven steken in smeuge anekdotes of doelloos turfwerk is een gerichte werkwijze noodzakelijk. Enkele methodische en theoretische uitgangspunten die bij mijn onderzoek van belang waren, zal ik hier noemen.

Ik heb de criminaliteitsgegevens zowel kwantitatief als kwalitatief geanalyseerd. Het kwantitatieve onderzoek beslaat de periode 1740–1800. Speciale zorg heb ik besteed aan het opsporen van vertekeningen in de archiefgegevens. Van statistische technieken werd intensief gebruik gemaakt (zie bijlage). Voor het kwalitatieve onderzoek werd het archiefmateriaal uit drie perioden, te weten 1745–1754, 1770–1779 en 1795–1800, in meer detail bekeken. Voor de Proosdijlanden liep het onderzoek niet verder dan 1798, omdat in dat jaar het gerecht werd opgeheven.

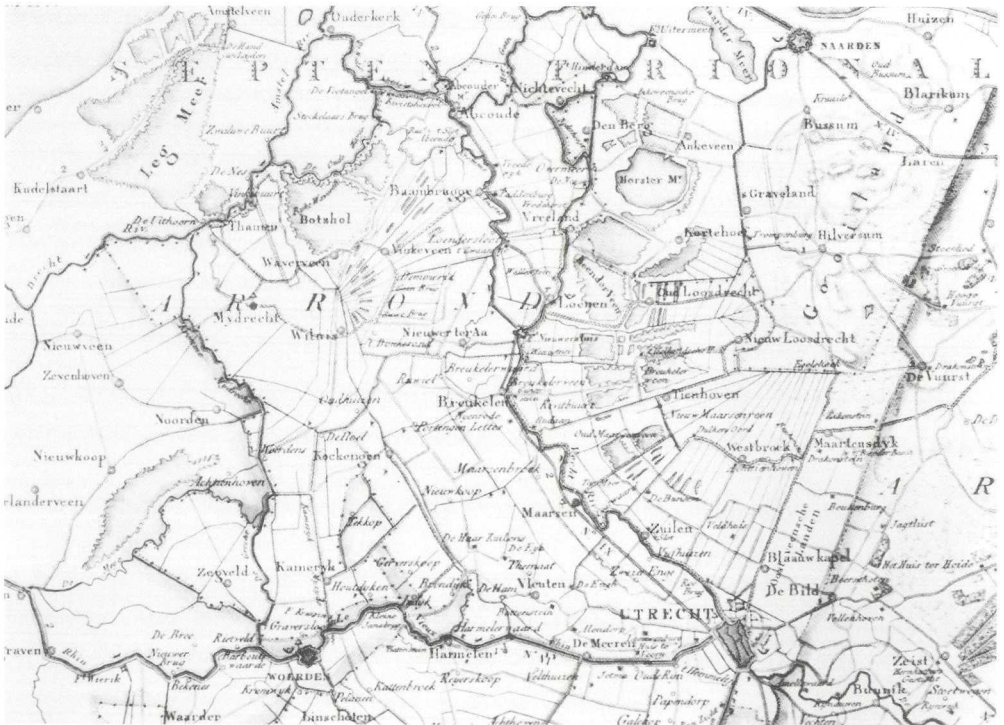
In de tweede plaats heb ik de kwalitatieve gegevens uit de gerechtelijke dossiers vergeleken met een aantal theorieën. De theorievorming over overlevingsstrategieën kan bijvoorbeeld aangeven welke personen het 't moeilijkst hadden en welke alternatieven er voor hen waren. Discriminatie-theorieën kunnen van nut zijn omdat in de turfwinning vele honderden Duitse gastarbeiders werkten, de 'Bovenlanders'. Zij zouden van de bevolking de schuld kunnen krijgen als het werk in de vervening terugliep. In dat geval zou men verwachten dat agressie en geweldsdelicten jegens hen in Loosdrecht omvangrijker waren dan in de Proosdijlanden.

Een derde uitgangspunt was dat het voor dit onderzoek onjuist zou zijn alleen de criminele bronnen te bestuderen. Criminaliteit vindt plaats in een maatschappelijke context. Archiefmateriaal dat op zich weinig met criminaliteit van doen heeft maar bijvoorbeeld wel de sociale verhoudingen verduidelijkt, kan verhelderende inzichten geven.

De twee gerechten

Het Proosdijgerecht (voluit: het Gerecht van de Proosdij van Sint Jan te Utrecht) en het baljuwschap Loosdrecht waren hooggerechten. Dat wil zeggen dat de rechtbanken daar de bevoegdheid hadden om lijfstraffen op te leggen, en in het bijzonder de doodstraf. Dit was buiten de steden in het algemeen voorbehouden aan een provinciaal gerecht, zoals het Hof van Utrecht of het Hof van Holland. Onder het Proosdijgerecht ressorteerden de dorpsgerechten van Mijdrecht, Wilnis, Thamen, Uithoorn en (tot 1795) Achttienhoven bij Maarssen (totaal 4200 inwoners). Onder de jurisdictie van het hooggerecht Loosdrecht vielen, behalve Loosdrecht zelf, ook Mijnden en de enclave Teckop (totaal 2300 mensen).

Wanneer men een vergelijking wil maken tussen de geregistreeerde criminaliteit in de twee hooggerechten, kan het een probleem zijn dat Loosdrecht in de achttiende eeuw onder Holland viel en de Proosdijlanden onder Utrecht. De rechtsregels zouden dus verschillend kunnen zijn. In de praktijk was dit geen groot bezwaar, omdat bij zware delicten de gerechten deskundigen uit het hele land consulteerden. Verschillen weerspiegelen eerder de persoonlijkheden die het gerecht bemanden: in de Proosdijlanden bestond, in tegenstelling tot Loosdrecht, een duidelijke weerzin tegen de 'absurditeit [van] nieuwerwetsche denkbeelden' om de rechtspraak te humaniseren⁶.

Het veengebied van Noordwest-Utrecht. Fragment van een kaart van de provincie Utrecht in de Atlas du Royaume des Pays-Bas (1821). RAU, Topogr. Atlas, nr. 79.

In Loosdrecht trad het hooggerecht tevens op als dorpsgerecht. Anders dan in de Proosdijlanden treft men daar in de archieven niet alleen halszaken aan, maar ook kwajongensstreken zoals belletje trekken. De inhoud van het Loosdrechtse archief suggereert dat het van oorsprong het persoonlijk archief was van de baljuw, de hoogste gerechtelijke functionaris, die de onderzoeken leidde en optrad als openbare aanklager. Andere gewichtige functionarissen waren de zes tot twaalf 'schepenen crimineel' die de vierschaar (rechtbank) bemanden. De uitvoerende macht was in vergelijking hiermee mager: per gerecht was er één gerechtsdienaar (diender), bij wie aangifte werd gedaan en die zorg droeg voor aanhouding en bewaking van verdachten. In de Proosdijlanden kwam er in 1795 een tweede gerechtsdienaar bij. In uitzonderlijke omstandigheden kon een beroep worden gedaan op (onbetaalde) nachtwachten ('ratelwachten' of 'klappermannen'). In de winter van 1795/96 bijvoorbeeld gebeurde dit in de Proosdijlanden toen daar veelvuldig turf werd gestolen.

De kern van het archief wordt in beide hooggerechten gevormd door een 'rol van lijfstrafelijke en boetstrafelijke zaken' kortweg de criminele rol⁷. Dit is een 'logboek' waarin belangrijke arrestaties, verhoren, veroordelingen en dergelijke werden genoteerd. Ook belangrijke documenten konden erin worden opgenomen, zoals afschriften van correspondentie die door het gerecht werd gevoerd. Naast de rol zijn talrijke losse stukken bewaard gebleven betreffende delicten die aan het gerecht bekend raakten. Deze losse documenten, die variëren van vluchtige notities tot volledige procesdossiers, zal ik verder aanduiden als 'criminele stukken'.

Twee andere bronnen verdienen eveneens aandacht. Ten eerste is in Loosdrecht een 'Memorieboekje van de schout' bewaard gebleven. Daarin staan de vechtpartijen aangetekend die tussen 1736 en 1754 werden aangebracht. Ik heb dit boekje niet bij mijn onderzoek gebruikt omdat ik te laat achter het bestaan ervan kwam⁸. Uit de Proosdijlanden is een Notulenboek van belang. Dit bevat verslagen van de regelmatige bijeenkomsten van het Proosdijgerecht tussen 1795 en 1798, waarop de delicten werden besproken die ter kennis van het gerecht waren gekomen.

Omvang van de geregistreerde criminaliteit

Wanneer men alle geregistreerde delicten telt, lijkt het of de criminaliteit van jaar tot jaar en van gerecht tot gerecht uitermate sterk fluctueerde. In de Proosdijlanden bijvoorbeeld telt men na 1795 jaarlijks tienmaal zoveel delicten als in de jaren ervoor. Deze grote verschillen zijn niet het gevolg van fluctuaties in de criminaliteit, maar ze weerspiegelen variaties in de beschikbaarheid van bronnen. Zo is het aantal delicten in het Proosdijgerecht opeens erg hoog in de jaren 1795–1798 omdat we over het Notulenboek beschikken. Voor Loosdrecht is het aantal delicten in de jaren 1770–1773 erg hoog omdat veel losse stukken uit die periode bewaard zijn gebleven. De omvang van de criminaliteit in verschillende perioden of gerechten is alleen zinvol te vergelijken wanneer de getelde delicten steeds volgens dezelfde criteria zijn gese-

lecteerd. Dit sluit lichte criminaliteit uit: die is onvolledig geregistreerd en bewaard gebleven. Mijn kwantitatieve analyse is gebaseerd op de zware delicten die men noteerde op de rol. In de bijlage worden de kwantitatieve gegevens uitgewerkt. Daar wordt ook beschreven hoe belangrijke lacunes in het bronnenmateriaal kunnen worden opgespoord en gecorrigeerd.

Ongeregistreerde delicten

Wie achttiende-eeuwse criminele archieven bekijkt, krijgt in eerste instantie vaak de indruk dat de criminaliteit erg laag was. Het aantal geregistreerde delicten per 100.000 inwoners en per jaar ligt meestal tussen de 30 en 1.000, dat is een factor tien tot duizend lager dan tegenwoordig. De vraag doemt dan op of het wel lonend was om full-time een gerechtsdienaar in dienst te hebben, met name in kleine gerechten waar misschien per jaar één vechtpartij en één diefstal werden opgetekend.

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat zich achter de geregistreerde criminaliteit een menigte niet-geregistreerde delicten verschuilt. Voor Loosdrecht hoeft het wat de onderregistratie betreft niet bij een veronderstelling te blijven, omdat we hier over een bron beschikken die ons een blik geeft op de 'huis-, tuin- en keukencriminaliteit' in dit gerecht. Onder de Loosdrechtse stukken uit de periode 1770–1779 bevindt zich namelijk een 27-tal 'aangiften', meestal briefjes van de gerechtsdienaar aan de baljuw, waarin wordt gerapporteerd dat van een bepaald delict aangifte was gedaan. Op enkele van deze briefjes staan meerdere delicten na elkaar genoteerd, met de data. Hieruit blijkt dat iedere paar dagen wel een aangifte werd gedaan⁹. Per jaar geeft dit een aantal van misschien 150 of 200 aangiften.

Deze schatting wordt bevestigd door gegevens uit een ander stuk waarop vermeld staat dat op de rechtszitting van 10 augustus 1772 zes ruzies en vechtpartijen tegelijk werden behandeld. Deze hadden plaatsgevonden in de periode november 1771 t/m juli 1772 en waren blijkbaar 'opgespaard'. Over deze periode van acht maanden kwamen dus kennelijk zes vechtpartijen voor die voldoende ernstig waren om gerechtelijk (met een boete) te worden bestraft. De tijdsafstand tussen twee zulke vechtpartijen was dan gemiddeld anderhalve maand en over een heel jaar zullen een stuk of acht vechtpartijen zijn berecht. Afhankelijk van de diefstal/geweld-verhouding maakten vechtpartijen meestal een kwart en in Loosdrecht misschien de helft van de rechtszaken uit. Dan komen we op een totaal aantal gerechtelijke procedures van 15 à 30 per jaar.

Om te schatten met hoeveel aangiften dit correspondeerde, gaan we uit van het gegeven dat (minstens) een kwart van de in totaal 27 delicten die op 'aangifte'-briefjes voorkomen, het tot een rechtszaak bracht. De zojuist berekende 15–30 zaken zullen dan zijn voortgekomen uit een kleine honderd aangiften, wat neerkomt op één aangifte per drie tot zes dagen. Gezien de vele benaderingen en de kleine, dus statis-

tisch onzekere, aantallen waarvan ik uitga, is het verheugend dat beide berekeningswijzen getallen opleveren in eenzelfde orde van grootte.

We kunnen concluderen dat in de jaren 1770 in Loosdrecht elk jaar ongeveer honderd maal aangifte werd gedaan, en dat daaruit enkele tientallen gerechtelijke procedures voortkwamen. Tussen 1770 en 1779 kwamen tien à vijftien 'zware' rechtszaken voor. Deze gegevens combinerend kunnen we schatten dat van alle delicten die aan het gerecht bekend werden, ruwweg slechts 1 tot 5% uiteindelijk op de rol terecht kwam¹⁰. De rol vertegenwoordigt dus inderdaad maar een miniem gedeelte van de totale geregistreerde criminaliteit en is dus een heel exclusieve bron.

Recidive

Het aantal van honderd aangiften per jaar betekent een delictfrequentie in de orde van 5.000 (per 100.000 inwoners per jaar). Dat is weliswaar lager dan tegenwoordig, maar voor de achttiende eeuw heel hoog. Ik ken maar één historisch cijfer dat niet veel lager is dan dat van Loosdrecht: in het aartsdiaconaat van Colchester vonden in de eerste helft van de zeventiende eeuw per jaar ongeveer 4.000 veroordelingen plaats per 100.000 inwoners¹¹. Als we ermee rekening houden dat bij veel zaken naast slachtoffer(s) en verdachte(n) ook getuigen betrokken waren, dan kwamen mensen gemiddeld misschien eens in de vijf à tien jaar met justitie in aanraking.

Het opvallende is dat de frequentie zo hoog was bij een aantal politiefunctarissen dat vergeleken met tegenwoordig klein was, en ondanks de informele manieren om misdrijven te beslechten. De drempel om zich te wenden tot het gerecht (meestal de dienaar van justitie, soms de baljuw of een schepen) was kennelijk niet hoog¹². Mensen kwamen bovendien vaker met politie in aanraking dan uit de gerechtelijke bronnen blijkt. Zo schemert in de dossiers soms door dat gerechtsdienaar of rechtbank lang geduld hadden voordat harder werd opgetreden¹³. De bedelaar Arij Uyttenbroek bijvoorbeeld, die in 1797 in de Proosdijlanden rondzwierf met een klein kind, werd diverse malen door de gerechtsdienaar gewaarschuwd dat hij moest ver-

trekken. Toen dat niet hielp, werd hij voor de Publieke Aanklager (baljuw) geleid, die hem 'ten strengsten onderhield' en vervolgens buiten het gerecht liet leiden. Toch keerde Arij snel weer terug. Daarop werd hij opgepakt en eeuwig verbannen op straffe van openbare geseling. Zaken werden ook vaak informeel door de betrokkenen zelf afgehandeld. Uit veel dossiers blijkt dat, met name bij diefstallen, het slachtoffer van een delict in eerste instantie zelf achter de dader aan ging. Ook het persoonlijk

OUD-LOOSDRECHT is t, dat de oogten s'recht,
Door schoon geboomt en vette weiden,
Door uitzicht op bebouwde heiden,
Maar meest door dat het steeds in diepe vrede des

Vignet van Oud-Loosdrecht met bijbehorend rijmpje. Kopergravure door A.C. Brouwer, (ca. 1770). Uit: *De Nederlandsche Stad- en Dorp-beschrijver van Van Ollefen en Bakker* (ca. 1795). RAU, Atlas Coenen van 's-Gravesloot, 14-72-1.

'verhaal halen' na een valse aantijging komt men regelmatig tegen.

Omdat bepaalde namen steeds weer terugkeren in de gerechtelijke archieven, geeft een gemiddelde als 'één contact per tien jaar' een scheef beeld. Beter is het om een tweedeling te maken tussen een grote groep die gewoonlijk niet met de strafrecht-spraak in aanraking kwam, en een kleine groep 'goede bekenden' van justitie, bijvoorbeeld herbergbezoekers die telkens weer bij vechtpartijen betrokken waren. Deze laatste groep omvat behalve de recidivisten (zij die meermalen voor eenzelfde delict veroordeeld werden) ook de 'seriedelinquenten' – mensen die heel wat delicten pleegden maar gewoonlijk hun bestraffing ontdukten.

Een extreem voorbeeld was Willem Spijker. In 1766 bedreigde hij een zekere Evert Klijn met een mes. Kerst 1771 takelde hij, na een nacht doorzakken, samen met Cornelis Evenblij ene Gerrit Pos zo toe 'dat hij eenige dagen niet gaan konde'. Een half jaar later raakte hij 's avonds handgemeen met Joris Krook. Anderhalf jaar daarna, op 23 december 1773, ontstond een ruzie nadat hij twee eenden van Jan Dolman had doodgeschoten. Een half jaar daarna poogde hij de weduwe Marretje Pos aan te randen. Hij kreeg daarbij hulp van drie anderen, waarmee hij had zitten drinken; onder anderen dezelfde Cornelis Evenblij. Spijker bedreigde de bejaarde vrouw met een tang en zijn bedoelingen maakte hij duidelijk met de woorden: 'Jouw man is beroemt geweest dat hij sulke groote kloden had maar jij hebt nog groter kont. Ik sal er met mijn kloden ook wel inkomen.' Uiteindelijk wist de vrouw te vluchten. Kwaadaardig stelde Willem aan zijn maats voor 'om haar met haar hondje te gaan opsoeken' (letterlijk?) en haar 'met het mes aan de grond vast [te] steken'. Ze slaagden er echter niet in de weduwe op te sporen en vierden toen hun woede maar bot op een naburig huis in aanbouw, waarvan ze de muren omverwierpen. Na deze daden vluchtte Willem Spijker met zijn maats uit Loosdrecht weg.

In het algemeen lijkt in de Republiek in de achttiende eeuw recidive betrekkelijk zeldzaam te zijn geweest: van de veroordeelden was rond de 10% recidivist. Diederiks heeft hierin een aanwijzing gezien dat de rechtspraak effectief functioneerde en succesvol was bij het terugdringen van de criminaliteit¹⁴. Mijns inziens is deze visie wat te optimistisch. Het veelvuldig voorkomen van seriedelinquenten en de hoge aangiftesfrequentie, die uit de Loosdrechtse stukken blijken, laten zien dat de rechtspraak helemaal niet zo effectief was in het voorkómen van delicten. Dit geldt met name voor de lichtere delicten. Deze blijven bij veel studies buiten beeld omdat daarbij een rol uitgangspunt is, en daarop zijn vooral de zwaardere delicten vertegenwoordigd. Overigens kan men betwijfelen of recidive ook daar wel altijd aan het licht kwam, aangezien de bedrivers van zware delicten vaak erg mobiel waren.

Delicten in detail: diefstal

In de jaren 1770 meende het Proosdijgerecht '... dat binnen deese Proostdije het voorschr[even] quaad [= diefstallen] op een meer dan gewoone wijze heeft gegrass-

seert...'. In de cijfers blijkt hier echter niets van: het aantal diefstalzaken op de rol bleef in de Proosdij, en ook in Loosdrecht, ongeveer gelijk (zie bijlage).

De verklaring voor deze tegenstrijdigheid zou kunnen zijn dat alleen zware zaken op de rol kwamen, terwijl men diefstallen uit armoede eerder verwacht onder de kleine delicten. Mijn kwalitatieve analyse van het archiefmateriaal omvat naast zware ook lichte criminaliteit, en de kans om aanwijzingen voor armoedecriminaliteit te vinden is hier dus groter. In totaal werden 208 'zaken' in detail bekeken (rechtszaken en/of aangiften), waaronder 71 diefstalzaken. Deze kunnen, gelet op de dader(s), in drie hoofdgroepen worden verdeeld die elk ongeveer een derde van het totaal uitmaken. Ten eerste de aangiften waar geen dader bekend was. De tweede groep betrof 'beroeps'-dieven en de derde kleine amateurs.

De groep die ik als 'beroeps' heb aangeduid, bestond overwegend uit mannen. Meermalen waren ze afkomstig uit wat men noemde 'slechte families', families met een criminele achtergrond. Klaas Luyers uit Loosdrecht bijvoorbeeld had een vader en een broer die eveneens in het vak zaten. Opmerkelijk is dat van de vier als 'slecht' aangemerkte families er twee joods waren. De meeste 'beroeps' waren gespecialiseerd in één soort diefstal (bijvoorbeeld inbraken in schepen) of één soort artikelen (vis, of eenden) en vertoonden daarin veelzeggende routine. Veel carrières als dief waren al op jeugdige leeftijd begonnen.

Ruwweg de helft van de 'beroeps' werd gevormd door zware jongens die zich behalve aan reeksen diefstallen ook aan delicten als mishandeling, afpersing of intimidatie schuldig maakten. Zij werkten – ook in het dagelijks leven – meestal in koppels. Een voorbeeld vormt het duo Hendrik Barentse (alias Hyn Puls) en Harmen Janse van Leeuwen. Deze twee Loosdrechtse turftrekkers (baggeraars) braken 's nachts, meestal gezamenlijk, schepen open en stalen daaruit wat maar waardevol of bruikbaar leek: zilveren gespen en knopen, levensmiddelen, beddegoed, kaarsen, enz. In maart 1748 vielen ze met een troep maats binnen op een feest ter viering van de geboorte van prins Willem V: deur en ruiten traptten ze in, er werd geschoten, en alleen de komst van de baljuw voorkwam dat ze aan brandstichting toekwamen. Hendrik Barentse dacht daar zo over: 'Dan souden wij den eenen donder met den andere hebben laten verbranden'. De twee mannen bekenden samen 62 diefstallen. Beiden kregen de strop¹⁵.

De andere helft van de 'beroeps' werd gevormd door solisten, die niet zozeer op krachtsvertoon lijken te hebben vertrouwd, als wel op sluwheid. Een voorbeeld is de Duitser Frederik Hoebel (met minstens zes alias-namen), één van de vele ex-militairen die in de tweede helft van de jaren 1790 door het land zwierven. Hij hield zich in leven met boerenwerk (zei hij) en kleine diefstallen. Zijn specialisme was het openbreken van schuurtjes. De procureur-generaal bij het Hof van Utrecht schreef over hem dat hij dit 'zeer onnut meubel in de maatschappij' kende als 'een doortrapte karel' die voortdurend valse namen opgaf en verhoren frustreerde door 'leugens op leugens' te vertellen en glashard alle beschuldigingen te ontkennen. Ondanks hun

Het oude Rechthuis te Loosdrecht op een foto uit 1875 met de toenmalige veldwachter Van Til. Verzameling Historische Kring Loosdrecht, 394c.

sluwheid maakten mensen als Hoebel vaak blunders die tot hun arrestatie leidden. Hoebel zelf bijvoorbeeld gaf in 1795 een rok die hij 's nachts had gestolen aan zijn hospita mee om te verkopen bij een jood. In een oogwenk stond de baljuw op de stoep. Hoebel slaagde er echter in – zoals meerderen uit deze groep delinquenten – om zijn straf te ontlopen door uit de gevangenis uit te breken¹⁶.

Het lijkt me duidelijk dat we onder de Barentses en de Hoebels de uitgehongerde armoedzaaiers niet aantreffen. Anders ligt dat bij de vrouwen onder de 'beroeps' en bij de incidentele dieven. In contrast met hun mannelijke collega's wekt de handvol vrouwen die meerdere diefstallen hadden gepleegd de indruk dat ze een moeizaam bestaan leidden en gedurig pech aantrokken. Uit de strafmaat blijkt dat ook de gerechten met deze vrouwen enige compassie hadden, mits het gestolene niet teveel waarde had.

Geertje de Groot bijvoorbeeld (18 jaar) was door haar vriendin Lijsje Post overgehaald om kippen te stelen. Tussen 1 en 9 maart 1800 pleegden ze een vijftal diefstallen: Lijsje ging een hok in, Geertje pakte de kippen aan. Voorzover de dieren de diefstal overleefden, werden ze verkocht en de opbrengst werd gedeeld. Ze stalen ook een keer kleding van een drooglijn en gaven die aan Lijsjes moeder, bij wie ze enkele dagen later overigens weer vier kippen stalen. Onder andere omdat ze 'door hare onnoselheid' de verleiding door Lijsje niet had kunnen weerstaan, kreeg Geertje een relatief lichte straf – twee weken op water en brood plus zes jaar verbanning¹⁷.

Hoewel de gerechten zich soms gevoelig toonden voor het verweer dat diefstallen uit armoede of 'door de grote hongersnoot' waren gepleegd, ging men wel na of zo'n excuus waarheidsgetrouw was of slechts een modieuze smoes. Klaas Warreboud, betrapt op turfroof, kreeg te horen dat 'het voorgegeven van armoede weinig tot

verschooning kan opleveren nadien hij zelve erkend nog drie roede eigen branding te hebben'¹⁸. Armoede werd evenmin als verzachtende omstandigheid geaccepteerd wanneer die het gevolg was van 'onbetamelijke luyheyd'¹⁹.

Het amateuristische karakter van veel 'kleine' diefstallen is opvallend. Diefstallen werden gepleegd waar de eigenaar bij was, of diens kinderen, of andere bekenden. De pleger van een diefstal was daardoor vaak snel bekend. Geruchten en reputaties verspreidden zich snel. De dag nadat Cornelis Blom in Wilnis een gestolen drankkuip had verkocht, stond daar de zoon van de gedupeerde eigenaar uit Vinkeveen al op de stoep omdat hij 'op den scheerwinkel' van de aankoop gehoord had²⁰. Een voorbeeld van onberaden diefstal levert Cornelis van Aalsmeer, die toch enige ervaring had als dief want hij stond in 1774 in de Proosdijlanden terecht voor een hele reeks diefstallen. Hij had onder andere geprobeerd uit een viskraam baars te stelen 'in het gezigt van wel 25 menschen'. Anderen maakten zich door hun stunteligheid verdacht bij het plegen van hun diefstallen. Zo bezocht Adrianus van Mansum op 9 december 1795 verschillende malen een winkel in Nieuw-Loosdrecht, telkens voor kleine boodschappen. Diezelfde avond werd hij op kousevoeten in de winkel aangetroffen. Van schrik liep hij 'met een vaart teegens de schel van de onderdeur', keerde toen terug en vroeg om 'een oortje balletjes.' Terwijl de winkelierster vaststelde dat ze deze niet in voorraad had, probeerde Van Mansum onder de ogen van de meid een snuifpot met snuif in zijn zak te steken.

Een deel van de stunteligheid zal geweten moeten worden aan het feit dat een betrapte dief zich gewoonlijk niet op zijn gemak voelt. Maar dit effect lijkt versterkt door een flinke angst voor justitie. Zelfs doorgewinterde criminelen bleken bij betrapping volstrekt uit het lood geslagen, ze kregen een kleur, stamelden wat, hun gezinsleden huilden en vreesden dat de rechtbank hen 'ongelukkig zou maken'.

De 'grote' vermogenscriminaliteit lijkt voor een groot deel in handen van mensen van buitenaf, met name trekarbeiders uit Duitsland en rondtrekkende joden. Vooral op de laatsten viel altijd snel de verdenking. Volgens een brief van de Amsterdamse substituut-schout Burgers aan de Loosdrechtse baljuw waren de joden onderling uitstekend georganiseerd. Omdat ze gestolen goed en berichten direct konden doorsluizen, waren ze moeilijk te pakken, zo legde hij uit²¹. Hoewel er slechts in een enkel geval harde aanwijzingen waren dat een diefstal werkelijk door joden was gepleegd, was het wantrouwen jegens hen niet helemaal uit de lucht gegrepen: in 1795 werd in Mijdrecht een joodse bende-van-drie gearresteerd die in het bezit bleek van een honderdtal gestolen kostbaarheden; in Loosdrecht stond tien jaar eerder Meijer Gasvin terecht die deel uitmaakte van een andere bende. De argwaan tegen joden zal versterkt zijn doordat de pandjesbazen onder hen vaak als heler bij diefstal betrokken waren. De stukken suggereren dat sommigen van deze pandjesbazen ook niet uit de weg gingen voor diefstal of afpersing²².

Aan de andere kant is duidelijk dat het hier vaak meer om een image en om voor-

oordelen ging dan om realiteit. De rechtbanken waren zich daarvan bewust en gingen er zeker niet klakkeloos in mee. Wanneer tegen joden beschuldigingen waren ingebracht, werd zorgvuldig nagegaan of deze wel overtuigend waren. Bijvoorbeeld in 1771 toen Aagje de Graaf door haar man en de baljuw in de bedstee werd aangetroffen met de joodse venter in ijzerwaren Izaak Joedeman, 'in flagrante delicto tentatie'. Joedeman was niet alleen joods, maar ook nog Duitser, en dus in dubbel opzicht bij voorbaat verdacht. Aagje probeerde hem in de schoenen te schuiven dat hij haar zou hebben 'aangegrepen, en met force op 't bed gegoydt, en dat zij doen in flauwte was gevallen en niet wist wat er verder gebeurd was'. Deze verklaring kwam de rechtbank 'seer speculatief' voor. Inderdaad kwam Aagje er schoorvoetend op terug nadat haar was duidelijk gemaakt wat de consequenties waren van een valse verklaring voor het gerecht²³.

Wanneer uit nood werd gestolen, zou men verwachten dat voedseldiefstallen veel voorkwamen. Ik heb daarom onderzocht welk aandeel deze uitmaakten op het totaal, en of dit aandeel steeg in tijden van crisis.

In onderzoeken wordt vaak gevonden dat voedseldiefstallen in Nederland slechts een gering deel van de totale vermogenscriminaliteit uitmaakten, meestal zo'n 5 tot 15% van alle diefstallen. Een toename van dit percentage in tijden van duurte, zoals voor de achttiende eeuw in Parijs is geconstateerd²⁴, kon in Nederland nooit worden vastgesteld. Naar mijn mening zou men, om betrouwbare conclusies te kunnen trekken, oog moeten hebben voor een aantal mogelijke vertekeningen in het archiefmateriaal, die leiden tot een onderregistratie van het aantal voedseldiefstallen. In de eerste plaats zullen veel voedseldiefstallen nooit zijn aangegeven omdat ze onopgemerkt bleven (bijvoorbeeld diefstal van appels uit een boomgaard) of omdat de gedupeerde toch niet de illusie had dat de gerechtsdienaar achter zijn gestolen brood aan zou gaan. Ten tweede: veel (kleine) voedseldiefstallen zullen nooit zijn opgelost omdat justitie haar aandacht op dringender zaken concentreerde. Ze bleven dus in het aangiftestadium steken, maar historici gebruiken zelden aangiften als bron. Zij concentreren zich op rechtszaken die op de rol staan genoteerd en die zijn van een kaliber dat pure voedseldiefstallen zelden bereiken. Een laatste vertekening introduceren de historici zelf. Bij het indelen van de gestolen artikelen ten behoeve van een statistiek wordt iedere diefstal doorgaans maar in één categorie tegelijk ingedeeld. Gewoonlijk zal dat de categorie zijn waartoe het kostbaarste gestolen artikel behoorde. Diefstal van een gouden ring plus een roggebrood wordt dus geboekt bij de diefstallen van goud; het roggebrood verdwijnt zo uit het zicht. Aldus ontstaat een vertekening die ernstiger wordt naarmate bij een diefstal vaker goederen uit meerdere categorieën tegelijk werden gestolen. In Loosdrecht en de Proosdijlanden was dit laatste vaak het geval. Bijvoorbeeld bij een diefstal in Loosdrecht in de nacht van 8 op 9 december 1747 bestond de buit uit zilveren gespen en knopen, lakens, een koperen theeketel, een tinnen trekpot, kaas, boter, spek, smeer en tabak. In totaal beschik ik over opgaven van het gestolene bij 142 diefstallen. Bij 19% hier-

van bestond de buit (voor een deel of geheel) uit levensmiddelen. Dat is aan de hoge kant, waarschijnlijk als gevolg van mijn voorzorg om ook levensmiddelen mee te tellen die samen met iets kostbaarders werden gestolen. Opvallend is dat geen enkele categorie bij uitstek gewild was, de buit was erg gespreid. Andere vaak gestolen artikelen waren textiel (bij 21% van de diefstallen), turf (18%), gereedschappen (15%), vee (15%) en goud, zilver of geld (13%). Er zijn geen duidelijke verschuivingen in de tijd of verschillen tussen Loosdrecht en de Proosdijlanden. Wel week de buit van de 'beroeps'-dieven nogal af van het gemiddelde: zij stalen aanzienlijk vaker gereedschappen en ook iets vaker voedsel. Incidentele dieven stalen, anders gezegd, naar verhouding niet vaak levensmiddelen, wat de veronderstelling ondergraaft dat honger een belangrijke drijfveer was voor diefstal. Bovendien vonden voedseldiefstallen niet zozeer plaats in de winter, wat men zou verwachten als honger het motief was, maar vooral in de zomer. Kennelijk stonden dan vaak ramen en deuren open. Voedseldiefstallen vormden een grote groep, zeker wanneer we incalculeren dat ze waarschijnlijk zwaar werden ondergeregistreerd. Maar dat dit wijst op wijdverspreide honger valt niet aan te nemen. Trouwens, in een plattelandsgebied zal structurele honger ook niet zo snel optreden. Hoewel sommige dieven zich op een bepaald artikel specialiseerden, namen velen in de regel alles mee wat ze aantroffen en wat bruikbaar leek. Al met al lijkt de gelegenheid meer doorslaggevend voor wat gestolen werd dan de nood.

Gewelddelicten

Vechtpartijen, messentrekkerij en mishandelingen kwamen zeer veel voor. Vergeleken met andere onderzoeken vormen ze een vrij groot deel van de delicten. Misshien werd in Loosdrecht en de Proosdijlanden zwaarder getild aan vechtpartijen dan elders. In bepaalde gevallen was aangifte verplicht: in Loosdrecht moesten vechtpartijen in herbergen waarbij een mes was getrokken, gemeld worden. Wie bij een vechtpartij gewond was geraakt, moest eveneens opgave doen bij de baljuw. Hoewel de chirurgijn eerste hulp mocht verlenen, was verdere medische behandeling verboden zolang de aangifte niet was verricht²⁵.

Bij de meeste vechtpartijen was alcoholgebruik in het spel. Minstens een kwart van de (aangegeven) vechtpartijen deed zich voor in of bij een herberg; op zondag, als de mannen in het café zaten, vonden tweemaal zo vaak vechtpartijen plaats als op doordeweekse dagen. Er gold op zondag in Loosdrecht een tijdlang een tapverbod, maar dat werd blijkbaar nauwelijks serieus genomen. Degenen die vochten, waren beneveld, ze dachten op het moment zelf niet helder en konden zich later weinig herinneren. Ze richtten zich tegen iemand die op dat moment aanwezig was en tegen wie de dronkeman spontaan of structureel een wrok voelde: de herbergier die niet meer wou tappen of de rekening aanbod, de gerechtsdienaar, de schoonvader, of de echtgenote die teveel geld uitgaf: 'Klaagt over desselvs huisvrouw niet wegens de

*op den nieuwe dyck saem op 27 dafen ber 1773
heft zyst de boed synnes getraeken
in op die nacht is inde boemhok
enofel synor half of gesneden*

Notitiebriefje uit 1773 van de hand van de Loosrechtse gerechtsdienaar Gijsbert Hogenbirk, waarin een geval van messentrekkerij en de mishandeling van een ezel staan vermeld. RAU, Dorpsgerichten, 1208.

huishouding, die hij alleszinds prijzen moet – maar omdat zij te meermaalen goederen aankoopt buiten zijn weeten en het geld daartoe van zijn zuur verdiende penningen in stilte afneemt²⁶. Bij de vechtpartijen treffen we vaak dezelfde namen aan; er lijken vetes te hebben bestaan die keer op keer tot revanche noodden. Zo werd een vechtpartij tussen Jacob Hennipman en Willem Rademaker ingeleid door: 'Je hebt nog een pak aan mij te goed, dat zullen wij nu maar eens afdoen. Staat maar op.'²⁷. Een patroon dat vaak voorkwam, was dat twee mannen die samen hadden zitten drinken 'woordenstrijd' kregen, de één gaf de ander een klap en de ander trok daarop het mes. Opvallend is dat meermalen herbergiers zich, in andermans kroeg, ontpopten als agressieve drinkers. Ook militairen waren regelmatig in vechtpartijen verwickeld (onder meer in Naarden en bij de Hinderdam lagen garnizoenen).

De meeste gevechten escaleerden niet. In de roes van het gevecht bleek het 'bekkensnijden' nog altijd populair, een oud vermaak waarbij het de sport was om de tegenstander sneden in het gezicht toe te brengen²⁸. Toch krijgt men niet de indruk dat gevechten een attractie waren waar iedereen op af kwam en zo mogelijk aan mee deed. Kameraden namen het soms wel 'voor elkaar op'. Maar de meeste mensen lijken doordrongen te zijn geweest van de risico's die aan vechtpartijen waren verbonden, met name als er messen werden getrokken door zatte kroeggangers. Wanneer in een kroeg een ruzie uitbrak en daarbij messen werden getrokken, vluchtten de mensen naar buiten. Het werd aan de kroegbaas en zonodig de gerechtsdienaar overgelaten de vechtenden te scheiden en te kalmeren. In verhoren wekten getuigen de indruk dat een vechtpartij hen niet interesseerde. Ze vertelden dat ze de vechtersbazen rustig buiten hadden laten vechten en zelf binnen bij de haard waren blijven zitten²⁹. Het is de vraag of dat waar was, hoewel getuigen op de rechtszaak gevraagd kon worden zulke verklaringen met een eed te bekrachtigen.

Ruzies waarbij alcohol niet meespeelde, bijvoorbeeld onenigheid op het werk, verliepen meestal veel onschuldiger dan de dronkemansvechtpartijen. Het bleef bij een stoot tegen de borst of een klap met een bezem. Duitsers waren hierbij tweemaal betrokken. Het is merkwaardig dat in beide gevallen deze Duitsers slaags raakten met een vrouw³⁰.

Kwamen bij de vechtpartijen sociaal-economische spanningen tot uitbarsting? Het is opvallend dat 'Bovenlanders' (Duitsers) of joden nauwelijks bij de vechtpartijen

betrokken waren. Bij de circa 40 messentrekkerijen onder invloed van alcohol waren slechts eenmaal, in 1799, Duitsers betrokken, en wel als slachtoffer. De ex-militair en rondtrekkend arbeider Hendrik van Esch ging na afloop van een kerkdienst met vijf Duitsers een jeneverdje drinken. Eén van de Duitsers wilde een tweede rondje geven, maar een ander vond het tijd om te vertrekken en het rondje ging niet door. Hendrik werd daarop 'nijdig', liep met de Duitsers mee en begon te slaan. Toen hij in een sloot werd geduwd, trok hij zijn mes en bracht twee van de Duitsers verwondingen toe.

De Duitsers verklaarden terloops dat ze door Hendrik waren uitgemaakt voor 'donderse moffen'. Het lijkt me echter te ver gezocht om hierin te beluisteren dat Duitsers gediscrimineerd werden of zich achtergesteld voelden. Hendrik stelde na afloop van de vechtpartij trouwens voor om het af te drinken. Maar hij nam daarna wel op een merkwaardige wijze afscheid: '... vroeg H. van Es aan hen of sijlieden voldaan waren, en soo sijlieden niet voldaan waren, dan soude hij, Hendrik van Es, meede gaan en dan soude sijlieden moeten sterven ...'³¹.

Eerder zagen we dat messentrekkers hun agressie vaak botvierden op mensen die toevallig aanwezig waren en tegen wie ze iets hadden. Ten aanzien van Duitsers en joden bestonden zeer zeker onlustgevoelens, zoals uit de verdenkingen bij diefstallen blijkt. Dat deze groepen toch maar zelden het doelwit werden van vechtpartijen, lijkt me alleen te verklaren uit de aanname dat zij een eigen sociaal leven leidden en zich betrekkelijk afzijdig hielden van het herbergleven. Men treft ze niet aan onder de tientallen die als herbergbezoeker worden genoemd: noch als deelnemer aan een ruzie, noch als getuige. De joden werden beschreven als een sociaal hechte groep³². De enige vechtpartij waarbij ze, voorzover bekend, betrokken waren, vond plaats tussen twee joden onderling en brak uit na een bijeenkomst in de synagoge te Mijdrecht³³. De Duitsers kwamen naar de veengebieden om geld te verdienen, niet om het in de herbergen weer uit te geven. Dat ze inderdaad spaarzaam konden leven, wordt geïllustreerd door de Bovenlander Matthijs Stuwe, die in 1796 als landarbeider in de Mijdrechtse Droogmakerij werkzaam was. Eind oktober had hij een bedrag van 100 gulden en 12 stuivers bijengespaard, het equivalent van – 100 dagen loon³⁴. Eén slaapmutsje op de zondagavond, zoals in het voorbeeld met Van Esch, maar méér verdienden de herbergiers niet aan hen.

De autochtone mannen gingen kennelijk wel naar de kroeg zodra ze daar geld voor hadden. De verdeling van de vechtpartijen over het jaar vormt een indicatie daarvoor. De meeste vechtpartijen vonden plaats in de maanden waarin het meeste werk was (niet alleen in de vervening, maar ook in de landbouw, het transport en andere sectoren): april (als voor het eerst na de winter weer geld was verdiend) en juli t/m september (de laatste maanden van het drukke seizoen). Ook feestdagen vormden een aanleiding voor dronkenschap: in de winter lag het aantal vechtpartijen hoog rond kerstmis.

Bedelarij en smokkel

Bedelarij nam tegen het einde van de eeuw duidelijk toe. Tussen 1745 en 1754 zijn in het materiaal geen gevallen te vinden en in de periode 1770–1779 werd eenmaal, in de Loosdrechtse stukken, gesproken van een bedelares. Haar man zat in een rasp-huis. De bedoeling van de (niet gedateerde) notitie is onduidelijk: het is de vraag of de vrouw van bedelarij werd beschuldigd of dat ze gezien werd als verdachte van een schapendiefstal die op hetzelfde papier genoteerd staat.

In de jaren 1790 vinden we meer gevallen van bedelarij. Er waren vaste adressen (slaaphuizen) waar regelmatig bedelaars overnachtten. Verscheidene bedelaars wezen op armoede en honger als oorzaak van hun bedelend leven. Martinus Veldhuijsen bijvoorbeeld was 'door ziekte aan 't sukkelen geraakt'. Dat was de laatste winter gebeurd, daarvóór had hij altijd gewerkt. Veldhuijsen erkende dat hij door de dienders was gewaarschuwd, maar voerde aan 'dat den honger een scherp zwaard is'³⁵. Anderen waren in de problemen gekomen nadat hun vrouw was overleden en ze met kleine kinderen waren achtergebleven.

Vermeldingen van smokkel zijn zeldzaam; het aantal gevallen op de rol nam in de tweede helft van de eeuw zelfs af, terwijl men zou verwachten dat het door de verarming zou toenemen. Een interessant geval betreft smokkel ('sluijken') van brood in de winter van 1772. Een deurwaarder van de gemenelandsmiddelen verklaarde dat dit veel gebeurde. Bij een surveillance betrapte hij een Loosdrechtse vrouw met drie broden in haar schort. Zij gaf toe dat ze regelmatig voor derden brood smokkelde vanuit de provincie Utrecht. Op een brood (zesponder) van zes stuivers verdiende ze daarmee twee stuivers. Toen ze betrapt werd, voerde ze als excuus aan dat ze het 'uyt armoede had gedaan'. Het gerecht lijkt hiervoor begrip te hebben gehad want de straf was, mede vanwege 'de geringe importantie van het brood', mild: met een vermaning en confiscatie van het brood kwam ze er af.

Enkele andere delicten

In de periode 1738–1800 kwamen negen levensdelicten voor. Drie daarvan betroffen kindermoord: het doden of verwaarlozen tot de dood van een pasgeboren baby (1738, 1750 en 1767). Al deze gevallen hadden plaats in de Proosdijlanden. Het ging om ongehuwde moeders, die in stilte van een kind bevielen en voor wie paniek of schaamte de overheersende beweegredenen lijken. De frequentie komt overeen met die elders in de provincie Utrecht³⁶. In grote steden kon het aantal gevallen van kindermoord (en te vondeling leggen) zeer sterk oplopen in tijden van armoede³⁷, maar voor het veengebied zijn hiervoor geen aanwijzingen. Noch de jaren waarin de kindermoorden voorkwamen, noch de verklaringen in de dossiers duiden op armoede als drijfveer. Dat is ook niet te verwachten want het aanvoeren van armoede als excuus voor kindermoord zou een bekentenis inhouden. Het feit dat de vader van

één van de van kindermoord verdachte vrouwen de baljuw trachtte om te kopen, wijst evenmin op schrijnende armoede.

Het merendeel van de zedendelicten betrof overspel. Daarnaast kwamen enkele aanrandingen voor het gerecht en werden in 1761 en '66 in de Proosdij drie 'sodomieten' berecht. Enkele malen sprak een gerecht zijn afkeuring uit over ongehuwde vrouwen die voor de tweede of derde keer zwanger raakten. Dit zouden prostitueés geweest kunnen zijn, maar duidelijke bewijzen daarvoor heb ik niet aangetroffen. Prostitutie was misschien meer een stedelijk delict. Er zijn lichte aanwijzingen dat sommige overspelrelaties financieel gemotiveerd waren: in relatief veel gevallen was de minnaar een vooraanstaande burger (schepen, notaris). Deze kon, als hij werd betrapt, bij het gerecht verdere strafvervolging afkopen door een boete te betalen, mits de gedupeerde echtgenoot hiermee akkoord ging. In ruil voor zijn fiat kon de echtgenoot een plezierig bedrag als schadeloosstelling verlangen. Een spectaculair voorbeeld is de zaak Joachim Hoesak, nota bene schout van Wilnis en schepen van het Proosdijgerecht, die in 1749 de zeer hoge boete van 10.000 gulden kreeg opgelegd. Daarbij gold wel als verzwarende omstandigheid dat hij had geprobeerd de functionaris die hem betrapte, om te kopen.

Delicten tegen de overheid betroffen in de meeste gevallen belediging of mishandeling van een overheidsfunctionaris of politieke oproerigheid. Voorzover motieven te achterhalen zijn, ging het meestal om persoonlijke grieven tegen een individuele overheidsdienaar. Vanaf 1795 werd vaak opgetreden tegen Oranjegezindheid. Met name begin april 1795 droegen velen oranje. Waarschijnlijk was hier meer sprake van een uit de hand gelopen aprilgrap (het gerucht ging dat de Pruisen Utrecht hadden bereikt)³⁸ dan van een echt politiek protest. In geen enkel geval had politieke onrust duidelijke economische wortels, bijvoorbeeld in die zin dat machthebbers verantwoordelijk werden gehouden voor economische problemen.

Armoede?

Uit het criminaliteitsonderzoek komen geen ondubbelzinnige verschillen naar voren tussen de criminaliteit in Loosdrecht en die in de Proosdijlanden. Zou de oorzaak kunnen zijn dat de economische verschillen tussen beide plaatsen minder groot waren dan de toestand in de vervening suggereert? Zouden de verschillen in armoede dus minder groot zijn dan ik vermoedde?

Er zijn tal van aanwijzingen, vooral afkomstig uit Loosdrecht, waaruit blijkt dat tegen het einde van de eeuw de verarming als een serieus probleem werd gezien. Zo werd in 1791 in Oud-Loosdrecht een Wees- en Armenhuis opgericht. Intrigerend is dat dit huis werd gefinancierd uit een heffing ten laste van de niet in Loosdrecht wonende turftrekkers en turfmakers. Voor de trekkers kwam deze heffing neer op ongeveer 3 procent van hun verdienste, voor de turfmakers op ongeveer 1¼ procent³⁹. In 1799 was blijkens de civiele rol van Loosdrecht de wezenkas bijna leeg: de wees-

meesters vroegen in dat jaar toestemming om de financiële administratie openbaar aan te besteden in plaats van een gesalarieerde kracht in dienst te houden. Ze verwachtten dat met zo'n privatisering honderden guldens per jaar vielen te besparen⁴⁰. Ook in de criminele archieven zelf zijn signalen te vinden die op verarming duiden. Het aantal veroordelingen tot water en brood, typisch een straf voor minvermogenen die een boete niet konden betalen, nam naar het eind van de eeuw toe. Daarnaast valt bij de schepenen een zekere bezorgdheid te bespeuren dat een straf niet ruïnerend mocht werken op (het gezin van) een veroordeelde. Maar deze bezorgdheid was al in het begin van de onderzochte periode aanwezig en nam niet duidelijk toe. In 1750 bijvoorbeeld werd Dirk Pieterse Bosdam vervroegd vrijgelaten nadat zijn vrouw in een smartelijk rekest had betoogd dat zij als vrouw-alleen met haar 'twee onnosele kinderen ... een erbarmelijk leven moet lijden' en onmogelijk voldoende kon verdienen om van rond te komen⁴¹.

Bedelarij is voor het Utrechtse platteland geen gevoelige indicator voor de armoede. Uit een provinciale enquête uit 1811 blijkt namelijk dat in deze provincie bedelarij vrijwel alleen voorkwam in de steden en andere grote plaatsen⁴². In Mijdrecht bijvoorbeeld woonden veertien bedelaars, waaronder tien kinderen. In de overige Utrechtse veendorpen was nog nergens iemand tot bedelarij vervallen, 'alhoewel de armoede ook in deze gemeentes dagelijks grooter word' (Maarsseveen). Breukeleveen meldde dat er incidenteel bedelaars uit de richting Loosdrecht passeerden, maar die zullen niet uit Loosdrecht zelf afkomstig zijn geweest, omdat die plaats opgaf geen eigen bedelaars te hebben.

Hoewel veel wijst op armoede in Loosdrecht, zoekt men vergeefs naar indicaties dat het er extreem slecht ging. Zo zijn er geen aanwijzingen dat de armoede tot uiting kwam in extra sterfte, wat in grote steden zoals Amsterdam in tijden van voedselschaarste wel voorkwam⁴³. De sterftecijfers van Oud-Loosdrecht over 1784-1811⁴⁴ laten geen enkele correlatie zien met de voedselprijzen.

Het probleem met de beoordeling van veel laat-achttiende-eeuwse getuigenissen over de armoede is hun vooringenomenheid. Tijdgenoten klaagden na 1770 in schrille bewoordingen dat de armoede hand over hand toenam, een beeld dat historici lange tijd hebben overgenomen. Recent is dit echter, met name door Noordegraaf, genuanceerd. Hij stelt dat door de stijging van de levensmiddelenprijzen sinds het midden van de eeuw de armoede wel toenam, maar dat de burgerij die verarming overschatte, door zich te verkijken op de toenemende uitgaven van de armbesturen en door sentimenten over een voorbij 'Gouden Tijd'. Doordat de achttiende-eeuwers steeds gevoeliger werden voor tekenen van armoede, zal een deel van de toename niet meer zijn dan de weerspiegeling van de toegenomen gevoeligheid. Dit effect werd versterkt doordat de waarnemers veelal in de steden leefden en juist daar was armoede erg zichtbaar, bijvoorbeeld in de vorm van bedelarij. Op het platteland – en daar lagen Loosdrecht en de Proosdijlanden tenslotte – lijkt de situatie veel minder ongunstig. Noordegraaf wijst er tevens op dat de gevolgen van de duur-

te die tegen het eind van de eeuw optrad, beperkt konden blijven door de invoering op grote schaal van de aardappel⁴⁵.

Om een minder subjectieve indruk te krijgen van de armoede kunnen we afgaan op gegevens uit het begin van de negentiende eeuw. In 1811 hield het Franse gezag een enquête onder de gemeenten naar de aantallen bedeelde armen⁴⁶. In het Proosdijgebied bleek 6 à 7% van de bevolking te worden ondersteund. In het veengebied bezuiden Loosdrecht, van Breukeleveen tot Achttienhoven, werd gemiddeld 7 à 8% ondersteund. Dit was weliswaar een eeuwenoud turfwinningsgebied, maar door het rustige tempo van exploitatie was de uitputting hier nog niet in zicht. In Loosdrecht bedroeg het percentage ondersteunden 9½. anderhalf maal zoveel als in de Proosdijlanden. Tenslotte zijn er opgaven uit enkele gemeenten in het oosten van Zuid-Holland die net als Loosdrecht in vrijwel uitgeveend gebied lagen. De ondersteuning beliep daar gemiddeld 12% van de bevolking. Het is verleidelijk de verschillen tussen de percentages in verband te brengen met de situatie in de vervening. In dat geval mogen we concluderen dat de teruggang in de vervening in Loosdrecht de hoofdoorzaak was van het feit dat de armoede daar groter was dan in de Proosdijlanden. De vraag is dan, waarom we in Loosdrecht niet méér armoedecriminaliteit constateren.

Hier zijn drie hoofdoorzaken voor aan te geven. In de eerste plaats geven de gebruikelijke bronnen bij criminaliteitsonderzoek vooral informatie over de zware criminaliteit die meestal werd bedreven door buitenstaanders, mobiele beroepsdelinquenten. Als armoede een massaverschijnsel was onder de gewone bevolking kan men verwachten dat die niet zozeer tot uiting komt in bronnen zoals de rol of de criminele stukken, die vooral van de zwaardere delicten bewaard zijn gebleven. We hebben gezien dat in Loosdrecht minstens 95% van de aangegeven delicten nooit op de rol kwam. Daar kan heel wat armoedecriminaliteit tussen zitten. Bovendien kunnen kleine delicten als diefstallen of vechtpartijen informeel zijn afgehandeld, buiten justitie om. Ook dan kwamen ze nooit in de stukken terecht. In het algemeen houdt deze redenering de waarschuwing in dat de gebruikelijke criminele bronnen geen representatief beeld van de bevolking in haar geheel hoeven te geven.

In de tweede plaats lijkt me van belang dat Loosdrecht en de Proosdijlanden plattelandsgebieden zijn. Veel van de vormen van armoedecriminaliteit die in de literatuur worden beschreven, hebben betrekking op (grote) steden. Op het platteland zal hongersnood veel minder snel optreden dan in een stad en zal armoedecriminaliteit zelden noodzakelijk zijn om te overleven. Ook valt aan te nemen dat de sociale controle er een rem vormt op het plegen van diefstallen. In getuigenverklaringen zijn legio voorbeelden te vinden van publieke argwaan jegens potentiële dieven. Niet alleen vreemdelingen werden altijd nauwkeurig in de gaten gehouden, ook ten aanzien van de vaste bewoners werd goed opgelet of ze wel op een fatsoenlijke wijze aan de kost kwamen. Over de Loosdrechtenaar Cornelis Verhoeff bijvoorbeeld werd geoordeeld dat 'het soodaanig eens is daar niet veel opsit en bijna niets werkt

en bijna onbegrijpelijk is waar zij van leven⁴⁷.

In de derde plaats waren er voor degenen die in Loosdrecht hun werk in het veen verloren, mogelijkheden om ander werk te vinden. De Duitsers konden verder trekken naar West-Utrecht en daar werk zoeken in de nieuwe veenderijen en droogmakerijen, bijvoorbeeld in de Proosdijlanden. Op die manier valt te verklaren dat het verlies aan arbeidsplaatsen in de vervening niet automatisch tot massale werkloosheid onder de autochtone bevolking leidde. Een mogelijke aanleiding voor rancuneuze gevoelens en agressie jegens de Duitsers werd zo vermeden.

Daarnaast was er werk in Loosdrecht zelf, met name in de veeteelt. Daarbij was een gunstige omstandigheid dat de tweede helft van de achttiende eeuw in het algemeen een goede tijd was voor de agrarische sector. Hoewel op veeteeltbedrijven de vraag naar vreemde arbeidskrachten niet heel groot was, nam deze vooral in het laatste kwart van de eeuw wel toe⁴⁸. In eerste instantie zullen vooral Loosdrechters hier werk hebben gezocht, maar ook voor Duitsers was het een alternatief: van huis uit waren ze met dat werk bekend doordat de meesten zelf een boerenbedrijfje hadden⁴⁹.

Om te beoordelen hoe groot deze mogelijkheden voor ander werk waren, is het nodig in te gaan op een structureel verschil tussen de twee onderzochte gebieden.

Een verschil in schaal en sfeer

Ik doel hier op het betrekkelijk flexibele en informele karakter van samenleving en economie in Loosdrecht in vergelijking met het meer zakelijke karakter in de Proosdijlanden. In de Proosdijlanden was de vervening grootschalig opgezet, zoals blijkt uit belastinglijsten uit de jaren 1795 tot 1801⁵⁰, waarin voor alle Utrechtse veenderijen staat aangetekend wie er turf produceerden, en hoeveel. In Mijdrecht en Thamen bedroeg de gemiddelde produktie per bedrijf 800 tot 900 roeden per jaar. De gemiddelde bedrijfsgrootte moet hier tussen de 10 en 15 man hebben belopen. Ten oosten van de Vecht was de produktie per onderneming aanzienlijk minder: varië-

Veenderijen te Breukeleveen. Aquarel door H. van Brussel, 1806. RAU, Atlas Coenen van 's-Gravesloot, 12-211.

rend van 160 roeden in Maarsseveen tot maximaal 500 roeden in Nederhorst. Voor Loosdrecht zijn er geen expliciete gegevens, maar gelet op de regio zullen we waarden in de orde van 400 roeden per bedrijf kunnen verwachten. Veel verveners ten oosten van de Vecht hadden een produktie van minder dan 40 roeden. Dit kunnen alleen maar nevenbedrijfjes zijn geweest, want een dergelijke produktie was nog minder dan die van één arbeider gedurende één seizoen (70 roeden).

Het verschil tussen groot- en kleinschaligheid zien we ook weerspiegeld in het werk dat de Duitse gastarbeiders verrichtten. Blijkens een enquête uit 1811 waren de Duitsers die in de Ronde Venen werkten, gespecialiseerd in het zogeheten turftrekken, het baggeren van de veenspecie. Dit was zwaar werk, waarvan werd gezegd dat het een gespecialiseerde handigheid vereiste om turf van goede kwaliteit te verkrijgen. Het turftrekken duurde drie maanden, van april tot juli. Daarna verdwenen de Duitsers: voor ander werk werden ze niet aangenomen. Ten oosten van de Vecht daarentegen deden de Duitsers wel alle soorten werk, en bleven ze tot in het najaar⁵¹.

Gegevens in de criminele dossiers illustreren de hier geschetste tegenstelling. In Loosdrecht treffen we veenboeren aan die slechts enkele mensen in dienst hadden. Ze gingen daar goemoedelijk mee om en hielpen persoonlijk mee met het sjouwen van de turf. In Mijdrecht verliep het contact van een veenarbeider met de ondernemer via een hiërarchische keten van opzichters⁵². Alleen in Loosdrecht heb ik voorbeelden gevonden van veenarbeiders die meerdere jaren achtereenvolgend terugkeerden bij dezelfde vervener, wat iets suggereert van een persoonlijke band. De kleine 'teams' van veenarbeiders die we in Loosdrecht ontmoeten – autochtone echtparen of Duitse driemansploegen – voerden de hele produktiecyclus uit. Binnen zo'n team was er een taakverdeling, maar de specialisatie was veel minder strikt dan in de Ronde Venen. Turftrekken bijvoorbeeld werd ook door mensen uit de streek gedaan. En Duitsers werkten, behalve in het veen, ook op landbouwbedrijven.

Doordat de Duitsers in Loosdrecht traditioneel allerlei werk deden, was er, toen de werkgelegenheid in de vervening afnam, geen hoge psychologische drempel voor hen of voor de plaatselijke bevolking als zij op andere arbeid overschakelden.

Wel waren er andere hindernissen. Om in de Ronde Venen aan werk te komen, moesten ze de techniek van het turftrekken beheersen. Het werk was van kortere duur dan in Loosdrecht en het bedrag dat ze over konden houden lijkt in de Ronde Venen lager te liggen dan in de Loosdrechtse venen. Ook in de Mijdrechtse Droogmakerij was werk te vinden, maar de verdiensten daar waren nog lager. Wanneer de Duitsers in Loosdrecht bleven en daar op boerenwerk overstapten, gingen ze er eveneens financieel op achteruit. Buiten de hooi- en maaitijd was de vraag naar arbeidskrachten gering en lag het bruto dagloon voor boerenwerk vermoedelijk iets onder de 15 stuivers per dag. Dit terwijl in de vervening dagelijkse verdiensten van 16 à 20 stuivers gangbaar waren, en voor turftrekken zelfs 30 stuivers. Anderzijds

waren 6 à 10 stuivers per dag gemiddeld voldoende om levensonderhoud en reiskosten te kunnen betalen, zodat zelfs bij de laagste lonen de Duitsers nog wat konden overhouden⁵³.

Boden de Duitsers zich voor de laagste lonen aan om aan het werk te blijven? Noordgraaf heeft gesuggereerd dat dit zo was⁵⁴. In dat geval zouden zij ernstige concurrentie vormen voor Loosdrechters die hun werk in het veen hadden verloren en ander werk zochten. Het is dan merkwaardig dat we weinig of niets merken van de ontevredenheid die deze Duitse concurrentie zou oproepen onder de plaatselijke bevolking. Kennelijk zochten niet veel Duitse ex-veenarbeiders in de landbouw werk. Mijn indruk is dat Duitsers daar weliswaar voor lage lonen werkten, maar niet voor de laagste. In de landbouw bestond een aanbod van nog goedkopere arbeidskrachten, namelijk bestedelingen en vrouwen⁵⁵. Puur financieel gezien waren de Duitsers dus niet de meest aantrekkelijke werknemers. Ze waren vakbekwaam, maar naar verhouding duur.

De toename in de werkgelegenheid in de landbouw zal daarom voor het grootste deel vervuld zijn door de plaatselijke bevolking. Het merendeel van de overtollig geworden Duitsers zal zijn doorgetrokken naar andere veenderijen. Uit het feit dat het aantal bedeeden gunstig afsteekt bij sommige andere dorpen in uitgeveend gebied, blijkt dat de landbouw in Loosdrecht een flink aantal werkloze veenarbeiders kon opnemen. Dat betekent dat de economie in Loosdrecht minder een monocultuur was dan de omvang van de werkgelegenheid in de venen doet vermoeden.

Besluit

In Loosdrecht was armoedecriminaliteit minder opvallend aanwezig dan op grond van de afname van de turfproductie verwacht kon worden. Voor de Loosdrechters werd de neergang in de vervening in belangrijke mate gecompenseerd door bloei in de landbouw. Ook de Duitse veenarbeiders konden betrekkelijk ongehinderd op boerenwerk overschakelen, maar voor hen lag werk in andere veenderijen of in droogmakerijen meer voor de hand. Hoewel al dit vervangende werk minder lonend was dan het werk in de Loosdrechtse venen, voorkwam het massale werkloosheid en de ergste armoede.

De criminele bronnen laten zien dat crimineel gedrag voor sommige mensen een uitweg was om aan armoede en honger het hoofd te bieden. Maar dat gold slechts voor een kleine minderheid, vaak mensen die door een individuele ramp waren getroffen, zoals ziekte of verlies van de levenspartner. Van structurele hongersnood was nooit sprake. Bovendien was de angst voor justitie groot en dat zal veel mensen ervan hebben weerhouden een delict met voorbedachten rade te plegen. Daar tegenover staat dat veel delicten in een impuls werden gepleegd. Het beteugelend effect van de angst voor justitie moet dus niet overschat worden.

Armoedecriminaliteit leent zich maar in beperkte mate voor een kwantitatieve analy-

se op basis van de criminele archieven. Bekijkt men een klein gebied dan zal het aantal zaken dat op de rol werd genoteerd, beperkt zijn. Statistische onzekerheden kunnen dan hinderlijk groot worden. Bovendien is een grondige analyse van het materiaal nodig om te beoordelen hoe compleet de rol is en welke vertekeningen hij bevat. Een fundamenteeler probleem is, dat het maar de vraag is of de zaken die op een rol kwamen, zicht geven op de groep waar ik in geïnteresseerd was: de plaatselijke armen. Bij de delicten op de rol waren immers, bijvoorbeeld in diefstalzaken, vaak mensen van buiten betrokken. De criminele stukken uit Loosdrecht laten zien dat de plaatselijke bevolking vooral betrokken was bij de lichtere delicten. Voor een onderzoek naar armoedecriminaliteit zijn de archieven van hoge gerechten dus minder geschikt.

Deze opmerkingen nemen niet weg dat de criminele archieven een inspirerende en rijke bron zijn. Terloops blijken er tal van belangwekkende gegevens uit, bijvoorbeeld over de sociale verhoudingen in de veendorpen. Het verschil tussen de open verhoudingen in Loosdrecht en de zakelijker in de Proosdijlanden is daar een duidelijk voorbeeld van. Ook kunnen ze een plastisch beeld geven van het patroon van legale, semi-legale en illegale strategieën die armen hanteerden om te overleven. De uitdaging om zulke verscholen gegevens te benutten is een van de grote charmes van dit materiaal.

Bijlage

Kwantitatieve analyse van de geregistreeerde criminaliteit

Bij het opmaken van een criminaliteitsstatistiek kunnen allerlei vertekeningen ontstaan. Te denken valt aan onvolledigheid van de archiefbron, een ongelukkige indeling in delictcategorieën door de onderzoeker of het effect van statistische fluctuaties die reële trends maskeren. Als gevolg hiervan kunnen conclusies worden getrokken die in feite niet gerechtvaardigd zijn. Om het risico hierop te verkleinen, heb ik bij de kwantitatieve analyses in het kader van mijn onderzoek speciale zorg besteed aan het opsporen van mogelijke vertekeningen.

Een deel van de vertekeningen, zoals onvolledigheid van de bron, is al vooraf te diagnosticeren. Andere vertekeningen kunnen worden opgespoord door voortdurend vergelijkingen te maken: zowel intern, bijvoorbeeld tussen verschillende perioden of tussen de twee veenregio's, als extern, door te vergelijken met in de literatuur gepubliceerde gegevens. Om vergelijkingen te kunnen maken, is het nodig alle aantallen delicten te relateren aan de bevolkingsgrootte. Dit kan door met zogeheten genormaliseerde delictfrequenties te werken: het aantal delicten per jaar per 100.000 inwoners. Om toevallige fluctuaties te kunnen scheiden van wezenlijke trends, heb ik bij de resultaten van alle tellingen consequent berekend hoe groot de statistische onzekerheden waren.

Een belangrijke factor die vergelijkingen mank kan doen gaan, is onvolledigheid van

de archiefgegevens. In Loosdrecht zijn er al op het eerste gezicht aanwijzingen dat hiervan sprake is. Tussen 1774 en 1792 werd het archief slordig bijgehouden. Het aantal zaken dat op de rol werd ingeschreven, nam in die periode drastisch af. Er kwam een tweede rol in gebruik, waarop een deel van de zaken werd genoteerd, zonder dat duidelijk is waarom men soms het ene, dan weer het andere boek gebruikte. Veelvuldig werden bladzijden blanco gelaten, alsof men ruimte wilde overlaten om zaken nog achteraf te kunnen bijschrijven. Bij de losse criminele stukken komt de onvolledigheid expliciet tot uiting, doordat de dossiers van zware zaken (één à twee per jaar) in achttiende-eeuws handschrift een volgnummer bevatten in grofweg chronologische volgorde. Aan die nummers is te zien dat vanaf 1775 minstens tien zaken ontbreken. (In totaal missen er vijftien nummers. Van enkele 'zware' delicten uit de betreffende periode zijn echter ongenummerde dossiers bewaard gebleven. Het is mogelijk dat die dossiers oorspronkelijk wel genummerd waren, maar dat het blad waarop het nummer stond, verdwenen is).

Ook de rol van het Proosdijgerecht lijkt voor sommige perioden incompleet. Uit andere bron zijn belangrijke zaken bekend waarvan op de rol geen spoor is terug te vinden, zoals het pachtersoproer van 1748 in Thamen en Mijdrecht⁵⁶. Verdacht is ook dat tussen 1779 en 1787 slechts eenmaal een (fragmentarische) notitie werd gemaakt. In het algemeen zijn uit de Proosdijlanden veel minder losse stukken bewaard gebleven dan uit Loosdrecht. Criteria om in de Proosdijlanden een zaak op de rol te noteren en de stukken ervan te bewaren, waren blijkbaar of de zaak een ernstig delict betrof (moord, herhaalde diefstal), of er sprake was van recidivisme, en of een zaak aspecten had die van belang waren voor de bevoegdheden van het gerecht. In Loosdrecht werden dezelfde criteria gehanteerd, maar doordat dit hooggerecht tevens als dorpsgerecht optrad, zijn ook heel wat stukken van mindere zwaarte bewaard gebleven.

Wanneer we de periode 1740–1800 in drieën verdelen, leveren de twee gerechten samen zes steekproeven op. Welke delicten moeten in die steekproeven worden opgenomen? Het vergelijken van criminaliteitscijfers is alleen zinvol als we er zeker van kunnen zijn dat de delicten steeds volgens vergelijkbare criteria in de archiefbron werden genoteerd. In de praktijk betekent dit dat we ons moeten beperken tot de criminaliteit die betrekkelijk volledig geregistreerd en bewaard gebleven is, dat wil zeggen de zwaardere delicten (bijvoorbeeld de delicten die met een lijfstraf konden worden bestraft). Hierbij is een probleem dat zware delicten gering in aantal zijn. Statistische fluctuaties kunnen dan het beeld verstoren. Als compromis tussen de tegenstrijdige eisen van volledigheid van de registratie en een voldoende groot aantal gevallen, definieerde ik 'zwaardere delicten' als die criminaliteit die voldoende zwaar werd geacht om ze op de rol te noteren, of waarvan, in Loosdrecht, het dossier een nummer ontving. Deze definitie omvat behalve de lijfstraffelijke ook een aantal boetstraffelijke delicten.

Tabel. Genormaliseerde frequenties van 'zware' delicten (per 100.000 inwoners per jaar)

delictcategorie jaren: van	Loosdrecht			Proosdijlanden			totaal ^{a)}	
	t/m	1740 1759	1760 1779	1780 1800	1740 1759	1760 1779		1780 1798
delicten tegen personen		35	50↑	10	20	15	20	24
waarvan levensdelicten		2	2	—	1	4	3	2
vechten/mishandeling		35	50↑	10	20	10↓	15	22
vermogensdelicten		30	30	30	15	10	9	17
waarvan diefstal		20	20	25	10	7	8	13
vernieling		4	7	4	2	1	1	3
overig		2	2	—	2	1	—	1
delicten tegen overheid		2	4	4	4	6	7	5
religie, zondagsrust		30↑	7	—	2	—↓	—↓	5
zedendelicten		7	2	—	7	7	1	4
smokkel		4	4	—	6	6	1	4
bedelen		—	—	—	—	—	3	0,5
overige categorieën		9	4	2	8	1	5	5
onbekend		9	—	—	8	8	1	5
TOTAAL		125↑	100↑	50	70	50↓	45↓	69
Gecorrigeerd totaal ^{b)}		125↑ ^{c)}	(110↑)	(60)	70	50↓	(75)	(77)

Opmerkingen:

Om niet ten onrechte een indruk van grote nauwkeurigheid te wekken, zijn veel getallen afgerond op veelvouden van vijf.

↑, ↓ Delictfrequentie significant hoger, respectievelijk lager, dan het gemiddelde over alle steekproeven (zie ook tekst *)).

a) Gemiddelde frequentie over alle perioden en beide gerechten samen.

b) Voor Loosdrecht: inclusief de genummerde dossiers die verloren zijn gegaan. Voor de Proosdijlanden: exclusief de periode 1780–1786.

c) Wanneer de zaken wegens 'tappen op zondag' buiten beschouwing worden gelaten, vindt men een realistischer totaal van circa 100.

In de twee hoogerechten samen kwamen tussen 1740 en 1800 in totaal 266 zaken voor die volgens deze definitie 'zwaar' waren. De tabel geeft er een statistiek van. Voor elk van de zes steekproeven heb ik nagegaan of enige categorie delicten afwijken van het gemiddelde laat zien die statistisch significant zijn; zulke delictfrequenties zijn gemerkt door middel van pijltjes (↑, ↓).

Onder de gemerkte getallen valt in de eerste plaats op, dat de totale geregistreerde criminaliteit in Loosdrecht tot 1780 beslist hoger was dan in het Proosdijgerecht. Dit geldt zelfs als we corrigeren voor bekende onvolledigheden: de tien genummerde dossiers die in Loosdrecht ontbreken en de onvolledigheid van de rol van het Proosdijgerecht in de jaren '80 (zie de onderste regel van de tabel). Bij die correctie komen de totalen voor de zes steekproeven wat dichter bij elkaar te liggen, maar de meeste verschillen blijven significant. Twee interpretaties zijn dan mogelijk. Er kan sprake zijn van een reëel verschil, maar dan is moeilijk in te zien waarom na 1780, toen de twee plaatsen in economisch opzicht het sterkst gingen verschillen, de criminaliteit in Loosdrecht daalde tot het niveau van de Proosdijlanden. De andere mogelijkheid is dat ik niet alle onvolledigheden in de archiefbronnen onderkend heb of dat er verschillen waren tussen de selectiecriteria die de twee gerechten hanteerden ten aanzien van notatie op de rol. We kunnen aannemen dat dit vooral een rol speelt bij de lichtere delicten, waar een boete op stond. De zwaarste, lijfstrafelijke delicten zullen altijd wel zijn genoteerd. In dat geval verwacht men bij een statistiek over alleen de lijfstrafelijke delicten kleinere verschillen tussen Loosdrecht en het Proosdijgerecht. Dit lijkt inderdaad het geval te zijn.

Bij correcties voor onvolledigheid, zoals op de onderste regel van de tabel, zullen ook de cijfers voor afzonderlijke delictcategorieën verhoogd moeten worden. Maar omdat we niet weten in welke categorieën de zoekgeraakte delicten vielen, zijn die cijfers moeilijk te corrigeren. Hooguit ligt het vermoeden voor de hand dat de verdwenen zware zaken voor een belangrijk deel diefstallen betroffen. Dit op grond van het feit dat in de criminele stukken

meerdere zware diefstalzaken voorkomen die niet op de rol zijn genoteerd, en ook op grond van het gegeven dat in studies voor vergelijkbare gebieden de verhouding tussen het aantal vermogens- en het aantal geweldsdelicten meestal rond de 2 uitkomt, een waarde die in de tabel alleen voor Loosdrecht 1780–1800 wordt benaderd. Mijn gissing is dat in Loosdrecht relatief zwaar werd getild aan geweldsdelicten⁵⁸. Met name in de periode 1760–1779 werd een zeer groot aantal vechtpartijen als zwaar gekwalificeerd. Ook in de Proosdijlanden lijken vechtpartijen, zelfs wanneer ze relatief onschuldig waren, snel op de rol te zijn aangetekend. Wanneer de archieven werden verwaarloosd, zal daarom misschien wat zorgvuldiger met de stukken over gewelds zaken zijn omgegaan dan met die over diefstallen. Zo zouden juist van veel diefstallen de archiefstukken verdwenen zijn.

De tabel laat zien dat de frequentie van vermogensdelicten in beide plaatsen ongeveer gelijk bleef. De economische situatie lijkt dus weinig invloed te hebben gehad op het aantal diefstallen. Dit is opmerkelijk. In mijn scriptie laat ik zien dat een analyse van een aantal criminaliteitsstudies van anderen, uitgevoerd voor geheel verschillende gebieden en perioden, suggereert dat in plattelandsgebieden de vermogenscriminaliteit steeds een kleine 4 procent toenam voor elk procent dat de graanprijzen stegen. (In de steden ontbrak een dergelijke samenhang⁵⁹). Die regel gaat merkwaardigerwijze voor Loosdrecht en de Proosdijlanden niet op. Zij voorspelt namelijk dat de vermogenscriminaliteit in de drie perioden zou moeten oplopen in de verhouding 1:1½:5, maar voor een dermate grote toename is er geen enkel bewijs.

In de periode 1740–1759 was in Loosdrecht de categorie 'religie/zondagsrust' beslist te hoog. Hiervoor is echter een simpele verklaring: het ging om herbergiers die voor de zoveelste maal een verbod hadden genegeerd om op zon- en feestdagen te tappen en een speelman te laten spelen⁶⁰. Dit verbod werd regelmatig hernieuwd en de gerechtsdienaar maakte dan een ronde langs de herbergen om de overtreders te verbaliseren. Dat waren altijd dezelfde. Vermoedelijk zal op grond van het feit dat hier sprake was van recidive het delict op de rol zijn genoteerd.

Bij de overige delictcategorieën vinden we geen statistisch significante afwijkingen. Wel zijn er aanwijzingen voor enkele trends, die deels worden bevestigd door gegevens over lichtere zaken in de criminele stukken en het Notulenboek. Zo was het aantal delicten tegen de overheid aan het eind van de eeuw wat hoger dan gemiddeld, onder andere doordat in de Franse tijd veel mensen werden aangeklaagd wegens orangistische uitlatingen. Het aantal zedendelicten lijkt terug te lopen. Het zelfde geldt opvallend genoeg voor smokkel. Het aantal gevallen van bedelarij dat op een rol terecht kwam, was miniem: slechts twee gevallen, een man en een vrouw, die in juni 1793 uit de Proosdijlanden werden uitgewezen. Dat zij werden genoteerd op de rol had minder te maken met de ernst van hunangedrag dan met het feit dat het gerecht een voorbeeld wilde stellen.

Gebruikte afkortingen

AGN	Algemene Geschiedenis der Nederlanden
RANH	Rijksarchief in Noord-Holland
RAU	Rijksarchief in Utrecht
HKL	Tijdschrift van de Historische Kring Loosdrecht

Literatuur

- Beattie
Beattie, J.M., 'The pattern of crime in England 1660–1800', in: *Past and Present*, 62(1974)47–95.
- De Boer
Boer, Frans de, *Veenontginning en demografisch gedrag in Wilnis. Een onderzoek naar proletariserend in de eerste helft van de negentiende eeuw* (doctoraalscriptie Economische en Sociale Geschiedenis, RU Utrecht, 1988).
- Brunekreef
Brunekreef, H., 'De Hervormde Kerk in Oud Loosdrecht', *HKL*, 8(1981)1–76.
- Daams
Daams Jzn., J., 'Een koster-doodgraver met zin voor statistiek', in: *HKL*, 10(1983)80–81.
- Dagboek Pos
'Uit het dagboek van Jacob Pos (XI)', J.F.C. Schlimme ed., *HKL*, 5(1978)138–140.
- Van Deukeren
Deukeren, Hans van, "Zegt dat den honger een scherp zwaard is." *Onderzoek naar mogelijke samenhangen tussen economische ontwikkelingen en criminaliteit in de Utrechtse Vechtstreek in de tweede helft van de achttiende eeuw* (doctoraalscriptie Economische en Sociale Geschiedenis, RU Utrecht, 1989, herz. versie 1991).
- Diederiks
Diederiks, Herman, 'Patterns of criminality and law enforcement during the Ancien Regime: the Dutch case', *Criminal Justice History*, 1(1980)157–174.

- Jansen
Jansen, P.C., 'Armoede in Amsterdam aan het eind van de 18de eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88(1975)613–625.
- Jungbauer
Jungbauer, Gustav, 'April (2)', in: E. Hoffmann-Krayer en Hans Bächtold-Stäubli, red., *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* (10 dln.; Berlijn/Leipzig, 1927–1942), I, 556–563.
- Lucassen
Lucassen, Jan, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief 1600–1900* (diss. Utrecht: Gouda, 1984).
- Marx
Marx, G., 'De overheid contra vechtlustige Loosdrechters', *HKL*, 4(1977)118–123.
- De Meere
Meere, J.M.M. de, 'Gastarbeid in de omgeving van Maarssen in 1811', in: *Orgaan van de Historische Kring Maarssen*, 7(1980)32–40.
- Noordegraaf, 1980
Noordegraaf, L., *Daglonen in Alkmaar 1500–1850* ([Haarlem], 1980).
- Noordegraaf, 1981
Noordegraaf, L., 'Sociale verhoudingen en structuren in de Noordelijke Nederlanden 1770–1813', in: *AGN*, X (Haarlem, 1981) 361–383.
- Van Ollefsen/Bakker
Ollefsen, L. van, en Rs. Bakker, *De Nederlandsche Stad- en Dorp-beschrijver* (8 dln.; Amsterdam, 1793–1801), III: 'Het dorp Oud-Loosdrecht' en 'Het dorp Nieuw-Loosdrecht'. Deze artikelen zijn herdrukt in *HKL*, 4(1977)72–84 en 89–93.
- Roessingh
Roessingh, H.K., 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden 1650–1815', in: *AGN*, VIII, 16–72.
- Sharpe
Sharpe, J.A., *Crime in early Modern England 1550-1750* (Londen/New York, 1984).
- Smits
Smits, Monica, "...Een land, alwaar eene goede justitie vigeert..." (doctoraalscriptie Economische en Sociale Geschiedenis, RU Utrecht, 1987).
- Spierenburg
Spierenburg, Pieter, 'Criminele geschiedenis – een literatuuroverzicht', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 7(1981)251–264.
- Vanhemelryck
Vanhemelryck, F., 'Misdad en straf – Recent onderzoek naar de geschiedenis der criminaliteit', *Bijdragen en Mededelingen van de Geschiedenis der Nederlanden*, 93(1978)177–206.

Noten

- 1 Dit artikel is een bewerking van mijn doctoraalscriptie "Zegt dat den honger een scherp zwaard is ..." (1989).
- 2 Van Ollefsen/Bakker.
- 3 Deze archieven worden bewaard op het Rijksarchief in Utrecht, Dorpsgerichten, inv.nrs 1192-1213 (Loosdrecht) en 1767-1775 (Proosdijgerecht). Kortheidshalve ben ik in dit artikel zuinig geweest met het vermelden van de preciese vindplaatsen van gegevens ontleend aan deze archieven; desgewenst zijn deze te vinden in mijn scriptie.
- 4 Zie voor een gedetailleerde beschrijving van de omvang van de turfproductie in Utrecht tussen 1300 en 1950 mijn scriptie, bijlage II.
- 5 Directe productieopgaven zijn niet beschikbaar, maar de productie is indirect af te leiden uit de bedragen die jaarlijks binnen-vloeden als 'uitkoopspenningen', een heffing op de geproduceerde turf.
- 6 RAU, Dorpsgerichten, 1768 (jaar 1772) en 1771 (jaar 1774).
- 7 In het Proosdijgerecht werden vanaf 1744 de lijfstrafelijke en de boetstrafelijke zaken in afzonderlijke boeken aangetekend.
- 8 In *HKL*, jrgn 4 tot 12 (1977-1985) zijn regelmatig fragmenten uit het Memorieboekje gepubliceerd.
- 9 Er zijn drie briefjes (alle uit 1773) waarop meerdere gedateerde (of te dateren) notities staan: het eerste heeft als data [14-4], (onbekend), 18-4, (onbekend); het tweede 20-9, 22-9; en het derde 23-12, 25/26-12. De tijdsafstand tussen twee opvolgende notities komt dus steeds uit op circa twee dagen. - Het woord 'aangiften' klopt eigenlijk niet want het gaat niet om officiële aangiften maar om informele notitiebriefjes.
- 10 Hierbij is nog het gegeven gebruikt dat bij een zware rechtszaak betreffende diefstal gemiddeld 2,7 afzonderlijke diefstallen werden opgehelderd.
- 11 Diederiks, 172 (noot 30).
- 12 Vgl. Sharpe, 6-7; Spierenburg, 255.
- 13 Men moet er natuurlijk op verdacht zijn dat sommige archiefstukken een geflatteerd beeld kunnen geven. Bijvoorbeeld, de openbare aanklager moest de schuld van de delinquent duidelijk maken. Een manier om dat te doen was dat hij liet zien dat de gerechtsdienaar alles had geprobeerd om de zaak in vrede te regelen, maar dat de verdachte desondanks in zijn boze intenties had volhard.

- 14 Diederiks, 163-164.
- 15 RAU, Dorpsgerichten, 1192, jaren 1748-49. In het Dagboek Pos, 138-140, is een contemporain verslag afgedrukt van de gebeurtenissen bij het Oranjefeest, afkomstig uit een dagboek dat de boer Jacob Pos bijhield.
- 16 RAU, Dorpsgerichten, 1198 en 1212 (Loosdrecht), jaar 1795.
- 17 RAU, Dorpsgerichten, 1198 en 1213 (Loosdrecht), jaar 1800.
- 18 RAU, Dorpsgerichten, 1768, 1773 en 1775, jaren 1795/96. Drie roeden turf was voldoende voor een gezin gedurende vier maanden.
- 19 RAU, Dorpsgerichten, 1197 en 1209, zaak-Drajer, jaren 1776/77: in stuk 'J' (Eisch).
- 20 RAU, Dorpsgerichten, 1773 en 1774 (Proosdijlanden), jaar 1796.
- 21 RAU, Dorpsgerichten, 1208, jaar 1772 (naar aanleiding van textieldiefstal bij Juriaan Giebert).
- 22 Bijvoorbeeld Manus de Leeuw: RAU, Dorpsgerichten, 1768, jaar 1774 (dossier-Van Aalsmeer).
- 23 RAU, Dorpsgerichten, 1767, jaar 1771.
- 24 Vanhemelryck, 201, waar wordt verwezen naar Arlette Farge, *Délinquance et criminalité. Le vol d'aliments à Paris au XVIIIe siècle* (Parijs, 1974).
- 25 Volgens een Ordonnantie op het vechten uit 1607, afgedrukt bij Marx, 120-123. Overigens is Marx het onderscheid tussen vervolgbehandeling ('tweede pleister') en EHBO ontgaan: *ibidem*, 119.
- 26 RAU, Dorpsgerichten, 1773 en 1774 (Proosdijlanden): zaak-Van der Tang, verhoor 18-10-1796.
- 27 RAU, Dorpsgerichten, 1196 en 1208 (Loosdrecht), jaren 1770 en 1771.
- 28 Marx, 118.
- 29 RAU, Dorpsgerichten, 1197 en 1209 (Loosdrecht): zaak-Van der Voorst, jaar 1779.
- 30 Beide gevallen in RAU, Dorpsgerichten, 1208 (Loosdrecht), jaar 1772.
- 31 RAU, Dorpsgerichten, 1213 (Loosdrecht), jaar 1799.
- 32 Vergelijk de 'Joodse connectie' genoemd in noot 21.
- 33 RAU, Dorpsgerichten, 1769 (Proosdijlanden), 14-4-1772.
- 34 RAU, Dorpsgerichten, 1768, 1773 en 1774 (jaar 1796); vgl. De Meere, 37-39.
- 35 RAU, Dorpsgerichten, 1773 en 1774 (Proosdij), 6-5-1796.
- 36 Vgl. Smits, 31.
- 37 Jansen, 621.
- 38 RAU, Dorpsgerichten, 1198 en 1212 (zaak-Dolman) en 1774 (zaak-Griffioen). Vgl. Jungbauer, 556-559.
- 39 Brunekreef, 39-40. De percentages zijn door mij berekend op basis van gegevens over de verdiensten van veenarbeiders, in: RAU, Onderprefekten van Utrecht en Amersfoort 1811-1813 (hierna: Onderprefekten), 282.
- 40 RAU, Dorpsgerichten, 1232, f° 104^r-105^r.
- 41 RAU, Dorpsgerichten, 1767 en 1770 (Proosdijlanden), jaren 1746-1750. Het gerecht zal overigens ook hebben meegewogen dat het confinement van Bosdam een kostbare geschiedenis was.
- 42 RAU, Onderprefekten, 207; Rijksarchief Noord-Holland (RANH), archief van het Departementaal Bestuur van de Zuiderzee 1811-1814, 231.
- 43 Noordegraaf 1981, 377.
- 44 Daams, 80-81.
- 45 Noordegraaf 1981, 373-383.
- 46 RAU, Onderprefekten, 289; RANH, Departementaal Bestuur van de Zuiderzee 1811-1814, 231.
- 47 RAU, Dorpsgerichten, 1213 (Loosdrecht), 24-11-1799.
- 48 Roessingh, 57-70, met name 58-61; Noordegraaf 1980, 124.
- 49 Lucassen, 120-122.
- 50 RAU, Financiële Instellingen, 2620-2621 en 2950-2955.
- 51 RAU, Onderprefekten, 265; De Boer, 82.
- 52 RAU, Dorpsgerichten, 1192 (zaak-Barentse/van Leeuwen, verhoor 20-5-1748, over Elbert Schoenmaker) en 1775 (verhoor Abraham van der Geneugten, 6-2-1798).
- 53 Noordegraaf 1980, 121; RAU, Onderprefekten, 265 en 282.
- 54 Noordegraaf 1980, 123-124.
- 55 Noordegraaf 1980, 126 en 71-73; vergelijk hiervóór bij noot 30.
- 56 Besproken door Smits, 33.
- 57 Delictfrequenties zijn als 'afwijkend' beschouwd als ze meer van het gemiddelde over de andere steekproeven afwijken dan de afwijking die volgens de Poisson-statistiek een waarschijnlijkheid heeft van hooguit 5%.
- 58 Marx, 118-120.
- 59 Vgl. Beattie, 73-84 en 89-91.
- 60 Het kan vreemd lijken om deze overtreding in te delen bij de religieuze delicten. De reden is, dat het verbod nadrukkelijk werd ingesteld met het oog op de zondagsheiliging. Zie voor de tekst: RAU, Dorpsgerichten, 1191 (8 december 1740).

Van weeshuis tot steunfonds

Vijf eeuwen stichting van Evert Zoudenbalch

J. J. Dankers

Het Gereformeerd Burgerweeshuis, dat in 1491 als St. Elisabethsgasthuis door domkanunnik Evert Zoudenbalch werd gesticht, had eeuwenlang een vanzelfsprekende plaats in de stad Utrecht. De auteur laat zien hoe de regenten van het weeshuis door de eeuwen heen hun doelstelling, de opvoeding en verzorging van Utrechtse weeskinderen, hebben gerealiseerd. Uit vergelijkingen met andere steden en andere tehuizen blijkt dat steeds meer maatschappelijke en levensbeschouwelijke groeperingen hun eigen instellingen voor weeskinderen hadden. De opvoeding van de kinderen

De auteur is als historisch onderzoeker verbonden aan het Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur van de Universiteit van Utrecht. Samen met zijn collega dr. J. Verheul schreef hij o.a. een studie over het Utrechtse Burgerweeshuis.

werd ook steeds sterker beïnvloed door ontwikkelingen van buitenaf. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw streefden de wezenverzorgers onder invloed van het gezinsideaal naar een

individuele benadering van de kinderen. Ook onderwijsvernieuwingen drongen in het weeshuis door.

Dit historisch overzicht illustreert tevens de veranderende opvattingen over de rol van particulieren en overheid in de maatschappelijke zorg. Het schetst de strijd van de regenten voor het behoud van hun bestuurlijke zelfstandigheid. Deze werd bedreigd door de opkomst van de verzorgingsstaat. Sociale zorg was nu niet langer een gunst maar een recht. Na de sluiting van het weeshuis in 1963, vond het bestuur van de stichting, die tegenwoordig de naam Het Evert Zoudenbalch Huis draagt, verrassende nieuwe taken: de caritas heeft na vijfhonderd jaar nog steeds een actuele functie.

De stichting Het Evert Zoudenbalch Huis vertegenwoordigt, ondanks verschillende wijzigingen in de bestemming en in de naamgeving, nog steeds het door de Utrechtse domkanunnik Evert Zoudenbalch op 13 januari 1491 gestichte St. Elisabethsgasthuis. Sedert de sluiting van het eigenlijke tehuis in 1963 beheert de stichting de fondsen van dit voormalige weeshuis. Deze worden thans aangewend voor doeleinden die in het verlengde liggen van de vroegere activiteiten. Ter gelegenheid van het vijfhonderdjarig bestaan heeft de stichting een studie laten verrichten waarin de veranderende functie van het weeshuis in een breder historisch kader wordt geplaatst. Het vijfde eeuwfeest betekende voor de stichting behalve een uitzonderlijk jubileum, zeker ook bij uitstek een moment voor bezinning op de toekomstige functie. In het boek dat onder de titel "*Als een groot particulier huisgezin. Opvoeden in het Utrechts Burgerweeshuis tussen caritas en staatszorg, 1813-1991*"¹ ter gelegenheid van het jubileum verscheen, wilde de stichting zich daarom niet alleen rekenschap geven van haar verleden. Het boek moest door een beschrijving van de veranderde verhouding tussen caritas en staatszorg ook duidelijkheid verschaffen over de plaats van de stichting in de tegenwoordige samenleving en in de toekomst. Het eerste exemplaar werd op 12 januari 1991 aangeboden aan de burgemeester van Utrecht. Dit artikel beoogt een kort overzicht te geven van de belangrijkste conclusies van het historisch onderzoek dat zich vooral richt op de ontwikkelingen in de negentiende en twintigste eeuw².

Weeshuizen behoren tot de oudste vormen van geïnstitutionaliseerde sociale zorg die ons land kent. Vrijwel iedere stad van betekenis in de noordelijke en westelijke provincies van de Nederlanden beschikte in de zeventiende eeuw over een eigen weeshuis. In grote steden bestonden vaak zelfs meer weeshuizen, bestemd voor uiteenlopende bevolkingsgroepen. Zoals de naam van het Utrechts Gereformeerd Burgerweeshuis al aangeeft, maakte men in de zorg voor verweesde kinderen niet alleen onderscheid naar gezindte, maar ook naar maatschappelijke achtergrond. Weeskinderen van arme lieden, vondelingen en verlaten kinderen gingen naar andere tehuizen dan de wezen wier ouders hadden behoord tot de burgers van de stad. Ook bestonden er grote verschillen in de wijze waarop deze tehuizen werden bestuurd. Sommige weeshuizen werden, zoals in het geval van het Gereformeerd Burgerweeshuis, beheerd door een regentencollege dat geheel op eigen gezag handelde. Bij andere weeshuizen lag het bestuur in handen van een groepje notabelen dat door het stadsbestuur was aangesteld en rechtstreeks aan de plaatselijke overheid verantwoording schuldig was. Weeshuizen op levensbeschouwelijke grondslag werden in veel gevallen bestuurd door een afvaardiging van het kerkbestuur. De verschillende weeshuizen kan men indelen naar hun levensbeschouwelijke richting, naar de sociale groep waarvoor zij bestemd waren, of hun bestuurlijke inrichting. Bepalend voor het karakter van het weeshuis was in veel gevallen echter de wijze waarop het was ontstaan.

De oorsprong van deze tehuizen loopt nogal uiteen. De oudste weeshuizen kwamen voort uit de Heilige Geesttafels die de verzorging van zieken, bejaarden, weeskinderen en andere behoeftigen op zich hadden genomen. Geïnspireerd door de christelijke leer van liefdadigheid stichtten vrome lieden in de middeleeuwen overal in West-Europa gods- of gasthuizen vanwaar de armen aalmoezen ontvingen en waar soms ook reizigers en behoeftigen onderdak vonden³. Sommige van deze gasthuizen beperkten zich in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw meer tot de verzorging van weeskinderen en richtten tehuizen in waarin zij meerdere weeskinderen die op kosten van de Heilige Geesttafels waren uitbesteed, bijeenbrachten. Zo was bijvoorbeeld de Haarlemse Heilige Geesttafel ontstaan toen Coen Cuser in 1394 zijn woning in de stad Haarlem schonk aan de Heilige Geest om er armen in te huisvesten. Hierin werd later het Haarlemse weeshuis gevestigd⁴. Op deze wijze kwamen ook de weeshuizen te Delft, Leiden, Schiedam, Dordrecht en Vlaardingenvoort uit de Heilige Geesttafels⁵.

Het in 1491 door de domkanunnik Evert Zoudenbalch gestichte Utrechtse weeshuis behoorde tot de eerste stichtingen die, in afwijking van de Heilige Geesthuizen, speciaal voor weeskinderen werden opgericht⁶. Deze oudste weeshuizen, die zich later vaak beperkten tot de zorg voor verweesde kinderen van burgers en poorters, werden gesticht door particulieren, veelal in samenwerking met de kerkelijke of wereldlijke overheid ter plaatse. Behalve in Utrecht zijn bijvoorbeeld ook de burgerweeshuizen in Amsterdam, Den Haag, Harderwijk, Kampen en het Old Burgerweeshuis te Leeuwarden aldus ontstaan⁷. De afbakening van de bevoegdheden ten aanzien van het weeshuis tussen de plaatselijke overheid en de regenten die het eigenlijke bestuur van deze instellingen vormden, zou met name bij deze burgerweeshuizen vaak tot controverses leiden.

Juist deze tegenstellingen en het feit dat de bestaande weeshuizen zich in toenemende mate beperkten tot de opname van burgerwezen, leidden tot een differentiatie in de wezenzorg. De weeshuizen die in de vijftiende en zestiende eeuw waren voortgekomen uit de Heilige Geesttafels of als particuliere stichtingen ontstonden, zagen zich in de zestiende en zeventiende eeuw geconfronteerd met een enorme toeloop van weeskinderen, verwaarloosde halfwezen, vondelingen en verlaten kinderen. De regenten van deze weeshuizen reageerden hierop door het stellen van steeds striktere voorwaarden aan de toelating van kinderen. In de zeventiende eeuw kwam het daardoor vaak tot de oprichting van een weeshuis door het bestuur van de stad. Zo werd in 1675 het Utrechtse Stadsambachtskinderhuis door de vroedschap der stad opgericht. Het Aalmoezeniersweeshuis te Amsterdam en het Nieuwe Stadsweeshuis te Leeuwarden werden op soortgelijke wijze gesticht naast de in deze plaatsen reeds bestaande burgerweeshuizen⁸. Deze van overheidswege opgerichte tehuizen waren bestemd voor een veel bredere groep van arme weeskinderen, halfwezen, vondelingen en verlaten kinderen. Hoewel deze instellingen vanzelfsprekend meer aan de leiband van de overheid liepen, bleef ook hier een felle competentiestrijd tussen regen-

Weeshuizen namen tot ver in de negentiende eeuw een vanzelfsprekende plaats in de stad in. Op de plaats van het Utrechts Gereformeerd Burgerweeshuis heerste dan ook vaak een levendige drukte van weeskinderen in hun karakteristieke kleding, bezoekende familieleden en de suppoosten die met de verzorging van de kinderen waren belast. Schilderij van W.C. Loran, 1827.

ten en stadsbestuur niet altijd uit.

Tenslotte gaf de Reformatie aanleiding tot de oprichting van weeshuizen voor verschillende gezindten. Veel van de bestaande weeshuizen volgden, net als het Utrechtse weeshuis, ten tijde van de Opstand de alteratie van het stadsbestuur. Aan de naam van het Burgerweeshuis werd in de achttiende eeuw het adjectief 'Gereformeerd', in de zin van "met de Reformatie meegegaan" en dus behorende tot de Hervormde Kerk, toegevoegd. Geleidelijk werden in het Burgerweeshuis, net als in andere gast- en godshuizen, de regentencolleges gezuiverd van leden die het katholieke geloof bleven aanhangen. De kinderen werden voortaan opgevoed in het geloof van de Reformatie en de opname beperkte zich steeds meer tot kinderen van wie de ouders zich tot deze richting hadden bekeerd. Ook als deze beperking niet bestond,

was het voor andersdenkenden vaak moeilijk te aanvaarden dat kinderen van hun geloofsgenoten in de hervormde religie zouden worden opgevoed. Deze ontwikkeling zette aanhangers van andere levensbeschouwelijke richtingen er daarom toe aan zelf weeshuizen te stichten waarin zij de kinderen in hun eigen godsdienst opvoeden. Aldus ontstonden in de zeventiende en achttiende eeuw weeshuizen op katholieke, lutherse, waalse en doopsgezinde grondslag⁹. De oprichting van deze "gezindte-weeshuizen" zou overigens nog tot ver in de negentiende eeuw voortduren.

In Utrecht nam de in 1674 opgerichte Rooms-Katholieke Aalmoezenierskamer de zorg voor de besteding van katholieke kinderen op zich. Rond 1696 stichtte deze instelling een eigen kinderkuis dat was gelegen in de buurt van de schuilkerk aan de Bemuurde Weerd. Dit tehuis kwam als gevolg van de scheuring onder de Utrechtse katholieken in 1746 onder beheer van de Oud-Katholieke kerk¹⁰. De weeskinderen van de katholieken die de zijde van Rome kozen, werden toen overgebracht naar een eigen Rooms-Katholiek weeshuis, dat door een speling van het lot werd gehuisvest in het voormalige woonhuis van Evert Zoudenbalch aan de Donkerstraat. Het beheer over deze laatste instelling, die ook de zorg voor oude mannen en vrouwen droeg, werd in 1875 overgenomen door de Zusters van Liefde van den H. Vincentius à Paulo uit Tilburg. Tegelijkertijd werd het tehuis toen gevestigd in een monumentaal nieuw gebouw aan de Maliesingel¹¹.

In de negentiende eeuw beleefde de wezenzorg in Utrecht een enorme opbloei. Naast de reeds bestaande weeshuizen werd in 1842 het Evangelisch-Luthers Wees-, Oude Mannen- en Vrouwenhuis gesticht, dat zich vanwege de geringe financiële middelen al snel zou beperken tot de verzorging van weeskinderen¹². Het Oud-Katholieke weeshuis, dat in 1813 bij gebrek aan middelen vanwege de tiërcering was gesloten, werd in 1850 feestelijk heropend. In 1871 opende het Centraal-Israëlitisch weeshuis, dat weeskinderen uit Joodse gemeenten uit het hele land opnam, zijn deuren¹³.

De hervormden lieten zich in Utrecht evenmin onbetuigd. In veel plaatsen had de diaconie van de Hervormde Kerk het initiatief tot de stichting van een weeshuis voor kinderen van de lidmaten genomen. De Utrechtse diaconie bracht ouderloze kinderen indien zij niet in het Gereformeerd Burgerweeshuis konden worden opgenomen, meestal onder in het Stadsambachtskinderhuis. Toen echter de capaciteit van dit laatste tehuis drastisch werd beknot doordat de ondersteuning vanwege de stad in 1824 praktisch werd afgeschaft en ook het Burgerweeshuis de opnamecriteria geleidelijk verscherpte, zag de diaconie zich in 1871 genoodzaakt een eigen weeshuis in te richten. Op 19 december 1871 betrokken 26 jongens en 15 meisjes het pand aan de Breedstraat dat door de Nederlands Hervormde gemeente als weeshuis was ingericht¹⁴. Tenslotte werd in 1895 bij testamentaire beschikking door mr. E. du Marchie van Voorthuizen het Gesticht der Liefde in het leven geroepen. In deze instelling werden meisjes uit de gegoede burgerstand die één van beide ouders verloren hadden opgenomen. Met betrekking tot de godsdienst van deze meisjes waren geen

bepalingen in het testament opgenomen en zij mochten ook van buiten Utrecht afkomstig zijn¹⁵.

Zo kende Utrecht aan het eind van de vorige eeuw maar liefst acht instellingen die zich bewogen op het terrein van de zorg voor ouderloze kinderen. De weeskinderen die, mede door de snelle groei van de Utrechtse stadsbevolking nog tot circa 1890 in absolute aantallen zouden toenemen, konden dus een beroep doen op een steeds groter scala van tehuizen¹⁶. De opnamemogelijkheden van veel tehuizen lagen door hun beperkte middelen en ruimte, in hoge mate vast. De enige twee weeshuizen die een opnamebeleid voerden dat min of meer gerelateerd was aan het aanbod van kinderen waren het Gereformeerd Burgerweeshuis en het Rooms-Katholiek Weeshuis. Het is daarom interessant te zien hoe de aantallen kinderen in deze twee grootste weeshuizen zich verhielden tot de totale bevolking van de stad Utrecht. Hoewel het absolute aantal weeskinderen dat in totaal in de verschillende tehuizen verbleef pas vanaf ongeveer 1890 drastisch begon te verminderen, was het aantal wezen in verhouding tot de totale Utrechtse bevolking al vanaf het midden van de negentiende eeuw voortdurend afgenomen¹⁷. Voor een relatief kleinere groep weeskinderen bestonden in de tweede helft van die eeuw dus steeds ruimere en meer gedifferentieerde opvangmogelijkheden. Het oudste en meest prestigieuze weeshuis was echter nog altijd de stichting van Evert Zoudenbalch.

De inrichting van alle weeshuizen had, ondanks hun verschillende oorsprong, bepaalde gemeenschappelijke kenmerken. Vrijwel overal was de leiding over de dagelijkse gang van zaken binnen het huis, net als in Utrecht, opgedragen aan een echtpaar dat in dienst was van het weeshuis. Ook de inrichting van de weeshuizen met aparte afdelingen voor kleine kinderen, jongens en meisjes, die ieder een eigen dagindeling kenden, was in grote trekken overal hetzelfde. Veel weeshuizen werden na de Reformatie in oude kloosters gehuisvest. Deze huisvesting drukte een belangrijk stempel op de sfeer in het huis. De strakke reglementering van het dagelijks leven, de uniforme en vaak opvallende weeshuiskleding en de enorme gemeenschappelijke eet- en slaapzalen, die het weeshuis inderdaad in veel opzichten aan een klooster deden denken, komt men in elk weeshuis tegen.

Wat omvang betreft kan het Gereformeerd Burgerweeshuis te Utrecht gerekend worden tot de middelgrote weeshuizen in Nederland. Over de aantallen kinderen die in de verschillende weeshuizen verbleven, is slechts sporadische informatie voorhanden. Vanzelfsprekend hing dat aantal nauw samen met de omvang van de plaats

waarin het tehuis gevestigd was en van de groep kinderen waarvoor het was bestemd. In het Amsterdamse Burgerweeshuis verbleven in 1629 zevenhonderd kinderen en bereikte het kindertal in

De schatrijke Utrechtse domkanunnik Evert Zoudenbalch stichtte in 1491 het eerste tehuis dat speciaal voor de verzorging weeskinderen was bestemd. Foto FDGU.

de tweede helft van de zeventiende eeuw een hoogtepunt met ruim duizend kinderen¹⁸. Het aantal kinderen in het Utrechtse Burgerweeshuis schommelde in diezelfde periode tussen de honderd en de tweehonderd¹⁹. Afgaand op de cijfers van de volkstelling van 1859 kan worden berekend dat het gemiddeld aantal weeskinderen in een gesticht op dat moment ruim veertig bedroeg. Het Utrechtse weeshuis telde in het jaar van de volkstelling 136 kinderen, terwijl een vergelijkbare instelling als het weeshuis der Gereformeerden binnen Delft in dat jaar 110 kinderen huisvestte²⁰. Het aantal kinderen in het Utrechtse weeshuis bereikte als gevolg van de cholera-epidemie precies in 1850 een hoogtepunt van 157 kinderen. Tegen het einde van de negentiende eeuw daalde het aantal geleidelijk tot onder de vijftig, en in onze eeuw kromp de weeshuisbevolking tot de omvang van een flink huisgezin²¹.

Niet alleen vanwege zijn omvang, maar ook voor wat betreft zijn inrichting kan men het Gereformeerd Burgerweeshuis te Utrecht beschouwen als een typisch voorbeeld van deze wijd verbreide vorm van sociale zorg, die in de negentiende eeuw nog een belangrijke functie in de samenleving vervulde. Deze vanzelfsprekende plaats in de Utrechtse gemeenschap zou het weeshuis in de loop van de twintigste eeuw echter geheel moeten prijsgeven. De veranderingen in de verschillende facetten van het weeshuisleven waarmee dit functieverlies gepaard ging, geven een beeld van de ontwikkeling die de denkbeelden over opvoeding en onderwijs in de negentiende en twintigste eeuw doormaakten, maar ook van de veranderende opvattingen over de plaats van de caritas tegenover de opkomende verzorgingsstaat. In het onderstaande zal worden beschreven welke ontwikkelingen zich in deze periode voordeden in het bestuur van het weeshuis, de verzorging van de weeskinderen en de wijze waarop zij werden opgevoed en opgeleid.

Het regentencollege: 'Bewind ende regiment'

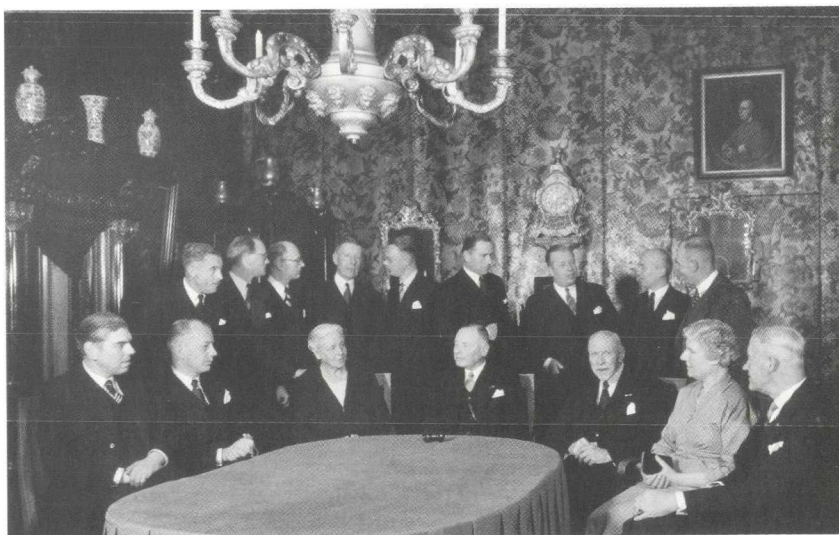
Het bestuur over het weeshuis was door Evert Zoudenbalch opgedragen aan drie 'regierres'. Dit waren, behalve de oudste erfgenaam van Zoudenbalch, de domdeken, die na de bisschop de hoogste kerkelijke autoriteit in het bisdom vertegenwoordigde, en de schepenburgemeester, die een centrale plaats innam in de rechterlijke en bestuurlijke organisatie van het middeleeuwse Utrecht. Deze drie bestuurders droegen hun 'bewind ende regiment' in 1561 over aan de door hen opgerichte Broederschap van St. Elisabeth. De drie 'regierres', waarvan uiteindelijk alleen de burgemeester zou overblijven, hielden sindsdien als 'superintendent' toezicht op het bestuur zoals dat door de Broederschap werd uitgeoefend.

De Broederschap van de heilige Elisabeth ontwikkelde zich in de jaren na haar oprichting tot één van de aanzienlijkste regentencolleges van de stad Utrecht. Het gezelschap telde, inclusief de rentmeester, 32 heren. Het waren veelal welgestelde burgers die werden uitgenodigd om in de Broederschap zitting te nemen. Zij moesten bij toetreding een 'dootschuld' ter waarde van één rozenobel uit hun nalaten-

schap aan het weeshuis toezeggen²². De Broederschap vulde zichzelf aan door middel van coöptatie. Door deze wijze van verkiezing behield het gezelschap een exclusief karakter. De leden werden gedurende de hele negentiende eeuw gerecrueteerd uit oude Utrechtse geslachten, waarvan de meesten al eeuwenlang tot de stedelijke elite behoorden. De St. Elisabethbroederschap vormt een gezelschap waarin tot op de dag van vandaag veel waarde wordt gehecht aan tradities en hiërarchie, maar waarin ook de sociale contacten en de broederschapsband worden bevorderd door gemeenschappelijke maaltijden.

Het in verhouding tot andere weeshuizen enorm grote aantal van 32 regenten hing samen met de taak van de Broederschap bij het in stand houden van het weeshuis. Aanvankelijk werden de leden van de Broederschap geacht de jaarlijkse collecte voor het weeshuis te verzorgen. Nadat deze collecte was afgeschaft, werd het grote aantal regenten lang gehandhaafd met het oog op hun eventuele legaten en giften. Deze historisch bepaalde, persoonlijke betrokkenheid bij het wel en wee van het weeshuis kan deels ook de sterke drang tot bestuurlijke zelfstandigheid bij de Broederschap verklaren.

De leden van de Broederschap vervulden na het herstel van de onafhankelijkheid in 1813 vrijwel zonder uitzondering belangrijke functies in het stedelijk en provinciaal bestuur. Velen waren lid van de raad van de stad, hadden zitting in het Hof van Utrecht, of waren bijvoorbeeld als secretaris verbonden aan de Provinciale Staten. Met name in de eerste helft van de negentiende eeuw was de verwevenheid tussen het bestuur van de stad en de Broederschap groot. Deze nauwe band met het stadsbestuur werd in de tweede helft van de negentiende eeuw onder invloed van de veranderingen in het kiesstelsel en de verruiming van het aantal kiesgerechtigden verbroken. Weliswaar wisten de vertegenwoordigers van de traditionele elite die waren

Het bestuur van het weeshuis was in handen van de Broederschap van St. Elisabeth. De leden van dit gezelschap werden gerecrueteerd uit de aanzienlijkste geslachten van Utrecht. Foto W.C. van Dijk, De Bilt.

verzameld in de Broederschap, invloedrijke posities te behouden, maar deze werden nu toch meer gezocht in de rechterlijke macht, het leger en het bankwezen. Hoewel de burgemeester qualitate qua superintendent van het weeshuis bleef, verminderden door deze verschuiving in de maatschappelijke positie van de regenten toch de contacten met de bestuurders van de stad. Tekenend in dit opzicht is dat na burgemeester mr. N.P.J. Kien, die in 1878 zijn ambt neerlegde, geen van de burgemeesters meer lid is geweest van het regentencollege. De Broederschap verloor hierdoor in zekere zin het contact met de nieuwe bestuurders en de betrokkenheid bij de politieke en maatschappelijke veranderingen in de stad.

Een belangrijke drijfveer achter de werkzaamheden van regenten voor het weeshuis vormden hun opvattingen over de caritas. Zij meenden dat de zorg voor de naaste een christelijke plicht was, die rustte op de schouders van de hogere standen. De overheid moest zich naar hun mening verre houden van deze christelijk geïnspireerde weldadigheid. De uit deze charitatieve motivatie voortkomende wens tot bestuurlijke zelfstandigheid bracht de regenten al vanaf het begin van de negentiende eeuw in een gespannen relatie tot de overheid. Het Utrechts regentencollege behield door zijn sociale samenstelling en de aanvulling door middel van coöptatie altijd een grote mate van onafhankelijkheid. Hierin verschilde de bestuurlijke positie van de Broederschap principieel van die van andere weeshuizen, waar de lokale overheid vaak een belangrijke stem in de benoeming van nieuwe bestuurders had. Zo werden weliswaar de regenten van het Utrechts Stadsambachtskinderhuis eveneens gerecruteerd uit de aanzienlijken van de stad, maar het feit dat zij uiteindelijk benoemd werden door het stadsbestuur betekende toch een belangrijke verzwakking van hun bestuurlijke onafhankelijkheid²³.

Met uitzondering van de Franse Tijd, toen de Broederschap door het revolutionair gezinde volk werd ontheven van haar functie en vervangen door een bestuur van lieden uit de burgerij, behield het regentencollege gedurende de hele negentiende en twintigste eeuw een volstrekte autonomie. De regenten waren zeer gebrand op hun bestuurlijke zelfstandigheid en hielden hieraan ook toen de Franse overheersers eenmaal waren verdreven, zelfs tegenover de regering van Willem I strikt de hand. Dit uitte zich ondermeer in hun afkeer van de formulieren, tabellen en aanwijzingen die de regering hen ongevraagd zond en hun halsstarrige weigering de overheid enig inzicht te verschaffen in de vermogenspositie van de stichting. Ondanks het feit dat het weeshuis tot 1864 een belangrijk deel van zijn inkomsten verkreeg uit het lucratieve beheer van de Bank van Lening, waarvoor het stadsbestuur toch een vergunning moest verstrekken, werd de onafhankelijke positie van het weeshuisbestuur in de negentiende eeuw zelfs nog versterkt.

Na het vertrek van de Fransen verkeerden de financiën van de meeste weeshuizen door de tiërcering en de scherp gestegen prijzen van levensmiddelen in een deplorabele staat. De besturen van deze weeshuizen zagen zich genoodzaakt bij de plaatselijke overheid om ondersteuning te vragen, hetgeen hun onafhankelijkheid niet ver-

grootte. Hun zelfstandigheid werd nog meer bedreigd door de grote belangstelling die koning Willem I aan de dag legde voor de armenzorg. Hij streefde er naar de greep van de overheid hierop te versterken. Onder zijn bescherming werd in 1818 ook de Maatschappij van Weldadigheid opgericht die op het Drenthse platteland landbouwkolonien voor bedelaars, armen en weeskinderen inrichtte. Om het gebruik van de kolonien te stimuleren, werd de ondersteuning van overheidswege fors beperkt. Veel weeshuizen zagen zich daardoor genoodzaakt hun kinderen over te dragen aan de Maatschappij van Weldadigheid. Dit ging overigens niet zelden gepaard met felle protesten van de plaatselijke bevolking.

De regenten van het Utrechtse Burgerweeshuis, die consequent elke vorm van overheidssteun hadden afgewezen, hielden daarom principieel vast aan hun status van 'een groot particulier huisgezin, het welk zijn schot en lot betaalt'²⁴. De besturen van weeshuizen die niet geheel van hun eigen middelen konden rondkomen, werd met de invoering van een nieuw reglement op het stedelijk bestuur in 1824 een toezicht van gemeentewege opgelegd. De benoeming van de regenten van deze weeshuizen ging, waar deze voorheen was voorbehouden aan het besloten college van de vroedschap, nu over op de gemeenteraad²⁵. Ook het financieel beheer van weeshuizen en andere instellingen die waren belast met de zorg voor de armen kwam, voorzover deze stichtingen afhankelijk waren van de gemeente, onder het toezicht van de gemeenteraad. Dit betekende echter voor weeshuizen die als het Utrechtse Burgerweeshuis, niet afhankelijk waren van financiële ondersteuning van overheidswege, een impliciete erkenning van hun bestuurlijke zelfstandigheid²⁶.

Van nog groter belang voor de bestuurlijke positie van het weeshuis was de Armenwet die in 1854 in werking trad. De *caritas*, die van oudsher dreef op het particulier initiatief en de kerkelijke liefdadigheid, behield onder deze nieuwe wet de voorrang bij de verzorging van de armen. De overheid trad op het terrein van de armenzorg in het vervolg alleen op waar de traditionele liefdadigheid tekort schoot. Deze taakverdeling, waarbij de overheid zich in de armenzorg op de tweede plaats stelde, zou tot in de twintigste eeuw gehandhaafd blijven en met de Armenwet van 1912 zou dit subsidiariteitsbeginsel zelfs opnieuw worden bekrachtigd. Het Utrechtse Burgerweeshuis werd in 1854 als 'instelling door bijzondere personen of door bijzondere, niet-kerkelijke vereenigingen geregeld', gerangschikt onder letter C van artikel 2 van deze wet. Daarmee was de bestuurlijke zelfstandigheid van het college van regenten definitief bevestigd. De bestuurlijke autonomie van het Gereformeerd Burgerweeshuis werd sedertdien niet meer betwist.

De charitatieve gedachte die altijd één van de voornaamste drijfveren was geweest voor de betrokkenheid van de regenten bij het wel en wee van het weeshuis, kreeg door de Armenwet van 1854 die het particulier initiatief vrij baan gaf, een belangrijke stimulans. Dit kwam, zoals hierboven werd beschreven, in de tweede helft van de negentiende eeuw tot uiting in de oprichting van tal van weeshuizen en andere liefdadige instellingen en verenigingen. Ook het Utrechtse Burgerweeshuis profiteerde van

deze charitatieve hausse. De financiële positie van de stichting werd in belangrijke mate versterkt door de opvallende toename in aantal en omvang van de testamentaire schenkingen die het weeshuis ten deel vielen. In de tweede helft van de negentiende eeuw dreef het weeshuis meer dan ooit op deze traditionele charitatieve inkomstenbron. De regenten waren bovendien bereid niet alleen meer geld, maar ook meer tijd en aandacht aan het weeshuis en zijn bewoners te besteden. Hiermee gaven zij uitvoering aan de liefdadigheid als maatschappelijke verplichting van de hogere standen. Deze opvatting van hun taak paste geheel in de heersende denkbeelden over standsverschil en sociale stratificatie. De verplichtingen van het regentschap onderstreepten, evenzeer als de talrijke schenkingen en legaten die het weeshuis ontving, de maatschappelijke status van de regenten. Het waren de exclusieve kentenken van een maatschappelijk steeds scherper afgebakende groep.

De combinatie van de sociale geslotenheid van de Broederschap en de afkeer van iedere vorm van overheidsinmenging, bracht het weeshuis in onze eeuw in een zeker isolement. Het raakte afgesloten van de maatschappelijke veranderingen die samengingen met het moderniseringsproces dat Nederland vanaf het einde van de negentiende eeuw doormaakte. De stijgende welvaart en de demografische ontwikkeling verminderden de behoefte aan opvang en verzorging van weeskinderen. Vooral de snelle uitbreiding van de sociale wetgeving waartoe de Eerste Wereldoorlog in Nederland de aanzet gaf, zou de maatschappelijke functie van het weeshuis nog verder uithollen. Als gevolg van de uitbreiding van sociale wetgeving en verzekeringen verdween ook het principe dat de armenzorg was gebaseerd op een gunst. Sociale ondersteuning werd steeds meer gezien als een recht. Het in werking treden van de Algemene Bijstandswet in 1965 vormde het sluitstuk van de verzorgingsstaat. Deze wet betekende de definitieve erkenning van het recht op bijstand van overheidswege. De caritas als basis voor de zorg voor de behoeftige medemens was hiermee verbannen naar het terrein van de immateriële hulpverlening en zelfs op dit gebied van de welzijnszorg zouden overheidssubsidies spoedig het primaat verwerven.

Met de Kinderwetten van 1901 betrad de overheid ook het terrein van de kinderbescherming. Krachtens deze wetten werd de voogdijraad ingesteld als schakel tussen overheid en particulier initiatief. De verantwoordelijkheid voor verwaarloosde kinderen of kinderen waarvan de ouders uit de ouderlijke macht waren ontzet, werd verbonden met het particulier initiatief²⁷. Aangezien de kosten van heropvoeding van overheidswege werden vergoed, opende dit voor veel weeshuizen die kampten met een teruglopend aantal kinderen, nieuwe perspectieven.

De regenten van het Utrechtse Burgerweeshuis bleven echter tot na de Tweede Wereldoorlog onverminderd vasthouden aan de doelstelling van het weeshuis en aan de charitatieve waarden die zij voorstonden. Zij reageerden op het verminderde beroep op de hulp van het weeshuis in eerste instantie met een verbetering van de kwaliteit van de geboden zorg. Van de veranderingen in de wereld van de kinderbescherming en de mogelijkheden die dit voor veel andere tehuizen bood, hielden zij

zich verre. Deze defensieve stellingname werd mogelijk gemaakt door de comfortabele financiële positie waarin het weeshuis zich gedurende het Interbellum nog bevond en de volkomen bestuurlijke onafhankelijkheid van het weeshuis. Een dergelijke houding van de regenten kan tot op zekere hoogte worden verklaard uit het in deze jaren nog altijd sterk heersende standsbesef en de invloed van de verzuiling. Ook de levensbeschouwelijke grondslag van het weeshuis speelde in het vasthouden van de regenten aan hun traditionele taken een niet onbelangrijke rol. Hier werden de kinderen, in de visie van de regenten, opgevoed tot ware christenen. De ontzuiling die in de jaren vijftig op gang kwam, ondergroef niet alleen deze taak van het weeshuis, maar ook de levensbeschouwelijke grondslag van de caritas.

Pas na de Tweede Wereldoorlog zou de relatief geïsoleerde positie van het Gereformeerd Burgerweeshuis ten opzichte van de Nederlandse kinderbescherming worden doorbroken. De regenten waren tot de overtuiging gekomen dat de zorg voor weeskinderen voor de stichting definitief tot het verleden behoorde. Zij begonnen zich nu te bezinnen op nieuwe taken en doelgroepen voor het tehuis. Daarbij speelden de nijpende financiële problemen van het huis een doorslaggevende rol. Terwijl de inkomsten uit huren, pachten en staatsleningen gelijk bleven, werden de onkosten als gevolg van de na de oorlog snel stijgende lonen en prijzen alsnog hoger. Nadat het huis er, door geldelijke moeilijkheden gedwongen, al toe was overgegaan betalende gasten geplaatst door de gemeentelijke Sociale Diensten, diaconieën en particulieren op te nemen, werd in 1955 besloten tot 'aanschakeling'. Daarmee sloot het huis zich aan bij de kinderbescherming en werd de zelfstandige positie die het huis eeuwenlang had ingenomen, opgegeven. Door de goedkeuring van het ministerie van Justitie aan te vragen, kon het huis ook kinderen opnemen die geplaatst werden door voogdijverenigingen en de kinderrechtters. Daartoe werd ook de doelstelling van het huis verruimd. Het stond nu open voor 'kinderen voor wie opvoeding buiten gezinsverband gewenst is.' Met de vergoedingen die hiervoor van overheidswege werden verstrekt, hoopten de regenten het huis in stand te kunnen houden. Tegelijkertijd werd de inmiddels ouderwets aandoende naam Gereformeerd Burgerweeshuis vervangen door 'Evert Zoudenbalch Huis'.

Spoedig bleek echter dat de uitgaven voor de verzorging van de kinderen alleen maar stegen. Ook de vergoedingen die het huis sedert de aanschakeling van overheidswege ontving, waren ontoereikend. Enerzijds werd dit veroorzaakt door de relatief hoge lasten die het huis vanuit het weeshuisverleden droeg en de opvattingen van de regenten over het verzorgingspeil dat het huis moest bieden. Anderzijds werden door de aanschakeling hogere eisen gesteld aan het personeel en aan de behuizing, waardoor extra onkosten moesten worden gemaakt. De tekorten op de exploitatierekening liepen dermate hoog op dat de Broederschap in 1963 geen andere uitweg zag dan een tijdelijke sluiting van het huis. Het isolement waarin het weeshuis lange tijd verkeerd had, de verstarde bestuurlijke structuur en de door standsbesef bepaalde samenstelling van de Broederschap, droegen in belangrijke mate bij

tot de mislukking van de aanschakeling. Op het moment dat de Broederschap zich, door financiële moeilijkheden gedwongen, ging oriënteren op nieuwe mogelijkheden en besloot tot aanschakeling, hadden zich al zulke ingrijpende veranderingen in de kinderbescherming voltrokken dat het vrijwel onmogelijk bleek het weeshuis binnen zo korte tijd om te vormen tot een tehuis voor kinderen met opvoedingsmoeilijkheden.

Tegelijkertijd was de verhouding tussen de traditionele caritas en de sociale zorg van overheidswege door de naoorlogse opbouw van de verzorgingsstaat ingrijpend gewijzigd. De regenten moesten daardoor opereren in een maatschappelijk en bestuurlijk kader dat in niets meer leek op de vertrouwde, door standsbesef en hiërarchie gekenmerkte samenleving die zij nog kenden van voor de Tweede Wereldoorlog. De onafhankelijke positie van de Broederschap als bestuur van het weeshuis was juist altijd nauw verbonden geweest met deze maatschappelijke constellatie. De bestuurlijke autonomie van het regentencollege was in de van standsverschillen doordrongen vooroorlogse samenleving voor de Broederschap altijd een vanzelfsprekendheid geweest. Standsbesef en de daarbij horende "regentenmentaliteit" zouden na de oorlog echter in steeds mindere mate bepalend zijn in de maatschappij. Het streven naar bestuurlijke zelfstandigheid, dat zo nauw met het standsbesef van de regenten verbonden was geweest, paste niet meer in de gedemocratiseerde en meer egalitaire maatschappelijke verhoudingen die in deze eeuw in steeds bredere kring aanvaard werden.

Opnamebeleid: 'alle ellendighe weeskynderen'

Door de ingrijpende maatschappelijk veranderingen zagen de regenten zich na de oorlog genoodzaakt de functie van het huis aan te passen aan de eisen van de tijd. Dit kwam het eerst tot uiting in het opnamebeleid. Evert Zoudenbalch had bij de stichting van het weeshuis bepaald dat het huis open zou staan voor 'alle ellendighe weeskynderen [...] oick van waen dat sy comen'. Aan deze ruimhartige bepaling omtrent de bestemming van het weeshuis waren in de loop der eeuwen heel wat beperkingen gesteld. De regenten hanteerden bij de opname van weeskinderen aan het begin van de negentiende eeuw drie criteria. De kinderen moesten ten eerste 'gezond en welgemaakt zijn', en werden daarop door een arts onderzocht. Ten tweede werden alleen kinderen opgenomen van ouders die burgers van de stad Utrecht waren geweest. Daartoe werd altijd gecontroleerd of de ouders het burgerrecht van de stad verleend was. Tenslotte mochten de wezen niet te oud zijn. In 1721 werd bepaald dat de jongens bij opname niet ouder dan 18 jaar mochten zijn en de meisjes hooguit 17. Omdat de kinderen in het hervormde geloof werden opgevoed, werd het als vanzelfsprekend beschouwd dat geen kinderen werden aangemeld van ouders met een andere geloofsovertuiging. Pas in de reglementen van 1836 werd bepaald dat het Burgerweeshuis alleen kinderen toeliet waarvan één van

beide ouders lidmaat was geweest van de Hervormde Kerk. Geen van deze voorwaarden voor opname was echter vastgelegd in de stichtingsbrief van 1491.

Een dergelijke verscherping van de opnamecriteria is een tendens die bij alle oudere weeshuizen waargenomen kan worden. Ook in het Utrechtse Burgerweeshuis was het opnamebeleid gedurende de hele negentiende en twintigste eeuw herhaaldelijk aanleiding tot lange en principiële beraadslagingen van de Broederschap. De regenten waren er zeer op gebrand hun onafhankelijk beslissingsrecht juist ten aanzien van het al dan niet opnemen van kinderen te handhaven. Inmenging door de stedelijke overheid of de Diaconie wezen zij met kracht van de hand. Het stadsbestuur en de kerk waren verantwoordelijk voor de verzorging van alle kinderen die niet in het Burgerweeshuis konden worden opgenomen. Daarom probeerden deze hier zoveel mogelijk kinderen onder te brengen. De regenten waakten er echter voor dat geen kinderen werden opgenomen voor wie een resultaat van de opvoeding dat strookte met de doelstelling van het huis, bij voorbaat uitgesloten was. Het belang dat zij hieraan hechtten, bleek ook wel uit het feit dat de kinderen alvorens er over hun opname werd beslist aan de Broederschap werden 'gepresenteerd', een gewoonte die ook in andere weeshuizen niet onbekend was.

De criteria voor het opnamebeleid weerspiegelden de visie van de regenten op de maatschappelijke functie van het weeshuis. Doel van de verzorging en opleiding van de kinderen in het weeshuis was hen op te voeden tot 'nutte burgers' die voor zichzelf de kost konden verdienen. Om die reden waren zieke, mismaakte of achterlijke kinderen bij voorbaat uitgesloten van opname. Tevens moesten de kinderen een leeftijd hebben die het nog mogelijk maakte hen voldoende onderwijs en opleiding te geven en mochten zij bij hun opname dus niet te oud zijn.

De belangrijkste bepalingen in het opnamebeleid betroffen evenwel de sociale laag waartoe de ouders van de kinderen behoord hadden. Door de afschaffing van het burgerrecht in 1829 verdween de tamelijk scherpe begrenzing die hier voordien voor had gegolden. De regenten wensten evenwel strikt aan hun oorspronkelijke sociale maatstaf vast te houden. Daarom trachtten zij de kenmerken te omschrijven waaraan de leden van de 'gezeten burgerij' naar hun mening moesten voldoen. Zo werd geëist dat de ouders een eerzaam beroep hadden uitgeoefend, geen openbaar schandelijk leven hadden geleid, geen onterende straffen hadden ondergaan en geen bedeling hadden genoten. Door de toenemende complexiteit van de maatschappelijke stratificatie, de opkomst van de arbeidersklasse en de instroom van grote aantallen nieuwe stadsbewoners aan het einde van de negentiende eeuw, werd het echter steeds moeilijker de sociale status van de ouders te bepalen. Het gevolg hiervan was dat in de beoordeling van de maatschappelijke achtergrond van de ouders in toenemende mate allerlei subjectieve opvattingen doorklonken. Ook toen de afname van het aantal verzoeken tot opname aan het begin van de twintigste eeuw een zekere verbreding van de sociale doelgroep zou hebben gerechtvaardigd, handhaafden de regenten strikt de criteria met betrekking tot de stand waartoe een kind diende te

behoren. Terwijl er in andere lagen van de bevolking nog wel behoefte bestond aan de verzorging van verweesde kinderen, bleven de regenten zich tot aan de Tweede Wereldoorlog richten op wezen en vanaf 1931 ook halfwezen, uit de burgerstand. Daarvan werden er echter steeds minder aangemeld. De regenten weigerden het huis open te stellen voor wat zij omschreven als 'gedegeneerden'. Niet alleen de charitatieve motivatie van de regenten, maar ook hun visie op de maatschappelijke functie van het weeshuis, werd, zo kan hieruit worden geconcludeerd, in hoge mate bepaald door standsbesef.

In het opnamebeleid kwam pas verandering toen het huis na de Tweede Wereldoorlog door de aanschakeling zijn doelgroep verbreedde tot kinderen voor wie opvoeding buitenshuis gewenst was. Toch bleef ook toen juist het sociale criterium in het opnamebeleid gehandhaafd. De kinderen moesten afkomstig zijn uit een beschaafd milieu. Daarnaast werden er in verband met het specifieke karakter van het Evert Zoudenbalch Huis zekere eisen gesteld aan de sociale vaardigheden en intelligentie van de kinderen. Dit opnamebeleid bleek door de ontwikkelingen in de Nederlandse kinderbescherming al spoedig achterhaald. Opnieuw verloor de stichting daarmee zijn taak ten aanzien van de kinderen uit de maatschappelijke middenlaag.

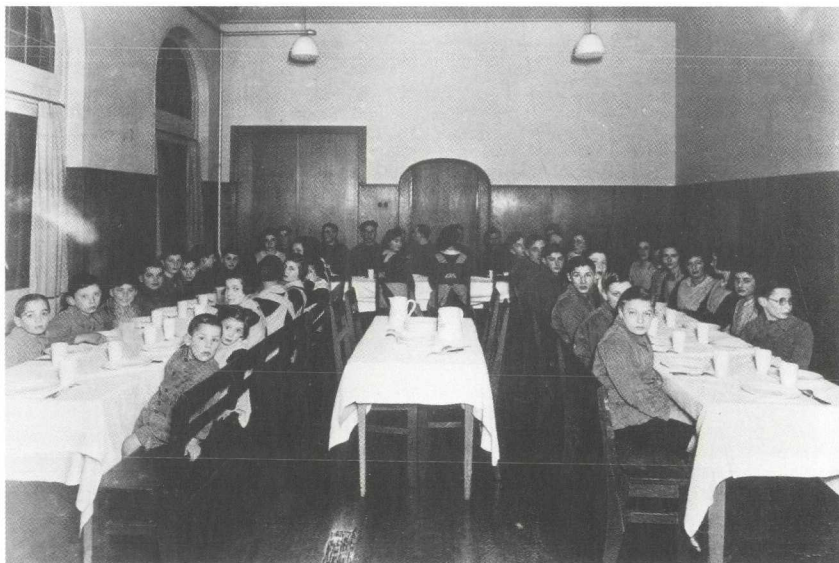
Binnenbestuur en verzorging: 'the beth gewacht, gehavent ende tot deuchden gehouden'

Om de kinderen te verzorgen en op te voeden stelde Evert Zoudenbalch een 'eerbeare beleefde vrouwe' aan, die met haar man ook de huishouding van het gesticht zou beheren. Zij zagen er op toe dat de weeskinderen 'the beth gewacht, gehavent ende tot deuchden gehouden' werden. Dit echtpaar, in overeenstemming met zijn functie ook wel aangeduid als het 'binnenbestuur', was niet alleen belast met de verzorging van de wezen, maar ook met hun opvoeding. Vaak behoorde het onderwijs aan de kinderen eveneens tot de taken van de binnenvader. Aan de uitoefening van het binnenbestuur door een echtpaar lag in oorsprong vermoedelijk niet zozeer de gezinsgedachte, alswel de praktische taakverdeling tussen man en vrouw ten grondslag. De man was belast met de zorg voor de jongens en hun opleiding, bij de vrouw berustte de verantwoordelijkheid voor de meisjes en het huishouden van het weeshuis. Zij werden hierin bijgestaan door een aantal 'suppoosten', in veel gevallen waren dat oudere weduwen of gewezen militairen, die ieder op basis van strikte instructies met een gedeelte van deze taak waren belast. Binnenbestuur en suppoosten waren verantwoording schuldig aan de regenten van het weeshuis, van wie zij door een brede kloof van standsverschil waren gescheiden²⁸.

Deze interne organisatie was in de negentiende eeuw in principe in alle weeshuizen hetzelfde. In deze structuur kwam in het Utrechtse Burgerweeshuis, ondanks allerlei mutaties in de taakverdeling en het opheffen of creëren van nieuwe functies voor de suppoosten, tot de aanschakeling in 1955 in wezen geen verandering. Toch zouden zich hierin enkele significante verschuivingen voordoen.

Aanvankelijk waren opvoeding, verzorging en opleiding van de weeskinderen nauw met elkaar verweven. De binnenvader was zowel verantwoordelijk voor de gehele administratie van het huishouden en de opvoeding en verzorging van de kinderen, als voor hun onderwijs en opleiding. Binnenvader W.C. Loran die in 1813 aantrad, werd als gewezen schoolmeester dan ook tevens belast met het onderwijs aan de eigen weeshuisschool. Evenzo waren de kleermaker, de wollennaaimaitres en de portier ieder ingeschakeld bij het toezicht op de kinderen, hun opleiding en hun verzorging. Deze vermenging van taken werd in de negentiende eeuw geleidelijk steeds verder teruggedrongen. Dit hing samen met een professionaliseringsproces dat al onder binnenvader Loran een aanvang nam. Deze Loran was een gedreven hervormer die in zijn functie opkwam voor wat hij noemde 'het vak der opvoeding'. Hij was een markante persoon, wiens ideeën bepalend waren voor de nieuwe pedagogische geest waaruit tal van veranderingen in het weeshuis zouden voortvloeien. De onder zijn bestuur ingevoerde scherpere taakverdeling, waarbij een aparte functie werd geschapen voor het toezicht op de kleine kinderen en een schoolmeester werd aangetrokken voor het onderwijs aan de weeskinderen, duidde al op een verhoogd besef van de verschillende eisen die deze taken stelden. De binnenvader moest, zo stelde Loran expliciet, primair de belangen van de weeskinderen in het oog houden. Wanneer deze taak werd toevertrouwd aan onkundigen die werden aangesteld op verouderde instructies, was verstarring van het weeshuisregime onontkoombaar. Daarmee stelde Loran op principiële wijze de oordeelkundigheid van de regenten ten aanzien van de opvoeding van de weeskinderen ter discussie. Hij liet hiermee een opvallend modern geluid horen in deze van standsbesef doordrongen tijd.

Lorans denkbeelden hadden een grote invloed op de verdere positie van het binnen-

Karakteristiek voor de verzorging in weeshuizen was de uniformiteit en de collectiviteit van het dagelijks leven. Foto van de eetzaal van het Centraal-Israëlitisch weeshuis te Utrecht, GAU, Top.-Hist. Atlas.

bestuur. De instructie van de binnenvader en -moeder werd na het vertrek van Loran geheel herzien volgens zijn opvattingen. Deze herziene versie bleef vervolgens tot in de twintigste eeuw telkens het uitgangspunt voor de taakstelling van een nieuw binnenbestuur. De opvolgers van Loran werden bovendien steeds gezocht onder ervaren of beroepsmatige opvoeders. Het waren of onderwijzers, of echtelieden die als binnenbestuur in een ander weeshuis reeds hun geschiktheid hadden bewezen. Het gevolg hiervan was dat de regenten in toenemende mate afhankelijk waren van het oordeel en de inzichten van deze deskundigen. De opvoeding van de kinderen werd steeds meer een zaak van het binnenbestuur, waarop de regenten nog slechts zijdelings invloed konden uitoefenen.

Voor de organisatorische structuur van het huis betekende echter vooral de aanschakeling in 1955 en de daaruit voortvloeiende veranderingen in het opnamebeleid een ommekeer. Het binnenbestuur wenste in verband met het veranderende karakter van de groep kinderen in het tehuis niet langer intern te wonen. Daarom werd in 1957 voor hen een woning pal naast het huis gebouwd. Voor het eerst in de geschiedenis van het weeshuis zou het binnenbestuur niet meer in het huis zelf wonen en werken. Deze scheiding van privéleven en werkzaamheden, die voor de vroegere binnenbesturen volkomen ondenkbaar was geweest, vormde een principiële breuk in de traditionele organisatie van het huis. Het idee van het grote weeshuisgezin met aan het hoofd een weesvader en -moeder, zoals zich dat in de negentiende eeuw had ontwikkeld, werd daarmee definitief verlaten. Het was tevens een aanwijzing dat het werk in het Evert Zoudenbalch Huis steeds meer als beroepsmatig werd beschouwd. Als gevolg van de aanschakeling werd ook de gehele indeling van het huis herzien. De kinderen werden verdeeld over leeftijdsgroepen die ieder een eigen groepsleider hadden. Het personeel kreeg te maken met pedagogische en psychologische probleemgevallen en moest contacten onderhouden met ouders en begeleidende instanties. Dit leidde tot een verzwaring van de taken en een uitbreiding van het aantal personeelsleden. Er werden hogere eisen gesteld aan de opleiding en de Broederschap trok een psycholoog aan die over de kinderen moest adviseren. Dit professionaliseringsproces dat al aan het begin van de negentiende eeuw was ingezet, maar na de oorlog in versneld tempo doorzette, veranderde ook de verhouding tussen binnenbestuur en Broederschap volkomen. Tekenend hiervoor is dat de Broederschap in de jaren vijftig zelfs de beslissing over de opname van kinderen aan de deskundigen moest overlaten. De regenten hadden als niet-professionelen steeds minder zeggenschap over de interne gang van zaken in het huis.

Het meest karakteristieke aspect van de weezenzorg was wel de eenvormigheid in de verzorging van de weeskinderen. Voor het Utrechtse Burgerweeshuis golden evenals voor de andere weeshuizen in Nederland aan het begin van de negentiende eeuw, de uniformiteit in de kleding, de collectiviteit van dagelijkse dingen als eten, slapen en het onderwijs op de weeshuisschool, als de meest opvallende kenmerken. De strak-

In 1926 verliet het weeshuis het kloostercomplex aan de Oude Gracht waar het sedert de Reformatie in was gehuisvest. Door het afnemend aantal weeskinderen waren de enorme kloostergebouwen inmiddels een bijzonder naargeestige behuizing geworden.

ke, eentonige regelmaat van de indeling van dagen, weken en jaren versterkte de enorme sleur en beslotenheid. Het weeshuis vormde een gesloten systeem van opvoeding en verzorging waarbinnen het gehele leven vierentwintig uur per dag was gereguleerd. De uniformiteit van de kleding versterkte de anonimiteit en massaliteit van het weeshuisleven, waaraan de kinderen zich vrijwel onmogelijk konden onttrekken. Het weeshuis vertoonde aldus voor wat betreft zijn organisatie en inrichting

grote gelijkenis met andere, door de Amerikaanse socioloog Erving Goffman als 'totale instituties' omschreven instellingen als kloosters, kazernes, gevangenissen en gestichten²⁹.

De 'verstichtelijking', die hiervan het gevolg was, uitte zich bij sommige kinderen in apathie en zorgeloosheid. De Utrechtse regenten trachtten deze verschijnselen tegen te gaan door de leeftijd voor ontslag te verlagen. Daarnaast namen zij de meest in het oog springende negatieve effecten van de gestichtsofvoeding weg. In de tweede helft van de negentiende eeuw werd de kloosterachtige geslotenheid van het weeshuis geleidelijk ontmanteld. De eigen bakkerij werd opgeheven, de kleermaker ontslagen en tenslotte besloten de regenten in 1897 na lange aarzeling de eigen school van het weeshuis op te heffen. In de twintigste eeuw werd deze ontwikkeling voortgezet. De kinderen gingen op vakantie, de uniforme kleding werd afgeschaft en er kwam meer variatie in de voeding. Deze verschuiving van een van de buitenwereld geïsoleerde, zelfvoorzienende eenheid, naar een tehuis dat voor zaken als voedselvoorziening en onderwijs meer op zijn omgeving was aangewezen, treft men ook in andere weeshuizen³⁰. Symbolisch voor deze ontwikkeling was de verhuizing in 1926 van het naargeestige kloostercomplex aan de Oude Gracht, waar het weeshuis sedert de Reformatie in was ondergebracht, naar het ruime en comfortabele herenhuis aan de Nieuwe Gracht 98. Ondanks al deze veranderingen bleef het principe van een gesloten, strak gereguleerd opvoedingssysteem, waarbij de jongens en de meisjes streng gescheiden waren, tot in de Tweede Wereldoorlog in essentie bestaan. De vele verbeteringen verwijderden wel de scherpste kantjes van het weeshuisleven, maar regelmaat en discipline bleven toch de dagelijkse gang van zaken in het huis beheersen. Het was ook dit aspect van het weeshuisbestaan dat bij de kinderen de meeste weerstand opriep.

Hoewel vastgesteld kan worden dat er in psychische zin grote tekorten kleefden aan de opvoeding in een gesticht, stak de materiële verzorging van de kinderen in het Gereformeerd Burgerweeshuis in de negentiende eeuw over het algemeen gunstig af bij de gemiddelde levensomstandigheden in de maatschappelijke laag waar zij uit voortkwamen. Voeding, kleding, huisvesting en de medische en hygiënische verzorging van de weeskinderen werden afgestemd op de levensstandaard van de bovenste lagen van de burgerij. De voeding was sober, maar voldoende, de kleding werd wekelijks verschoond en regelmatig vervangen en de medische verzorging was goed. De huisvesting liet wel enigszins te wensen over, maar aan de sanitaire voorzieningen, de luchtverversing en de verlichting werd vooral na het midden van de vorige eeuw veel verbeterd.

In de tweede helft van de negentiende eeuw stond de verzorging van de weeskinderen ook landelijk gezien in het middelpunt van de belangstelling. De in 1869 opgerichte 'Vereeniging in het belang der Weezenverpleging' droeg door middel van onderzoek en voorlichting veel bij aan de verbetering van de verzorging in weeshuizen. Het bestuur van het Utrechtse weeshuis volgde de discussies over gestichtsver-

pleging en de onderzoeken van deze vereniging met aandacht. De tendens tot het verbeteren van de verzorging van de kinderen zette zich ook na de eeuwwisseling voort. Na verhuizing naar de Nieuwe Gracht, het afschaffen van de uniforme kleding in 1929 en de verbetering van de maaltijden, liet de materiële verzorging in het weeshuis weinig meer te wensen over. De maatstaven die in het Utrechtse tehuis werden gehanteerd, waren geheel geënt op het middenklassemilieu waarop het huis zich exclusief wilde richten. De vooruitgang in de zorg van de kinderen hing echter ook nauw samen met de veranderende normen met betrekking tot zedelijkheid en opvoeding. De betere materiële verzorging van de wezen moet daarom ook worden geplaatst tegen de achtergrond van de veranderende pedagogische opvattingen.

Onderwijs: 'nuttige en brave burgers en burgeressen'

Nog tot in onze eeuw werd de opvoeding van de weeskinderen geheel bepaald door het allesdoordringende standsbesef. De regenten zagen het als hun taak de wezen tot 'nuttige en brave burgers en burgeressen' te vormen. De weeskinderen moesten, eenmaal in de maatschappij teruggekeerd, voor zichzelf de kost kunnen verdienen. Dat bepaalde niet alleen het beleid van het huis ten aanzien van de opname van wezen die uit de Utrechtse burgerstand afkomstig moesten zijn, maar ook de opvoeding en opleiding die deze kinderen kregen.

De jongens uit het weeshuis werden in de regel opgeleid tot ambachtslieden. Hiertoe werden zij na hun schooltijd als leerjongen geplaatst bij ambachtsbazen. De meisjes kregen in de grote huishouding van het weeshuis en in de naaikamers een opleiding die hen in staat moest stellen later als dienstbode aan de kost te komen. Deze taakstelling ten aanzien van de opleiding van de wezen ging zelfs terug op de stichtingsbrief van Evert Zoudenbalch. De stichter van het weeshuis had al bij de oprichting van het weeshuis laten vastleggen dat de kinderen in het huis een goede opleiding moesten krijgen, zodat zij later voor zichzelf zouden kunnen zorgen. Hij bepaalde dat de jongens zodra ze 'tot verstant comen' naar school gestuurd zouden worden, een ambacht moesten leren of naar het klooster gingen. De meisjes zouden 'goede luyden dienen', in een klooster helpen of een handwerk leren. Ieder van de kinderen zou datgene doen waarvoor het het 'nutste ende bequamste off best besneden toe is'³¹. De kinderen mochten, zo werd in de stichtingsbrief bepaald, pas uit het huis worden ontslagen wanneer zij in staat waren voor zichzelf de kost te verdienen.

De mogelijkheden van de weeskinderen werden in de negentiende eeuw in hoge mate afgestemd op onderwijs en opleiding van kinderen uit dezelfde sociale lagen. Het onderwijs dat de kinderen aan de school van het weeshuis ontvingen, was berekend op hun maatschappelijke bestemming. Aanvankelijk beperkte dit onderwijs zich tot lezen, schrijven en rekenen. In de loop van de negentiende eeuw werd het vakkenpakket uitgebreid, onder invloed van de verhoogde belangstelling van de regenten

De opleiding van de kinderen was afgestemd op de stand waaruit zij waren voortgekomen. Sociale stijging was daarbij beslist geen doel. De meisjes werden nog tot in deze eeuw vrijwel zonder uitzondering opgeleid tot dienstbode.

voor het onderwijs en de hogere eisen die in het algemeen hieraan werden gesteld. De opleiding tot ambachtsslieden werd verbeterd door de weesjongens in de gelegenheid te stellen de ambachtsschool te volgen. Begaafde jongens konden de Burgerdag- of avondschoon, de HBS of een andere onderwijsinstelling bezoeken. De verhoging van het peil van het onderwijs en de grotere onderwijsdifferentiatie waarnaar aan het einde van de eeuw werd gestreefd, waren mede de aanleiding tot het besluit de eigen school van het weeshuis te sluiten.

Er werd geleidelijk ook meer rekening gehouden met individuele aanleg en ambitie. Daarmee werd een grotere diversiteit in de opleidingen voor de weesjongens gebracht. Voor de weesmeisjes bleef het principe gehandhaafd dat zij tot dienstbode werden opgeleid. Pas na de eeuwwisseling kwam hierin ook voor hen langzamerhand enige verandering. Het weeshuis volgde met deze veranderingen de algemene ontwikkeling in de onderwijs- en opleidingskansen voor de burgerij. Het speelde behoedzaam in op de verbetering van het lager onderwijs die na de onderwijswetten van 1857 op gang kwam en op de grotere beroepskeuzemogelijkheden die voor leden van de burgerklasse juist in de tweede helft van de negentiende eeuw ontstonden.

Deze tendens tot ruimere ontplooiingsmogelijkheden en een grotere differentiatie in de beroepskeuze zette zich in het weeshuis ook in de twintigste eeuw voort. Desondanks streefden de regenten niet naar sociale stijging van de wezen. Integendeel. Sterk gespecialiseerde beroepen of een universitaire opleiding bleven tot de Tweede Wereldoorlog buiten bereik van de weeskinderen. Niet alleen vrees-

den de regenten dat in dergelijke hoog geschoolde beroepen de kans op werkloosheid groot was, zij vonden het ook ongewenst dat de kinderen daarmee een hogere trede op de maatschappelijke ladder zouden bereiken. Het weeshuis speelde bij de

verbeteringen in het onderwijs en de opleiding dan ook beslist geen voorttrekkersrol. Het volgde veeleer de ontwikkelingen in de samenleving. Net als in de rest van de samenleving bleven standsbesef en maatschappelijke stabiliteit daarbij de belangrijkste richtsnoeren. Doel van het weeshuis bleef de kinderen terug te geven aan de maatschappij in de stand waaruit zij waren voortgekomen. Sociale mobiliteit was een begrip dat zich hiermee slecht verdroeg.

Naast het standsbesef was de christelijke signatuur van het huis een belangrijke pijler onder de opvoeding van de weeskinderen. De kinderen werden, opdat zij eerbare burgers zouden worden, opgevoed 'in de vreze Gods'. De levensbeschouwelijke grondslag van het huis uitte zich in alle aspecten van het dagelijks leven: er werd voor en na het eten uit de Bijbel gelezen, er werden psalmen gezongen en voor het naar bed gaan, zeiden de kinderen hun gebeden. Op zondag leidden de binnenvader en -moeder de kinderen naar de kerk. Wekelijks kregen de wezen godsdienstonderwijs en wanneer zij daartoe de leeftijd hadden bereikt, gingen zij naar de catechisatie om op hun geloofsbelijdenis te worden voorbereid. De wijze waarop deze godsdienstige opvoeding gestalte kreeg, zal onder de wisselende binnenbesturen, afhankelijk van hun eigen overtuiging nogal eens verschillend hebben. Toch krijgt men niet de indruk dat er in het weeshuis een dogmatische of fanatiek religieuze sfeer heerste. De geloofsbelijdenis was bijvoorbeeld niet verplicht. Wel vormde deze een door de testateur gestelde voorwaarde voor het verkrijgen van de *douceurs* uit het fonds Van Nyvelt nadat de kinderen het huis hadden verlaten. De kinderen werden opgevoed tot een deugdzam en zedelijk leven waarvoor de hervormde godsdienst de basis vormde.

Opvoeding: 'als het ware één huisgezin'

Al vormden godsdienst en standsbesef de belangrijkste constanten in de opvoeding van de weeskinderen, in de praktijk bleef deze natuurlijk sterk afhankelijk van de personen die hiermee waren belast. Ieder echtpaar dat verantwoordelijk was voor het binnenbestuur had weer zijn eigen visie op de opvoeding en zijn eigen manier om de kinderen te benaderen. Desalniettemin valt er wel een zekere constante lijn in de ontwikkeling van de pedagogiek in het weeshuis te ontwaren.

Aan het begin van de negentiende eeuw was de opvoeding in het Gereformeerd Burgerweeshuis nog streng, formeel en onpersoonlijk. Dit strenge regime was kenmerkend voor het pedagogisch klimaat in de weeshuizen, waarbij het stipt naleven van de reglementen voorop stond³². De kinderen in weeshuizen waren, evenals overigens de volwassenen die over hen waakten, onderworpen aan een strikt reglement. Daarin was precies omschreven hoe zij zich moesten gedragen en welke straffen er op afwijkingen van de regels stonden. Ook de indeling van dagen, weken en van het hele jaar kenden een vaste orde. Persoonlijke aandacht voor de kinderen was minimaal. Hun opvoeding bestond uit vermaningen, dreigementen en straffen³³. Ondanks

dit strenge, op regelmaat en regels gebaseerde regime, was de controle op het gedrag van de kinderen veel minder scherp. Zo kon het aan het begin van de negentiende eeuw nog voorkomen dat kinderen uit het huis ontsnapten of zonder bericht wegbleven en werden aangetroffen in kroegen of ver buiten de stad. Regelmatig kwamen jongens dronken thuis of hadden zij zonder toestemming dienst in het leger genomen en een enkele keer bleek een meisje uit het weeshuis bezwangerd te zijn. Dergelijke uitspattingen en misstappen waren aan het eind van diezelfde eeuw volslootrek ondenkbaar geworden.

Harde lijfstraffen werden aan het begin van die eeuw bij het tegengaan van deze overtredingen niet geschuwd. De weeshuis beschikte over een 'houten esel' waarop de jongens werden vastgebonden om te worden gekastijd, een houten blok dat aan de voeten van weglopers werd geketend en een cachot. Vooral in de woelige patriotentijd, tijdens de Franse bezetting en de jaren daarna, moest hier veelvuldig gebruik van worden gemaakt³⁴. De opvoedingspraktijk was in de andere weeshuizen en vermoedelijk ook in de meeste gezinnen, niet anders³⁵. In het uiterste geval werden kinderen uit het huis gezet, hetgeen veelal betekende dat zij aan de grootste misère werden overgeleverd.

Tegen dit hardvochtige opvoedingsklimaat kwam binnenvader Loran in het geweer. Hij verzette zich in het bijzonder tegen de starre reglementen en verordeningen die het weeshuisleven reguleerden en de harde straffen waarmee deze werden gehandhaafd. Daardoor liep de opvoeding in het weeshuis naar zijn mening niet alleen voortdurend achter op de maatschappelijke ontwikkelingen, maar ging deze bovendien voorbij aan de individuele omstandigheden en behoeften van de kinderen. Hij stelde hier een pedagogische benadering tegenover die was gebaseerd op het winnen van vertrouwen en het overtuigen van de kinderen. Loran voerde een op het individuele kind gerichte pedagogiek in, die uitging van het leren kennen van het karakter en de persoonlijke behoeften van de wezen. Tegelijkertijd brak met zijn bestuur ook het besef door dat men met kinderen te maken had en dat de verschillende leeftijdsfasen een andere benadering vergden. Dit inzicht bracht de regenten er ondermeer toe in 1836 voor het eerst een leeftijd vast te stellen waarop de opvoeding geacht werd te zijn voltooid en de wezen het huis dienden te verlaten. Daarvoor bleven de kinderen in het weeshuis totdat zij voor zichzelf konden zorgen, hetgeen er toe kon leiden dat er zelfs hoogbejaarde wezen in het huis woonden.

De nieuwe denkbeelden van Loran sloten aan op de vormings- en opvoedingsidealen van de Verlichting. De straffen kregen in het verlengde hiervan in de negentiende eeuw een meer psychologisch karakter. De kinderen werden, soms onder vier ogen, soms in aanwezigheid van hun huisgenoten, vermanend toegesproken. De dwang van buitenaf die in het oude regime met lijfstraffen werd opgelegd, poogde Loran zo te vervangen door zelfdwang. Het systeem van voorrechten dat hij invoerde, gaf de opvoeder daarbij een krachtig sanctiemiddel. De grotere aandacht voor het individu-

ele kind en de meer persoonlijke aanpak versterkten in de praktijk eveneens de controle op het gedrag van de wezen. Vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw zette deze ontwikkeling naar een allesdoordringend toezicht op het doen en laten van de weeskinderen door. Hun bewegingsvrijheid werd beperkt, de scheiding van jongens en meisjes werd versterkt en de controle op hun inkomsten werd verscherpt. Afscheiden toiletten en washokken, open kastjes, het gemeenschappelijk gebruik van de maaltijden en het afschaffen van het 'verfoeilijke stelsel der dubbele kribben' maakten tevens een scherpere controle op het gedrag van de wezen mogelijk. De toegenomen greep van de opvoeders op gedrag en zedelijkheid vormde de keerzijde van het streven naar huiselijkheid en het gezinsideaal dat juist in de laatste decennia van de negentiende eeuw op de voorgrond trad.

Al vroeg in de negentiende eeuw waren het belang van de opvoeding en de functie van het gezin daarin door pedagogen als Pestalozzi en door de geschriften van Betje Wolff onder de aandacht gebracht. De christelijke en maatschappelijke deugden moesten in de eerste plaats in het gezin worden doorgegeven. Na het midden van deze eeuw kwam het pedagogische ideaal van de gezinsopvoeding ook in de residentiële jeugdzorg in zwang. De gezinsopvoeding voor verwaarloosde kinderen, maar ook voor wezen werd gepropageerd door verschillende verenigingen en instellingen³⁶. Deze waardering voor het gezin als het opvoedingsmilieu bij uitstek kan in verband worden gebracht met de opkomst van het 'modern-Westers gezin'³⁷. Dit moderne kerngezin werd door de Amerikaanse historisch-pedagoog E. Shorter gekarakteriseerd met de termen huiselijkheid, romantische liefde en moederlijke tederheid³⁸. Het moderne gezinstype verbreidde zich aan het einde van de negentiende eeuw onder invloed van de ingrijpende maatschappelijke veranderingen en modernisering van de samenleving in de burgerlijke lagen.

Ook in het Utrechts Burgerweeshuis en in de wezenzorg in het algemeen kan de opkomst van dit nieuwe gezinstype en het daarbij behorende gezinsideaal worden bespeurd. Dit uitte zich in verschillende weeshuizen in de bevordering van de gezelligheid en huiselijkheid. Er werden uitstapjes en gezellige avondjes georganiseerd, verjaardagen kregen enige aandacht, de behuizing werd vriendelijker aangekleed en in sommige gevallen werden recreatiekamers ingericht en kregen de kinderen meer gelegenheid tot ontspanning³⁹. Het streven naar huiselijkheid, wederzijdse genegenheid en warmte moet dan ook worden gezien als een poging het gezinsideaal ook in het weeshuis te realiseren. Onder invloed van de kritiek op de gestichtsoopvoeding werd getracht ook de immateriële tekorten van het weeshuisbestaan te verminderen en hierin de gezinssituatie te benaderen. De regenten zagen in het weeshuis 'als het ware één huisgezin, Vader en Moeder omringd door hun talrijk kroost'⁴⁰.

Ondanks de pogingen de huiselijkheid te stimuleren en de gezinssituatie in het weeshuis zoveel mogelijk te imiteren, kwamen de wezen steeds meer in een uitzonderingspositie ten opzichte van kinderen in een normaal gezin. Dit was niet alleen een gevolg van de sterke teruggang van het aantal wezen aan het eind van de negentiende

eeuw, maar hing juist ook samen met de opkomst van het moderne gezin. De mede als gevolg van de verbeteringen in de materiële verzorging toegenomen controle op het gedrag van de weeskinderen, werd niet gecompenseerd door de affectieve band die juist zo kenmerkend was voor de relaties binnen het moderne kerngezin. De strikte opvattingen over wat wel en niet toelaatbaar was, stelden duidelijke grenzen aan het gezinsideaal: de relatie tussen binnenbestuur en wezen mocht ook weer niet te innig worden. De kloof tussen kinderen die opgroeiden in het weeshuis en hun leeftijdgenootjes in een gezin, werd hierdoor steeds groter. Het ontbreken van ouderlijke liefde en zorg werd meer en meer als een gemis gezien. Dat blijkt uit de verwachtingen van de regenten omtrent het functioneren van het binnenbestuur, maar ook uit de belangstelling van buitenstaanders die het weeshuis juist in deze periode ondervond. De oprichting van verschillende nieuwe weeshuizen en de talrijke giften en legaten die het weeshuis in de tweede helft van de negentiende eeuw ontving, zijn niet alleen een teken van de mate waarin de liefdadigheid in deze periode onder de Utrechtse burgerij leefde. Gesteld kan worden dat deze belangstelling en goedgevigheid tevens een aanwijzing vormen voor het feit dat het emotionele tekort dat het verlies van de ouders voor de weeskinderen betekende, sterker werd beseft. Verwezing werd zeldzamer, maar wekte ook meer medelijden.

Ook in de twintigste eeuw bleef het gezinsideaal voor de regenten van het Burgerweeshuis het jijkpunt voor de verzorging en opvoeding van de wezen. Een 'gezellige, huiselijke en opgewekte omgeving' werd een essentiële voorwaarde voor de opvoeding van de kinderen geacht. Desalniettemin bleef het weeshuis in veel opzichten de

Geleidelijk trachtte men meer de gezelligheid en huiselijkheid in het weeshuis te stimuleren. De bewoners van het weeshuis vormden 'als het ware één huisgezin'.

kenmerken van een inrichting vertonen. Niet alleen werd de typische weeshuisstructuur gehandhaafd, maar ook waren de kinderen in het dagelijks leven sterk geïsoleerd van de buitenwereld. Zij leerden nooit een gewone gezinssfeer kennen. Tussen het door de regenten gekoesterde ideaalbeeld en de realiteit van het weeshuis bestond dus een zekere discrepantie. Deze werd bestendigd door de grote afstand die er door de bestuurlijke inrichting van het weeshuis bestond tussen de regenten enerzijds en de wezen en het binnenbestuur anderzijds.

Pas na de Tweede Wereldoorlog zou het echtpaar Klijn er als binnenbestuur in slagen in het huis enigszins een gezinssfeer te benaderen. Het opvoedingsklimaat in het Evert Zoudenbalch Huis werd in die jaren gekenmerkt door een warme, persoonlijke benadering en een ongedwongen, informele sfeer waarin de kinderen relatief veel vrijheid hadden. De opvoeding van kinderen uit de nieuwe doelgroep waarop het huis zich na de aanschakeling in 1955 richtte, bleek evenwel hele andere eisen te stellen. Huiselijkheid en gezinssfeer waren voor deze kinderen niet toereikend. In de kinderbescherming had namelijk intussen de gezinsverpleging het pleit definitief gewonnen van de gestichtsverpleging. Alleen kinderen waarvoor uit pedagogische overwegingen plaatsing in een gezin ongewenst was, werden in een tehuis geplaatst. De opvoedingsproblemen van deze kinderen maakten het onmogelijk de gezinssfeer te bewaren. Juist op het moment dat in het Evert Zoudenbalch Huis het gezinsideaal bereikt leek, werd duidelijk dat dit door de ontwikkelingen in de kinderbescherming achterhaald was. Het waren daarom niet alleen de nieuwe opvattingen over de taak van de overheid op het terrein van de sociale zorg, maar met name de veranderende denkbeelden ten aanzien van de opvoeding in een tehuis, die in 1963 leidden tot het dramatische besluit om de deuren van het Evert Zoudenbalch Huis tijdelijk te sluiten.

Op zoek naar nieuwe taken

Na de sluiting van het tehuis begon voor de Broederschap een lange zoektocht naar nieuwe taken. De activiteiten van de regenten waren er in de jaren die volgden op gericht om een nieuwe doelstelling voor de stichting te vinden. Al in dezelfde vergadering waarin werd besloten het weeshuis te sluiten, werd daartoe een Reorganisatiecommissie in het leven geroepen. Het was deze commissie die de omringende wereld van de kinderbescherming en de jeugdzorg verkende op zoek naar nieuwe taken voor de stichting en de door de Broederschap beheerde nalatenschap. Daarbij werd gestreefd naar een zo groot mogelijke continuïteit met de oorspronkelijke taak van het door Evert Zoudenbalch gestichte weeshuis. Reeds na twee jaar moesten de regenten echter constateren 'dat het vinden van een nieuw arbeidsterrein voor onze aloude Stichting een omvangrijke en allerminst eenvoudige opgave is.' Het zou daarbij onvermijdelijk zijn om nieuwe paden te begaan.

De speurtocht van de Reorganisatiecommissie richtte zich in eerste instantie op het vestigen van een nieuwe instelling in het pand aan de Nieuwe Gracht, opdat daar

weer kinderen opgenomen konden worden. Jarenlang passeerden de meest uiteenlopende plannen en voorstellen het bestuur. Deze lagen niet alleen op het gebied van de kinderbescherming, ook de mogelijkheid tot het vestigen van een observatietehuis, een sociaal-pedagogisch tehuis voor jongeren of een pedagogisch centrum, werd onderzocht. Steeds bleek echter dat ofwel de middelen van de stichting ontoereikend waren, ofwel de levensbeschouwelijke achtergrond die de regenten wensten te bewaren, een beperkende factor vormde voor nieuwe activiteiten.

Tenslotte zou de in 1972 door de Broederschap in het leven geroepen Stichting Jongeren Utrecht een uitvoerig veldonderzoek verrichten naar de opbouw van de jeugdwelzijnszorg in Utrecht. Doel van deze studie was eventuele overlappingsen en "witte plekken" in de welzijnskaart van Utrecht op te sporen⁴¹. Het meest tastbare resultaat van de werkzaamheden van de stichting was het boekje met de programmatistische titel 'Jong zijn in Utrecht'⁴². Tot grote teleurstelling van de regenten bleek hieruit dat tijdens het intensieve veldonderzoek 'geen deelgebied op het gebied van de kinderbescherming [was] gevonden, waarop de Broederschap met haar mankracht en financiële middelen een actieve en vruchtbare eigen bijdrage kan leveren'⁴³. De hele opzet van de Stichting Jongeren Utrecht, die immers bedoeld was om de nieuwe activiteiten in onder te brengen, was daarmee teniet gedaan. Hoewel het hart van de Broederschap bleef uitgaan naar een meer blijvende activiteit, zag zij haar taak nu beperkt tot het verlenen van financiële steun aan kortlopende projecten en activiteiten. Daarom besloten de regenten het jaarlijkse batig saldo van de stichting voorlopig aan te wenden voor incidentele projecten. Het Evert Zoudenbalch Huis ging daarmee vanaf 1976 als subsidieverlenend steunfonds een nieuwe fase in.

In het kader van dit beleid ondersteunde de stichting vanaf 1976 een uiteenlopende reeks projecten. De doelstelling van de te subsidiëren instelling moest vooral zijn gericht op Utrechtse kinderen tot 18 jaar en mocht niet partij-politiek van aard zijn. De regenten verwachtten dat de subsidieaanvragers zelf ook een bijdrage leverden in geld of activiteiten. De voorkeur ging daarbij uit naar startsubsidies voor projecten die in een later stadium op andere financieringsbronnen aanspraak konden maken. Zo kreeg bijvoorbeeld het Adviesburo Kinderbeschermingskonflikten dat in oktober 1976 opgericht werd, een aanloopsubsidie van de stichting. Dit bureau verleende adviezen over problemen op het gebied van echtscheiding, met name rond de toewijzing van de voogdij, omgangsregelingen en alimentatiekwesties. Het Evert Zoudenbalch Huis verleende dit initiatief de eerste drie jaar een 'aanmoedigingssubsidie' van in het totaal tienduizend gulden. Daarna vroeg het bureau subsidie aan bij Provinciale Staten. In de loop der jaren ontving zo een lange reeks van initiatieven, uiteenlopend van de Stichting Vakantiebesteding, de 'speel-o-theek' van de Federatie Kindercentra Utrecht en de stichting PANN voor geïntegreerd jongerenwerk, tot het straathoekwerk en de Methadonbus, bedragen die varieerden tussen de duizend en tienduizend gulden. Een initiatief dat zich bijzonder in de sympathie van de Broeder-

schap mocht verheugen, was de Stichting Kindertelefoon Utrecht. Niet alleen de doelstelling van deze organisatie die zich helemaal richt op hulp en advies aan kinderen tussen acht en achttien, maar ook de opzet van de Kindertelefoon die vrijwel geheel op vrijwilligerswerk draait, sprak de regenten erg aan⁴⁴.

Hoewel het Evert Zoudenbalch Huis als steunfonds vele tientallen instellingen op het gebied van de jeugdzorg gewaardeerde giften verstrekke, bleef er bij veel regenten toch enige onvrede leven over de nieuwe koers. Het verlangen naar een doelstelling op langere termijn bleef bestaan. Pas aan de vooravond van het vijfhonderdjarig bestaan deed zich een project voor dat voor een meer structurele steun van het Evert Zoudenbalch Huis in aanmerking kwam. Dit was de stichting Familieverblijf Kinderziekenhuis Utrecht die op 19 februari 1990 de deuren opende van het zogeheten Ronald McDonaldhuis aan de Lange Nieuwstraat, pal achter het Wilhelmina Kinderziekenhuis. Dit huis biedt ouders van ernstig zieke kinderen de mogelijkheid in de nabijheid van het ziekenhuis te verblijven zonder in een dure hotelkamer te hoeven overnachten. Het denkbeeld voor dergelijke huizen ontstond in 1971 in de Verenigde Staten, waar dit initiatief in belangrijke mate werd gesteund door de bekende keten van broodjeszaken McDonalds. Begin 1989 kon worden gestart met de bouw van een tijdelijk huis in Utrecht, dat het tweede huis van dit type in Nederland was. Het is de bedoeling dat te zijner tijd een definitieve vestiging gevonden wordt bij het nieuwe Academisch Ziekenhuis in het universiteitscentrum De Uithof.

Het idee van het Ronald McDonaldhuis sluit om verschillende redenen goed aan bij de doelstellingen van het Evert Zoudenbalch Huis. Het meest opvallende aspect is wellicht het volledig ontbreken van overheidssteun bij de totstandkoming van het project. De huizen zijn geheel met particuliere gelden opgezet. Daarnaast berust ook de zorg voor de dagelijkse gang van zaken in het huis voor een belangrijk deel bij het particulier initiatief. De huismanager is de enige gesalarieerde kracht. Opvang van de ouders en de verschillende huishoudelijke taken worden door een legertje van vrijwilligers verricht⁴⁵. De Broederschap heeft zich daarom verplicht tot de financiering van een belangrijk deel van de exploitatiekosten van het Familieverblijf Kinderziekenhuis Utrecht gedurende een langere periode. Deze bijdrage is met name van belang voor de continuïteit van dit initiatief. Zo vond de Broederschap na de sluiting van het weeshuis opnieuw een taak in de subsidiëring van uiteenlopende kort- of langlopende projecten voor hulpbehoevende kinderen in en om Utrecht.

Het verdwijnen van de specifieke taak van het weeshuis, dat gedurende de negentiende eeuw nog zo'n duidelijke maatschappelijke functie had, is toe te schrijven aan een combinatie van factoren. Enerzijds nam door een stijging van de gemiddelde leeftijd en een toename van de welvaart het beroep op het weeshuis vanaf het eind van de negentiende eeuw snel af. De stijging van de welvaart maakte het vaak mogelijk in familieverband oplossingen voor verweesde kinderen te vinden. Daarbij speelden de betere sociale voorzieningen die in het kader van de verzorgingsstaat tot stand kwa-

men een belangrijke rol. Aan de andere kant veranderden de denkbeelden over opvoeding en maatschappelijke verhoudingen. Het verdwijnen van het standsdenken en de secularisatie ontnamen het weeshuis niet alleen zijn maatschappelijk draagvlak, ook de functie die het vervulde in de handhaving van de bestaande maatschappelijke verhoudingen verloor hiermee zijn betekenis. Het waren echter vooral de veranderende opvattingen over de opvoeding en de rol van het gezinsleven hierin, die het weeshuis, ondanks de voortdurende verbeteringen en reorganisaties, tot een verouderde instelling maakten. Het gezinsideaal kon per slot van rekening het best worden benaderd in een gezin. De sluiting van het tehuis waartoe de Broederschap in 1963 moest besluiten, was daarmee onontkoombaar. Als steunfonds betrokken bij de financiering van het Familieverblijf Kinderziekenhuis Utrecht en van vele andere projecten, gaf de Broederschap een nieuwe inhoud aan de stichting van Evert Zoudenbalch, die gedurende bijna vijf eeuwen als weeshuis zo'n vanzelfsprekende plaats in de Utrechtse samenleving had ingenomen.

Literatuur

Adriani 1916

J.H. Adriani, *Geschiedenis en tegenwoordige werkwijze van de Diaconie der Nederlandsch Hervormde Gemeente te Utrecht* (Mededeelingen van den Armenraad te Utrecht, III, 1916).

Adriani 1941

J.H. Adriani, *Het Stadsambachtskinderhuis te Utrecht* (Utrecht, 1941).

Beets

A. Beets, 'Het Heilige Geest- of Armeweeshuis en Kinderhuis te Leiden', *Het Huis*, 1912

Dankers

J.J. Dankers, *Weezenzorg en liefdadigheid. Van Utrechts Gereformeerd Burgerweeshuis tot stichting Het Evert Zoudenbalch Huis* (dissertatie; Utrecht, 1991).

Dankers/Verheul

J.J. Dankers en J. Verheul, *Als een groot particulier huisgezin. Opvoeden in het Utrechts Burgerweeshuis tussen caritas en staatszorg, 1813-1991* met een 'Toekomstperspectief als nawoord' door prof.dr. O.C. Wit (Zutphen, 1991).

Dekker

J.J.H. Dekker, *Straffen, redden en opvoeden. Ontstaan en ontwikkeling van de residentiële heropvoeding in Europa, 1814-1914, met bijzondere aandacht voor 'Nederlandsch Mettray'* (Assen, 1985).

Van Ebbenhorst Tengbergen

J.T.H.C. Van Ebbenhorst Tengbergen, *Liefdadige en andere nuttige instellingen te Utrecht* (Utrecht, 1895)

Engels

J.Th. Engels, *Kinderen van Amsterdam* (Zutphen, 1989).

Enschedé

A.J. Enschedé, *Verslag over de geschiedenis en den eigendom van eenige godshuizen te Haarlem* (Haarlem, 1861).

Fuchs

J.M. Fuchs, *Opvangen en opvoeden. Lutherse weezenzorg in Amsterdam, 1678-1978* (Amsterdam, 1978).

Goffman

E. Goffman, *Asylums. Essays on the social situation of mental patients and other inmates* (New York, 1961).

Van der Gouw

L. van der Gouw, 'Burgerweeshuizen', *Historiunculæ, orgaan van de studenten geschiedenis aan de Stedelijke Universiteit van Amsterdam*, 1965, dl. 10.

Groenveld

S. Groenveld, red., *Daar de oranje-appel in de gevel staat. In en om het weeshuis der doopsgezinde collegianten, 1675-1975* (Amsterdam, 1975).

Hallema

A. Hallema, *Geschiedenis van het weeshuis der Gereformeerden binnen Delft* ('s-Gravenhage, 1964).

Hamburger

J. Hamburger, *De armenzorg in de Nederlandsch-Israëlitische gemeente te Utrecht* (Mededeelingen van de Armenraad te Utrecht, VI, 1918).

Hardenberg

H. Hardenberg, *Het Burgerweeshuis te 's-Gravenhage, 1564-1964* ('s-Gravenhage, 1964).

De Jager

J.L. de Jager, *In een ander thuis. De pedagogische geschiedenis van het R.C. Jongensweeshuis en Amstelstad in Amsterdam* (Amsterdam, 1985).

Kok

J.H. Kok, *De geschiedenis van het Grootburgerweeshuis te Kampen, 1539-1923*. (Kampen, 1924).

Kunst

A.J.M. Kunst, *Van St. Elisabethsgasthuis tot Gereformeerd Burgerweeshuis, 1485-1814* (Utrecht, 1954).

Van Lennep

M.J. van Lennep, *Inventaris van het archief van het Old Burgerweeshuis te Leeuwarden*, (Leeuwarden, 1979).

Meischke

R. Meischke, *Amsterdams Burgerweeshuis. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst* ('s Gravenhage, 1975)

Moorman van Kappen

O. Moorman van Kappen, *Tot behoeff der arme wesen. Hoofdstukken uit de geschiedenis van het Burgerweeshuis te Harderwijk* (Zutphen, 1981).

Querido

A. Querido, *Gods- en Gasthuizen. Een geschiedenis van de ziekenverpleging in West-Europa* (Lochem, 1974).

Schmidt

J.D. Schmidt, *Weezenverpleging bij de Gereformeerden in Nederland tot 1795* (Utrecht, 1915).

Shorter

E. Shorter, *The making of the modern family* (Glasgow, 1977).

Smissaert

H. Smissaert, *Overzicht van het Nederlandsche armenwezen* (Haarlem, 1901).

Van Spanje

A.G.J. van Spanje, *Het Roomsch-Katholiek Parochiaal Armbestuur te Utrecht* (Mededeelingen van den Armenraad te Utrecht, IV, 1916).

Spanninga

H. Spanninga, *De blauwe wezen van Leeuwarden. Geschiedenis van het Nieuwe Stadsweeshuis* (Leeuwarden, 1988).

Suir

E.T. Suir, 'Evert Zoudenbalch. Domkanunnik te Utrecht in de tweede helft van de vijftiende eeuw.', *Jaarboek Oud Utrecht* 1977.

Verhey

H.W.J. Verhey, *Driehonderd jaar Aalmoezienerszorg. Geschiedenis van de Rooms-Katholieke Aalmoezienerskamer te Utrecht (1674-1746) en de Oud-Katholieke Aalmoezienerskamer te Utrecht (1747-1974)* (Rotterdam, 1974).

Visser

C.Ch.G. Visser, *De Lutherens in Utrecht. Hun komst geschiedenis en huidige situatie* (Utrecht, 1963).

Willemse

Th.R.M. Willemse, 'De wees een zorg. Pedagogische geschiedenis van de weezenzorg' (typoscript Leiden, 1984).

Winnubst

C.M. Winnubst, *Systemen van opvoeding in inrichtingen in Nederland* (Amsterdam, 1968).

Noten

- 1 Dankers/Verheul.
- 2 Dit artikel is gedeeltelijk gebaseerd op de tegelijk met het jubileumboek verschenen dissertatie van J.J. Dankers, *Weezenzorg en liefdadigheid. Van Utrechts Gereformeerd Burgerweeshuis tot stichting Het Evert Zoudenbalch Huis* (Utrecht, 1991).
- 3 Querido, 8-9.
- 4 Enschedé, 101-103.
- 5 Zie voor de geschiedenis van het Leidse weeshuis Beets, 1-53. Zie voor Delft Hallema. Schmidt geeft een overzicht van de oorsprong van verschillende van deze weeshuizen, 89-95.
- 6 De rechtshistoricus Kunst schreef een studie over de geschiedenis van de stichting vóór 1815. Van de hand van E.T. Suir verscheen een zeer gedegen artikel over de persoon van Zoudenbalch en diens positie in het laat-middeleeuwse Utrecht.
- 7 Engels; Hardenberg; Kok; Van Lennep; Moorman van Kappen.
- 8 Adriani 1941; Spanninga.
- 9 Groenveld; Fuchs.
- 10 Verhey, 73-75.

- 11 Smissaert, 106-108. Zie ook Van Spanje.
 12 Smissaert, 84-88 en 346-349. Zie ook Visser, 26-29.
 13 Hamburger.
 14 Adriani 1916, 23-24.
 15 Van Ebbenhorst Tengbergen, 53.
 16 Overzicht aantallen bewoners in verschillende weeshuizen te Utrecht

	1852	1870	1890	1900	1910
Inwoners					
stad Utrecht	49.176	60.587	86.114	104.190	120.208
Ger. Burgerwuis	134	100	79	64	43
Stadsambachtskhuis	26	35	28	27	32
RK. Weeshuis	104	102	91	84	36
Oud-Kath. Weeshuis	30	30	19	12	4
Luthers Weeshuis	7	14	10	11	7
Centr.lsr. Weeshuis	-	-	60	[58]	56
Diaconie Weeshuis	-	-	40	32	40
Gest. der Liefde	-	-	-	-	12
Totaal weeskind.	301	281	327	288	218

Ontleend aan *Verslagen van den toestand der gemeente Utrecht*.

- 17 Aantal weeskinderen als percentage van de totale Utrechtse bevolking.

	1852	1870	1890	1900	1910
Ger. Burgerweesh.	0,27	0,17	0,09	0,06	0,04
RK Weeshuis	0,21	0,17	0,11	0,08	0,03
Overige weeshuis	0,17	0,12	0,18	0,14	0,11
Totaal	0,65	0,46	0,38	0,28	0,18

- 18 Meischke, 1-7. Zie voor meer voorbeelden uit de zeventiende en achttiende eeuw Schmidt, 80-81.
 19 Kunst, 162-169.
 20 Hallema, 394.
 21 Dankers/Verheul, Bijlagen 1 en 2
 22 Oude Engelse munt, in de zestiende eeuw ook in Nederland nageslagen en gangbaar geworden.
 23 Adriani 1941, 37-38.
 24 Gemeentearchief Utrecht, Archief Gereformeerd Burgerweeshuis, hierna te noemen AGBW, inv. nr 66, Opgaven regering, 1819.
 25 Van der Gouw, 56-78, 60.
 26 Moorman van Kappen, 171.
 27 Dekker, 151-155.
 28 Vgl. Spanninga, 103.
 29 Goffman.
 30 Meischke, 1-7.
 31 Kunst, 54, stichtingsbrief art. 3.
 32 Winnubst, 9-10. Winnubst schrijft: 'De kinderen moesten in het gareel worden gehouden, d.w.z. de reglementen moesten stipt worden nagekomen. Zo men met onwilligheid had te maken, waren de straffen bijzonder hard en er op gericht het kind murw te maken, zodat het zich weer zou voegen in de tredmolen van het dagelijks bestaan.' Zie ook Spanninga, 143.
 33 Willems, 29-30.
 34 Zie bijvoorbeeld Adriani 1941, 123-136.
 35 Zie bijvoorbeeld Engels, 46, en De Jager, 32-35. Spanninga beschrijft de hardvochtige opvoedingspraktijk in het Nieuwe Stadsweeshuis te Leeuwarden, 143-144.
 36 Dekker, 102 en 115-116.
 37 De term werd ontleend aan: G.A. Kooy, *Het modern-Westers gezin; een inleidende gezinssociologische beschouwing* (Hilversum/Antwerpen, 1967)
 38 Shorter, 225.
 39 Hallema, 395-398; Hardenberg, 253; De Jager, 82-84; Spanninga, 154-156.
 40 AGBW, inv. nr. 47, deel 15, Notulen Broederschap, jaarverslag 1877.
 41 AGBW, inv. nr. 55 deel 4, Jaarverslagen, 25 nov. 1965, Jaarverslag door mr. C.C.V. Baron van Boetzelaer van Dubbeldam.
 42 *Jong zijn in Utrecht. Een ongewoon boek met Beschouwingen, Verhalen en Adressen over Jong zijn en Welzijn in de stad Utrecht voor School, Beroep en Vrije tijd*, samengesteld door Theo Jonkergouw en uitgegeven door de stichting jongeren utrecht.
 43 Collectie Evert Zoudenbalch Huis, jaarverslag, 3 dec. 1975 door jhr.mr. L.E. de Geer van Oudegein.
 44 Voor een compleet overzicht van de subsidies zie Dankers/Verheul, bijlage 9.
 45 Gesprek met P.A.R. Rijnders, 4 oktober 1990. *Ronald McDonald Huis Utrecht* (folder).

Reacties Besprekingen

M. W. J. de Bruijn

L. Noordegraaf

Inleiding

In het *Jaarboek Oud-Utrecht* 1990 is een artikel van O.M.D.F. Vervaart opgenomen over het Utrechtse 'buitengerecht' Tolsteeg¹. De schrijver behandelt daarin een aantal aspecten van het leven in een dergelijk aan de stad grenzend gebied, de zogenaamde 'stadsvrijheid', omstreeks de vijftiende eeuw. Naar mijn idee wordt daarbij met name op het gebied van de rechterlijke organisatie een voorstelling van zaken gegeven die op een aantal punten aanvechtbaar is. Daarom wil ik hier in het kort proberen mijn visie te geven op de hoofdlijnen van de rechterlijke en bestuurlijke organisatie in de stadsvrijheid van Utrecht² in de veertiende en vijftiende eeuw, en zal ik aangeven waar ik met Vervaart van mening verschil.

Gerecht en buurschap

Om te beginnen kapittelt Vervaart de rechtshistoricus P.W.A. Immink, die in een artikel uit 1942 in de zogenaamde buitengerechten 'niet meer dan een soort lage rechtbanken' zou hebben gezien³. Deze constatering lijkt me niet terecht, want Immink hanteert wel degelijk de term buitengerecht ook wanneer hij de daarin wonende en bestuurlijk functionerende gemeenschap bedoelt⁴. Afgezien hiervan gaat Vervaart geheel voorbij aan de argumentering van deze rechtshistoricus met betrekking tot de vraag in hoeverre deze gerechten geïdentificeerd mogen worden met de buurschap binnen het gebied waar zij de jurisdictie uitoefenden. Immink kwam tot de conclusie dat dit niet volledig het geval was. Hij deed dat niet op grond van de bestudering van slechts één gerecht binnen de stadsvrijheid, de Bemuurde Weerd, zoals Vervaart beweert, maar op basis van al het door hem gebruikte bronnenmateriaal. Daarbij nemen bijvoorbeeld ook de gegevens over de Tolsteeg een belangrijke plaats in⁵.

Vervaart hanteert een ruime definitie van de buitengerechten. Hij rekent er ook de bewoners van de binnen het rechtsgebied gelegen buurschappen toe. Zo zegt hij: 'In het vervolg hanteer ik de volgende definitie van buitengerechten. Dit zijn gebieden in de stadsvrijheid die woonkernen bezaten en waarvan de bewoners als *buurraden* fungeerden in de plaatselijke rechtbank'.

Uit het artikel van Immink en het eveneens door Vervaart geraadpleegde werk van C. Dekker over het Kromme-Rijngebied⁶ blijkt dat een gerecht bestond uit de grondbezitters en -gebruikers binnen het rechtsgebied. Maar zoals we nog zullen zien, was een dergelijke rechtbank niet alleen samengesteld uit diegenen die in het gebied zelf woonachtig waren, de 'buren', maar ook uit grondbezitters die buiten het territoire van het gerecht konden wonen, de zogeheten 'landgenoten'. Daaruit blijkt al dat gerecht en buurschap(pen) niet zomaar met elkaar geïdentificeerd mogen worden. Het is zelfs zo dat verschillende buurschappen tot één gerecht konden behoren, terwijl ook het omgekeerde voorkwam. Dat dit, zoals Dekker constateerde, in het

Kromme-Rijngedebied meestal niet het geval was⁷, doet aan de algemene juistheid ervan niets af.

Wanneer gerecht en buurschap geografisch samenvielen, was het natuurlijk wel mogelijk om een dergelijk gebied en zijn bewoners als 'buitengerecht' aan te duiden. Zelfs als dat niet helemaal het geval was, gebeurde het wel eens. Zo hanteerde de Utrechtse stadsraad in 1424 voor de Tolsteeg de formulering: 'Soe wie dat in den gherechte van der Tollenstege mitter woen coomt, die zell daer yerste zweren der stat van Utrecht ende den meynen ghilden van Utrecht ende den bueren in die Tollenstege hout ende trouwe te wesen, ende sel geven den bueren in die Tollenstege eyne statpont - -'⁸. Hier is dus sprake van 'het gerecht van de Tolsteeg' als territoriale omschrijving naast 'de bueren in de Tolsteeg' als institutionele aanduiding, namelijk als buurschap. Maar uit deze bron is evenzeer af te lezen dat de nieuwkomers geen eed aflegden aan het gerecht van de Tolsteeg, maar wél onder meer aan de bueren aldaar. Ook uit deze gegevens die op Tolsteeg zelf betrekking hebben, blijkt dus dat gerecht en buurschap niet samenvielen. Vervaart verbaast er zich dan ook zonder reden over dat er in een stuk uit 1477 gesproken werd van de 'ghewoenten van der buerscap' en niet van de gewoenten van het gerecht. De bronnen zelf gebruiken misschien ook daarom maar zelden de benaming 'gerecht', wanneer zij de voorstad of buitenwijk dan wel de daarin wonende buurschap of buurschappen op het oog hebben. Als de voorstad of buitenwijk bedoeld is, spreken ze doorgaans simpelweg van bijvoorbeeld 'De Weerd' of 'Tolsteeg', wanneer het de daar aanwezige buurschap betreft hebben zij het over 'die uten Weerde' of 'die uter Tollensteghe'⁹. Gezien dit alles zou ik voor de term 'buitengerecht', ook wanneer dit gerecht geografisch samenvalt met het gebied van één buurschap, een beperkte definitie willen hanteren: een buitengerecht was een rechtbank die in een deel van de stadsvrijheid van Utrecht de lage rechtspraak uitoefende. Ook het gebied waar zij dit deed kan men buitengerecht noemen. Spreekt men echter over een bepaald gebied met de daar wonende bevolking, bestaande uit één of meer buurschappen, dan zou ik voor de stadsvrijheid de voorkeur geven aan bijvoorbeeld 'voorstad' of 'buitenwijk', gaat het over de bewoners zelf, dan prefereer ik de termen 'buren' of 'buurschap', of - naar analogie van de middeleeuwse aanduiding: 'die uter Tollesteghe' - simpelweg 'de bewoners van de Tolsteeg'. Het artikel van Vervaart, dat meer aan de orde stelt dan alleen de rechtspraak, handelt daarom in beginsel over de Tolsteeg als voorstad of buitenwijk van de stad Utrecht.

Hoge en lage jurisdictie

In de middeleeuwen maakte men onderscheid tussen de hoge en de lage jurisdictie. De hoge rechtspraak omvatte de zaken 'aan lijf en lid', dit wil zeggen delicten waarop de doodstraf of een verminkende straf stond; de lage behalve de strafrechtspraak waarop straffen 'aan huid en haar' - bijvoorbeeld geselen, brandmerken en kaalsche-

ren - en geldboeten, leveranties of bepaalde verplichtingen stonden, ook de beslechting van geschillen tussen twee partijen op tegenspraak, de zogenaamde 'contentieuze', en daarnaast nog de zogeheten 'vrijwillige rechtspraak'. Deze laatste hield bijvoorbeeld de beoorkonding van rechtshandelingen in. Zo vond het overdragen en bezwaren van onroerend goed in een formele rechtszitting plaats¹⁰. Vrijwel alle gegevens die er van de werkzaamheid van deze rechtbanken bewaard zijn gebleven, hebben hierop betrekking. Het is daarom moeilijk om van de overige rechtspraak een duidelijk beeld te krijgen.

In de stad Utrecht en het omliggende gebied, de zogeheten 'stadsvrijheid', werd de hoge rechtspraak gedurende de hier behandelde periode in oorsprong uitgeoefend door het stedelijk schepengerecht. Op het eind van de twaalfde eeuw kwam echter vanuit de burgers de stedelijke raad op. Deze raad, in oorsprong niet meer dan een adviserend lichaam, kreeg steeds meer macht en wist op den duur nagenoeg alle overheidstaken aan zich te trekken. Hij eigende zich zelfs de hoge jurisdictie toe en bemoeide zich, wanneer hij dat nodig vond, ook met de lage¹¹.

De lage of 'dagelijkse' rechtspraak was in handen van een aantal afzonderlijke gerechten, zowel binnen als buiten de stad. Binnen de stad hadden in de dertiende en veertiende eeuw de kapittels en de Sint-Paulusabdij hun dagelijks gerecht in delen van de stad. Waar binnen het stadsgebied geen afzonderlijk gerecht aanwezig was, oefende het stedelijk schepengerecht de lage jurisdictie uit. De stadsvrijheid was, voor zover ik kon nagaan, geheel opgedeeld in dergelijke lage jurisdicties¹². Terwijl de dagelijkse gerechten binnen het stadsgebied omstreeks 1400 te niet zijn gegaan - hun bevoegdheid ging over op het stedelijk schepengerecht -, zijn ze in de stadsvrijheid tot 1811 in stand gebleven¹³.

De competentie van een dagelijks gerecht

Zoals we gezien hebben, bezaten de dagelijkse gerechten de rechtspraak beneden die aan lijf en lid. Het is echter de vraag of zij wél de rechtspraak over huid en haar uitgeoefend hebben. Zelfs de jurisdictie met betrekking tot delicten waarop lagere straffen stonden, zoals de zogeheten 'vechtkeuren', zal tamelijk beperkt zijn geweest. In 1435 werd door de stad bepaald dat degenen die dagelijks gerecht bezaten 'mit hoeren vechtkoeren daer gheen borger mede en is, begaen zellen na der ouder gewoenten'¹⁴. Ik meen hieruit te mogen aflezen dat deze bevoegdheid niet gold, wanneer er Utrechtse burgers bij betrokken waren. Vervaart trof veel gegevens over de Tolsteeg aan in de vonnisboeken van de stedelijke raad. Daaruit mag echter niet worden afgeleid dat het gerecht van Tolsteeg geen vonnissen inzake vechtkeuren gewezen heeft. Van die rechtspraak zullen echter de vonnisboeken, als ze al bestaan hebben, eenvoudigweg niet bewaard gebleven zijn.

Vervaart beweert dat van de vrijwillige rechtspraak beroep openstond op het stedelijk schepengerecht en dat andere rechtszaken 'dienden voor de Utrechtse raad'. Dat

deze opvatting onhoudbaar is, blijkt expliciet uit beroepen op de Utrechtse schepen van tussen twee partijen gewezen vonnissen - het gaat dus om contentieuze rechtspraak - van de dagelijkse gerechten van de Lauwerecht uit 1388 en 1411 en van de Tolsteeg uit 1395¹⁵. De aanhef van het laatstgenoemde beroepsgeeding luidt: 'In 't jaer van XCV voorscreven gheviel een dingtael tusschen Johan Lubbertssoen op die een side ende Willam Campaert op die ander side, also als 't an den scepenen van Utrecht mit enen beroepe ghecomen was van den scout ende buere in de Toltenstege by Utrecht'. Hieruit blijkt zonneklaar dat ook van de contentieuze rechtspraak van dagelijkse gerechten beroep openstond op het Utrechtse schepengerecht en niet op de raad¹⁶.

Samenvattend kan dus worden gesteld dat de dagelijkse gerechten bevoegd waren inzake althans enige strafrechtspraak waarop boeten waren gesteld, en verder inzake zowel de contentieuze als de vrijwillige rechtspraak. Van beide laatste stond beroep open op het Utrechts schepengerecht.

De samenstelling van een dagelijks gerecht

De samenstelling van een rechtbank bestond in de late middeleeuwen in zijn algemeenheid uit twee componenten: één die gold als vertegenwoordiging van de overheid en één die de vertegenwoordiging van de gemeenschap vormde, en dan met name van de grondbezitters en -gebruikers. Onder de overheid dient men te verstaan degene die in een bepaald gebied de rechtspraak bezat¹⁷. De bezitter van die jurisdictie kon een persoon zijn of een instelling. Een dergelijke 'gerechtsheer' - in het Sticht Utrecht bestond voor hem geen specifieke benaming¹⁸ - stelde een persoon aan, veelal 'schout' genoemd, die met de grondbezitters en -gebruikers of hun vertegenwoordigers de jurisdictie uitoefende. De schout zat het gerecht voor en trad daarbij op als rechtsvorderaar, te vergelijken met de huidige officier van justitie; hij 'vorderde' het recht van de grondbezitters en -gebruikers. Verder was hij verantwoordelijk voor de uitvoering van de uitspraken van het gerecht. Deze vonnissen werden gewezen door de de grondbezitters en -gebruikers, vaak op voorstel van een of meer leden hieruit¹⁹.

Buren en landgenoten

De vertegenwoordigers van de gemeenschap worden in de nagelaten bronnen met verschillende namen aangeduid²⁰. Bij de lage gerechten treft men in eerste instantie als rechtsprekers 'buren' en 'landgenoten' aan. Onder 'buren' dienen we de mannelijke, binnen het territoir van het dagelijks gerecht wonende grondgebruikers te verstaan. De 'landgenoten' waren de grondbezitters, die niet zelf de grond gebruikten en soms wel en soms niet binnen het territoir van het gerecht woonachtig waren. In later tijd werden ze 'geërfden' genoemd. Omdat hun belangen niet altijd parallel lie-

pen met die van de buren, ontstonden er nogal eens conflicten, met name over de belastingen²¹. Aanvankelijk konden alle buren en landgenoten deelnemen aan de rechtspraak van het dagelijks gerecht. In het algemeen werden één of enkele buren aangewezen als 'oordeelvinders'. Zij stelden het vonnis voor, dat door de overigen werd 'bijgevallen'.

Een dergelijke massale vorm van rechtspraak bleek op den duur niet meer wenselijk of mogelijk. Daarom werden, hier vroeger daar later, vertegenwoordigers uit de buren en landgenoten gekozen en beëdigd, die de benaming 'buurraden' of 'schepepenen' kregen. Soms gebeurde de keuze door de buren en landgenoten zelf, soms ook door de gerechtsheer. Vervaart beweert dat de 'buurraden' typisch zouden zijn voor de buitengerechten in de stadsvrijheid van Utrecht. Ze zouden daarmee de overgang tussen de stad en het platteland markeren. De schrijver lijkt zelfs, hoewel niet expliciet, het suffix 'raad' in verband te brengen met de stedelijke raad. Hij schrijft in relatie tot de Utrechtse buren en hun buurspraken: 'Het woord buurraden zelf laat wel beide invloeden zien, van het platteland met de talloze schouten en buren, en van de Utrechtse raadsleden'. En: 'In hun naam schemert een glimp van een middeleeuws ideaal binnen de alledaagse juridische werkelijkheid'. Als hij hiermee bedoelt dat de buurraden in de stadsvrijheid zich dezelfde betekenis hebben willen aanmatigen als de 'raden' in de stadsraad, dan lijkt me deze opvatting niet houdbaar. Niet alleen was - we hebben het hierboven al geconstateerd - het wezen en de functie van de stadsraad een andere dan het college van buurraden in een gerecht, maar bovendien kwamen net als bij de buitengerechten zowel in de stad als op het platteland ook buurraden voor als vonniswijzers in de dagelijkse gerechten. Voor het bestaan van die op het platteland heeft Dekker het bewijs geleverd²². Dit is Vervaart kennelijk ontgaan. Maar ook in de stad kwamen rechtsprekers met de naam buurraden voor²³. Het begrip is dus allerminst specifiek voor de buitengerechten.

Conclusies

In het bovenstaande heb ik geprobeerd in enkele notities een beeld te schetsen van de rechterlijke organisatie van de lage jurisdictie in de stadsvrijheid van Utrecht rond 1400. Ik deed dit naar aanleiding van een artikel van O.M.D.F. Vervaart in dit jaarboek. Deze meent dat er verschillen bestonden in de organisatie van de lage jurisdictie tussen die in de stad, in de stadsvrijheid en op het platteland. Nu is het natuurlijk zo dat het leven in de stad in een aantal opzichten anders was dan dat op het land en daardoor ook andere rechtsfiguren met zich meebracht. Maar zoals we gezien hebben verschilde de lage jurisdictie in wezen en organisatie er niet: overal functioneerden rechtbanken bestaande uit schout met buren, buurraden of schepenen, die op dezelfde wijze de rechtspraak uitoefenden.

Mijn belangrijkste conclusie is dat Vervaart ten onrechte gemeenschap en gerecht identiek acht en daarmee voorbij gaat aan de fundamentele beschouwingen daarover

van de rechtshistoricus P.W.A. Immink. Verder kan zijn behandeling van de lage rechtspraak, toegespitst op het gerecht Tolsteeg binnen de Utrechtse stadsvrijheid, op een aantal punten de toets der kritiek niet doorstaan. Dat is bijvoorbeeld het geval waar hij de term 'buurraden' specifiek acht voor de buitengerechten van Utrecht, terwijl deze evenzeer in het stadsgebied en op het platteland bleken voor te komen. Ook met betrekking tot de competentie van de Utrechtse raad, het stedelijk schepencollege en de dagelijkse gerechten, alsmede hun onderlinge verhouding, schiet zijn beschrijving en verklaring mijns inziens te kort. Overigens biedt zijn artikel veel interessante nieuwe gegevens over het leven in de stadsvrijheid van Utrecht. Omdat de aandacht doorgaans op het eigenlijke stadsgebied wordt gericht, zijn de voorsteden tot nu toe ten onrechte sterk onderbelicht gebleven.

M.W.J. de Bruijn

Literatuur

Dekker

C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie* (Zutphen, 1983)

Immink

P.W.A. Immink, 'De stadsvrijheid van Utrecht', in: *Opstellen aangeboden aan prof. jhr. dr. D.G. Rengers Hora Siccama 1906-1942* (Utrecht, 1942) 314-434.

De Monté

J.Ph. de Monté ver Loren, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*, bew. door J.E. Spruit (Deventer, 1982⁶).

Muller 1883-1885

S. Muller Fz., *De middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht* (2 dln; 's-Gravenhage, 1883-1885).

Muller 1885

'Merkwaardig raadsvonnis van Utrecht betreffende de verhouding van den raad tot de schepenbank', *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot uitgave der bronnen van het Oude Vaderlandsche recht*, 1-6, 485-493.

Vervaart

O.M.D.F. Vervaart, 'Waar stad en platteland elkaar ontmoeten. Tolsteeg, een Utrechts buitengerecht in de vijftiende eeuw', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1990, 39-57.

Noten

- 1 Vervaart.
- 2 Een algemeen overzicht vindt men bij De Monté.
- 3 Immink.
- 4 Zie bv. Immink, 402.
- 5 Immink, 324-325, 333 (Bemuurde Weerd), 347 (Lauwerecht), 353 (Pijlsweerd), 364-365 (Tolsteeg), 378-379 (Abstede), 393 (algemeen).
- 6 Dekker.
- 7 Dekker, 539-545.
- 8 Muller 1883-1885, I, 311.
- 9 Idem, I, 26-28, 80, 107, 211-212 enz.
- 10 De Monté, *passim*, m.n. 142-144.
- 11 Zie bv. Muller 1885.
- 12 Zie Immink, 314-434.
- 13 Op het hier gezegde zal ik in mijn dissertatie uitvoerig ingaan.
- 14 Muller 1883-1885, I, 322.
- 15 Idem, II, 65-67, 117-122 en 93-99.
- 16 Vervaart noemt sinds 1367 voor de Tolstegers en de bewoners van het Lijnpad de mogelijkheid om 'in hoger beroep' te gaan

tegen aanklachten van hun schouten 'bij een tweehoofdige raadscommissie'. Het gaat hier echter om klachten over door de schouten ten onrechte opgelegde boeten, niet over beroep tegen door het dagelijks gerecht gewezen vonnissen. Het betreffende raadsbesluit is te vinden bij Muller 1883-1885, I, 80. Overigens, zoals uit het voorgaande is gebleken, bemoeide de raad zich met de vonnissen van de gerechten wanneer hij dat nodig vond.

- 17 De Monté, 146-147.
- 18 Dekker, 411-412.
- 19 Zie bv. De Monté, 7.
- 20 Zie vooral Dekker, 535-567.
- 21 Zie bv. Immink, 377.
22. Dekker, 555-556.
23. Bv. Rijksarchief Utrecht, Oudmunster, 978-22 (1389 februari 9): 'Jacob uter Koeken, scout, Claes Rijp ende Willam van Lopic, buerraed in de Oudelle in der heren gherechte van Oudemunster t'Utrecht'.

Bespreking

Machteloosheid, tragiek en onwetendheid, dat zijn drie zaken die in het boek van Dr. P.D. 't Hart over Utrecht en de cholera gedurende de jaren 1832-1910 in het middelpunt mogen worden geplaatst. Het zijn ook drie mooie typeringen, waarmee de auteur ons direct midden in de belevingswereld plaatst van de negentiende-eeuwers die met deze besmettelijke ziekte werden geconfronteerd. Het werk geeft talrijke voorbeelden van dat niet precies weten wat te doen, van het zoeken en tasten naar de oorzaken van de ziekte en van het tragische gevoel dat al die zo uiteenlopende en tegelijkertijd zo vergeefse pogingen om de epidemieën - want dat waren het - te bestrijden, moet hebben opgeroepen; een tragiek die 't Hart ook op mij als moderne lezer op indringende wijze weet over te brengen.

Om de genoemde typering goed te laten doordringen tot zijn publiek dat de besmetting alleen van horen zeggen en uit de media kent (ik doel op de cholera-epidemie in Peru van februari 1991), geeft de schrijver nog wel wat meer dan alleen maar een verscheurende schets van de indringende betekenis van de ziekte voor de stad Utrecht. Alvorens daar op in te gaan wil ik, hoe prozaïsch mijn weergave van zijn levendig relaas ook mag zijn, op dat "meer" graag de schijnwerper zetten.

Uitgebreide kennis van de wereld waar de cholera vanaf 1832 over huis kwam, is, zo moet de auteur hebben gedacht, beslist noodzakelijk om de betekenis van de regelmatig terugkerende epidemieën te doorgronden. Wat Utrecht betreft, is er dan in de eerste plaats voor zoveel mogelijk jaren uit de onderzoeksperiode geduldig verzameld en in tabelvorm systematisch toegankelijk gemaakt cijfermateriaal betreffende de bevolkingstotalen, en, ook nog eens per maand, de sterfte, de huwelijken en geboorten. Voorts zijn er migratiegegevens, de leeftijdsopbouw, de spreiding van inwoners en woonhuizen over de woonwijken en per wijk het gemiddelde aantal inwoners per huis. Naast de demografie (barometer bij uitstek om ons de gevolgen van ziekte en dood in te scherpen) presenteert 't Hart een aantal sociale en economische kengetallen onder meer betreffende de welstandsverschillen tussen de verschillende stadsdelen, de werkgelegenheid en de lonen en gaat hij in op de kwaliteit van de huisvesting, de armoede en de armenzorg.

Dit alles is voor hem echter nog niet genoeg. Ook de zorg voor de volksgezondheid in algemene zin in Utrecht en Nederland (!) heeft hij onderzocht, waarbij veel aandacht is uitgegaan naar de rol van de overheid, de diverse medische instanties, de medische voorzieningen zelf, de betrokken functionarissen (inspecteurs, medici, verplegend personeel), de zorg voor de openbare hygiëne en in het bijzonder voor het drinkwater en, niet in de laatste plaats, de feitelijke situatie op een aantal van deze terreinen.

Alvorens op de cholera in Utrecht in te gaan, is er wat de ziekte betreft ook een substantieel algemeen hoofdstuk ingeruimd voor de medische opvattingen en discussies over de aard, de oorzaken en de verspreiding van de besmetting. In dit verband komen ook allerlei medicijnen, maatregelen en adviezen hoe de ziekte te bestrijden aan de orde. De opvatting dat de cholera "eene tuchtiging der vaderlijke hand van God" om wille van de begane zonden was, blijft evenmin onbesproken.

Al deze gegevens fungeren als achtergrondinformatie die het eigenlijke relaas over de cholera in Utrecht het nodige reliëf moet geven. Dit relaas is al even breed opgezet. Er is allereerst aandacht voor de herkomst van de ziekte - India en in het bijzonder Bengalen - en de reis van daaruit over de wereld richting Utrecht. Na de verovering door de 'Aziatische braakloop', zoals de cholera mede te boek stond, van Rusland, Polen, Pruisen, Engeland, Frankrijk en België was eind juni 1832 ons land aan de beurt. Scheveningse vissers brachten de besmetting mee uit Engeland. Op 1 juli van genoemd jaar vielen in hun dorp de eerste slachtoffers te betreuren. Al snel bleek ook Utrecht niet te worden gespaard: niet in 1832-1833 en - jaren met incidentele slachtoffers buiten beschouwing gelaten - niet in 1848-1849, 1853-1855, 1859-1860 en 1866.

Per epidemie geeft 't Hart het aantal patiënten en sterfgevallen dat Utrecht in deze jaren telde, en wat de sterfte betreft zijn er ook de aantallen van de afzonderlijke provincies en het hele land. In combinatie met de algemene demografische gegevens kan er het nodige worden gerekend, zodat de uitwerking van de ziekte in de stad precies valt te bepalen. Het beeld wordt verscherpt door gedurende enkele cholera-jaren per wijk het aantal zieken en overledenen op het totaal van de bevolking te berekenen.

De Utrechtse cholera vinden we in het bijzonder beschreven in de hoofdstukken 6-10, waarin dan de algemene informatie over volksgezondheid, hygiëne, overheidsbeleid, medische instanties, enz. wordt verbonden met het feitelijk verloop van de epidemieën ter plaatse, inclusief de lokale gevolgen, en de door de besmetting uitgelokte uiteenlopende reacties, maatregelen en voorzieningen. De hoofdstuktitels zetten de toon: Utrecht in afwachting van de cholera - Openbare hygiëne in Utrecht tijdens de cholera-epidemieën - Bestrijders en bestrijding in Utrecht - 'Ons welingericht hospitaal ...' - Bijzondere weldadigheid. Informatief, leesbaar, oog voor het sprekende detail en niet met grote stappen thuis, zijn zo wat typeringen die mij bij het doornemen van deze gedeelten te binnen schieten.

Natuurlijk mag ik ook de vele en functionele illustraties en facsimilé's van allerlei negentiende-eeuwse teksten niet ongenoemd laten. Al dit zo diverse materiaal prent ons de uitstraling van de cholera in de totale samenleving van die tijd even zo goed in als de vele treffende citaten uit de door 't Hart gebruikte bronnen.

In het laatste hoofdstuk stelt 't Hart een aantal interessante kwesties nader aan de orde. Ik noem de betekenis die aan het overheidsoptreden, vooral op langere termijn, moet worden toegekend en de vraag of de onderzoeksresultaten ook voor andere steden dan Utrecht kunnen gelden. Wat dit laatste betreft, permitteer ik mij te vermelden dat volgens 't Hart Utrecht in een aantal opzichten representatief mag worden geacht. Hoe voorzichtig hij - terecht - ook is, de reikwijdte van de lokale geschiedenis wordt hiermee vergroot. Voorts stelt hij de sterk uiteenlopende reacties op de ziekte onder de bevolking aan de orde, waarbij een aantal interessante demografische verschijnselen en ontwikkelingen de aandacht vasthoudt. Als laatste probleem stelt de auteur het tamelijk plotseling verdwijnen van de cholera aan de orde.

Met uitzondering van de kwestie van de representativiteit van het Utrechtse onderzoek heb ik 't Harts antwoord op de vele door hem gestelde vragen niet willen verklappen. Met de signalering van de vele problemen die voor het voetlicht komen en mijn schematische weergave van wat het boek allemaal biedt, hoop ik al voldoende belangstelling voor wie Utrechts geschiedenis ter harte gaat te hebben gewekt om deze studie zelf ter hand te nemen. Geloof me, 't is de moeite waard!

Hart, P.D. 't, *Utrecht en de cholera 1832-1910* (Zutphen, De Walburg Pers, 1990, ISBN 90611.699.2, Stichtse Historische Reeks 15)

L. Noordegraaf

Kroniek over het jaar

1990

G. J. Kylstra-van der Eijck

- 1 ► Het inwonertal van de gemeente Utrecht is in 1990 met 304 personen toegenomen tot 230.676. De gemeente Amersfoort groeide met 3.479 personen tot een inwonertal van 99.403. De provincie telt nu 1.015.515 inwoners, dat is 10.883 meer dan op 1 januari 1989.
- 1 ► In 1990 rukte de Utrechtse brandweer 2.482 maal uit, dat is 100 maal minder vaak dan in 1989. Hierbij ging het in meer dan de helft van de gevallen om loos alarm. In totaal waren er 888 branden.
- 1 ► Het Gemeentelijk Energie Bedrijf Utrecht wordt een zelfstandige onderneming met de gemeente als enige aandeelhouder. De naam is voortaan Energie Bedrijf Utrecht (EBU).
- 5 ► In de Heilige Michaelkerk te Schalkwijk wordt door de Domorganist Jan Jansen met de Dom-cantorij het eerste openbare concert gegeven op het Bätz-orgel, dat afkomstig is uit de Nicolaaskerk te Utrecht.
- 10 ► Mr. C.Th.E. graaf van Lynden van Sandenburg overlijdt op 84-jarige leeftijd. Hij was van 1954 tot 1970 commissaris van de koningin van de provincie Utrecht. Als president-curator van de Rijksuniversiteit Utrecht had hij aan het eind van de jaren zestig te maken met de studentenakties.
- 12 ► Arie Verkerk, die zich al 25 jaar inzet voor de wijkvereniging Tot Uw Genoegen in de wijk Wittevrouwen, ontvangt uit handen van burgemeester drs. M.W.M. Vos-van Gortel de Maartenspenning van de stad Utrecht.
- 19 ► De commissaris van de koningin, jhr. drs. P.A.C. Beelaerts van Blokland verricht de officiële opening van de regionale alarmcentrale Eemland in Amersfoort.
- 19 ► Gedeputeerde J. Hoekstra en wethouder drs. W.P.C. van Willigenburg openen het Depot voor Bodemvondsten van de provincie en de gemeente Utrecht. Het is ondergebracht bij het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum in het Pandhuis aan de Zwaansteeg te Utrecht. Ter gelegenheid van de opening is er een tentoonstelling over de invloed van het vuur op de stad Utrecht en verschijnt het boek *Het vuur beschouwd* met artikelen van diverse auteurs.
- 25 ► Bij de zware storm die over Nederland trekt ontstaat ook in Utrecht grote schade aan gebouwen en worden veel bomen ontworteld.

19 januari

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. B 9746-J

- 30 ► Bij zijn aftreden als lid van de Raad van Advies en Bijstand van het Regionaal Ziekenfonds Midden Nederland ontvangt S. Diekema de Maartenspenning van de stad Utrecht.
- 30 ► Op initiatief van drs. K.M.T. Ex, directeur van het Centraal Museum Utrecht wordt de Stichting Oud-Amelisweerd opgericht die gaat onderzoeken of dit landhuis een museumfunctie kan krijgen.
- 31 ► F. van der Sluijs, wethouder van Welzijn, opent de nieuwe wijkwinkel voor het Kanaleneiland aan de Marshalllaan te Utrecht.

F E B R U A R I

- 1 ► Mr. A.J. Kokshoorn, wethouder van Bedrijven, opent in het gebouw van het EBU te Utrecht de tentoonstelling 'Stadslicht'.
- 2 ► In het Centraal Museum te Utrecht opent wethouder C. Pot van Onderwijs en Cultuur de door het museum en de Gemeentelijke Archiefdienst ingerichte tentoonstelling 'Utrecht in kaart gebracht, kartografie van de stad 1541 - 1990'.
- 3 ► In de Zonnehof te Amersfoort wordt de tentoonstelling '101 jaar tekenonderwijs' geopend.
- 14 ► Als opvolger van de begin dit jaar afgetreden rechtbankpresident mr. C.L. baron van Harinxma thoe Slooten wordt geïnstalleerd mr. L. Schuman.
- 14 ► Drs. H. d'Ancona, minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, opent het nieuwe pand van de Landelijke Samenwerkings Organisaties Buitenlandse Arbeiders aan de Bemuurde Weerd te Utrecht.
- 15 ► De raadscommissie voor Ruimtelijke Ordening van de gemeente Utrecht gaat akkoord met de aanpassingen voor de verdubbeling van het aantal sporen tussen station Utrecht Centraal en knooppunt Blauwkapel.
- 15 ► In de Vinkenburgstraat te Utrecht worden Poolse zwerfkeien in het wegdek verankerd tegen het illegaal parkeren.
- 16 ► De Fondsorganisatie Zwart Zaad die financiële hulp wil bieden aan kleinschalige internationale projecten met een links-politieke inslag presenteert zich aan het publiek.
- 17 ► Prof. S.J. Doorman M.Sc opent in het Utrechts Universiteitsmuseum de tentoonstelling 'Uitvinders gezocht' van uitgewerkte prijswinnende inzendingen van de gelijknamige wedstrijd ter gelegenheid van de kinderboekenweek in oktober 1989.
- 17 ► De commissaris van de koningin jhr. Beelaerts van Blokland stelt ter gelegenheid van het 10-jarig bestaan van het Utrechts Klokkenluiders Gilde de onlangs weer in de Domtoren opgehangen luiddklok Jesus Maria Johannes in gebruik.
- 19 ► Bij de ingebruikneming van het Ronald McDonald huis te Utrecht wordt bekend gemaakt dat de Stichting Evert Zoudenbalch dit huis, waar ouders van kinderen die in het Wilhelmina Kinderziekenhuis worden verpleegd kunnen overnachten, financieel zal steunen.
- 20 ► In de Pieterskerk wordt de door de Stichting Archeologie en Bouwhistorie van de stad

Utrecht georganiseerde vijfde Nicolaas van de Monde lezing gehouden door drs. M.J. Bok. De lezing gaat over de schilder Pieter Saenredam in Utrecht.

- 20 ► In Amsterdam overlijdt op 52-jarige leeftijd mr. Petra M.J. van Luyn-van Amelrooy. Zij was sinds januari 1989 de eerste ombudsvrouw van de gemeente Utrecht.
- 20 ► Wethouder A. van Hassel van Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken geeft met het metselen van een gedenksteen in de gevel van het oude hoofdgebouw het startsein voor de renovatie van het voormalige Academisch Ziekenhuis Utrecht op het terrein aan de Catharijnesingel.
- 23 ► Gedeputeerde P.R. Sminck opent in Vleuten het nieuwe tuinbouwgebied Den Hoet.

MAART

- 3 ► In de hal van de Gemeentelijke Utrechtse Openbare Bibliotheek aan de Oudegracht opent de Noorse ambassadeur B. Blakstad een fototentoonstelling over Noorwegen.
- 5 ► Stakende akkerbouwers blokkeren in Utrecht met hun tractoren de ingangen van de Westravenflat waarin diverse diensten van Landbouw zijn ondergebracht.
- 6 ► Bekend wordt dat de artikel 12 aanvraag van de gemeente Utrecht over 1989 zal worden gehonoreerd met een bedrag voor het tekort op de begroting.
- 7 ► Gedeputeerde T. Poortenaar-Sikkema opent de Maliebaankliniek voor kortdurende behandeling van verslaafden in Utrecht.
- 7 ► De winkeliers in de Nobelstraat te Utrecht voeren actie tegen het voornemen de sneltram door hun straat te laten rijden door op het wegdek het tracé te schilderen.
- 9 ► In de Gemeentebibliotheek wordt de fototentoonstelling 'Utrecht in ontwikkeling, 1850-1940' geopend. Tegelijkertijd worden de resultaten van het Monumenten Inventarisatie Project Utrecht overhandigd aan de directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, jhr. ir. L.L.M. van Nispen tot Sevenaer.
- 12 ► Wethouder Van Willigenburg opent een wandelpad door het gebied in de Uithof dat de gemeente Utrecht aan de Botanische Tuinen schonk bij het 350-jarig bestaan.
- 14 ► Burgemeester Vos en ir. G.J.M. Braks, minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, planten bij het Nederlands Spoorwegmuseum een plataan die de Bomenstichting aanbood ter gelegenheid van het 20-jarig bestaan.
- 14 ► Prof. dr. J.Th. Bank uit Leiden en de commissaris van de koningin jhr. Beelaerts van Blokland openen in Huis Doorn de tentoonstelling 'De Keizer gekiekt'.
- 16 ► In het geheel verbouwde voormalige zwembad Ozebi aan de Biltstraat te Utrecht opent wethouder Pot een snookercentrum.
- 21 ► In Amersfoort wordt de pasgeboren Myrte van Rozendaal als 100.000ste inwoner ingeschreven.
- 21 ► Burgemeester Vos opent officieel het complex ouderenwoningen aan de Kruisstraat te Utrecht.
- 26 ► Ter gelegenheid van de 354ste dies natalis van de Rijksuniversiteit Utrecht ontvangen mevrouw W.M. Watkins F.R.S. uit Groot-Brittannië, jhr. drs. H.M. Greven uit

Nederland, dr. W.I. Higuchi uit Japan en dr. J. Habermas uit de Bondsrepubliek Duitsland eredoctoraten.

- 27 ► Bij 's Rijks Munt te Utrecht slaat prinses Juliana de eerste zilveren herdenkingsmunt van 50 gulden die uitgegeven wordt ter gelegenheid van het feit dat Nederland gedurende honderd jaar wordt geregeerd door vrouwen. Op de munt zijn de beeltenissen van de vorstinnen Emma, Wilhelmina, Juliana en Beatrix aangebracht.
- 28 ► Wethouder M.M. Andriessen-Brockman van Volkshuisvesting en Stadsvernieuwing die in opspraak kwam toen bekend werd dat de gemeente Utrecht 26 miljoen gulden aan rijkssubsidie voor het opknappen van huurwoningen had laten liggen, zal na 1 mei niet terugkeren in de nieuwe gemeenteraad.
- 30 ► Prins Bernhard opent in Bunnik het nieuwe Bovag-kantoor.
- 30 ► In het bijzijn van burgemeester Vos en commissaris van de koningin jhr. Beelaerts van Blokland wordt het nieuwe districtskantoor van het Gemeenschappelijk Administratie Kantoor aan de Moeder Teresalaan te Utrecht officieel in gebruik genomen.
- 30 ► Wethouder Pot ontvangt het eerste exemplaar van het door Ank Robben samengestelde boek *Utrecht in de oorlog*, dat speciaal is bedoeld voor gebruik in het basisonderwijs.

APRIL

- 1 ► Drs. P.M.L. van Vlijmen volgt dr. ir. C. Spaans op als directeur van het Nederlands Spoorwegmuseum te Utrecht.
- 2 ► Medisch Kleuter Dagverblijf Amelisweerd verhuist van de Koningsweg naar het nieuwe gebouw aan de Orinocodreef te Utrecht.
- 3 ► J.A.H. Marijnen ontvangt uit handen van burgemeester Vos de Maartenspenning van de stad Utrecht voor zijn werk op maatschappelijk gebied.
- 4 ► Door het afschieten van een oud kanon geeft wethouder Van Hassel het startsein voor de eerste fase van de bouw van de nieuwe Utrechtse woonwijk Voordorp. Ter gelegenheid hiervan schenkt het Bouwfonds Nederlandse Gemeenten f 50.000,- voor een historische stadsmacquette van Utrecht.
- 4 ► Met het planten van een zilverlinde maakt wethouder Pot een begin met de aanleg van 55 hectare recreatiebos in de Ruigenhoekse polder bij Utrecht.

4 april
Foto: Gem. Fotodienst
Utrecht neg. B 9852-G

- 4 ► Wethouder Pot overhandigt de Maartenspenning van de stad Utrecht aan J.G.W. Wolters die na 30 jaar afscheid neemt als bestuurslid van Stichting Kleuterrecreatie-oord Het Vogelnest.
- 6 ► Wethouder Van Willigenburg onthult ter gelegenheid van de ingebruikstelling van de gemoderniseerde en uitgebreide ruimte voor de technische dienst bij de garage van het GVV een kunstwerk van W. Hali.
- 6 ► De Vereniging van Nederlandse Ziekenfondsen biedt bij haar 12_-jarig bestaan de provincie een welzijnsbos aan van 15.000 eiken op het landgoed Oostbroek bij de Bilt.
- 6 ► Prof. dr. J.A. van Ginkel, rector magnificus van de Rijksuniversiteit Utrecht, ontvangt het eerste exemplaar van het door Het Collegium Cantantissimum Bachchus, de zangclub van de studentenvereniging Unitas, samengestelde *Utrechts Studenten Zangboek Carmina Traiectina*.
- 7 ► In het Rijksmuseum Het Catharijneconvent wordt de tentoonstelling '2 wijzen van kijken, Zeven werken van barmhartigheid en De Watermaalsgasten' geopend.
- 11 ► Omdat hij 25 jaar secretaris is van het Utrechts Monumenten Fonds ontvangt W. Thoomes de Stadspeld van de gemeente Utrecht.
- 13 ► Tot tijdelijk gemeentelijk ombudsman wordt geïnstalleerd mr. G. Ebbeling, als opvolger van de onlangs overleden mr. Petra van Luyn.
- 19 ► Burgemeester Vos ontvangt in de Openbare Bibliotheek aan de Oudegracht te Utrecht het eerste exemplaar van het door Paul Schneiders in opdracht van het Nederlands Bibliotheek en Lektuur Centrum geschreven boek *Lezen voor iedereen, de geschiedenis van de openbare bibliotheken in Nederland*.
- 19 ► Drs. M.J.J. van Amelsfoort, staatssecretaris van Financiën, en burgemeester Vos tekenen het contract, waarbij de Domtoren officieel aan de gemeente Utrecht wordt overgedragen.
- 19 ► In Muziekcentrum Vredenburg opent burgemeester Vos de eerste provinciale vrijwilligers informatiemarkt.
- 19 ► In het Utrechts Universiteitsmuseum opent burgemeester Vos de tentoonstelling 'Beeld van betekenis' met werk van elf hedendaagse kunstenaressen, samengesteld ter gelegenheid van het internationale congres 'Double Trouble, Feminist theory today'.
- 21 ► De bedrijfsbrandweer van het Academisch Ziekenhuis Utrecht zet in samenwerking met 80 brandweerkorpsen uit de regio het record 'de langste slangleiding' voor het Guinness Book of Records op 42 kilometer.
- 22 ► Wethouder Van Willigenburg onthult drie nieuwe monumenten bij de Krommerijn: het milieumonument Amelisweerd, een jaagpaal en een kopie van een oud tolbord.
- 24 ► Minister d'Ancona van WVC ontvangt het eerste exemplaar van het boek *De droom voorbij*, geschreven door Sjaak van Vlerken ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van het Centrum Buitenlanders Midden-Nederland.
- 24 ► Op 53-jarige leeftijd overlijdt ten gevolge van een ongeval de kunstredacteur van het Utrechts Nieuwsblad Wim Henk Bakker.
- 25 ► Op 75-jarige leeftijd overlijdt te Utrecht de oogarts dr. R.L.H. Sampimon. Hij was

- oprichter van de Stichting Blindheidsbestrijding Ontwikkelingssamenwerking.
- 28 ► Tot voorzitter van het bestuur van het Academisch Ziekenhuis Utrecht wordt benoemd mr. R. van den Biggelaar.
- 29 ► Het Nederlands Hervormde Bejaardenhuis Huize Transwijk op het Kanaleneiland te Utrecht viert het 25-jarig bestaan.

M E I

- 1 ► Burgemeester Vos installeert de nieuwe gemeenteraad. De wethouders M.M. Andriessen-Brockman, A. van Hassel, A.J. Kokshoorn, C. Pot en drs. W.P.C. van Willigenburg keren niet terug. Het college bestaat nu uit de burgemeester en de volgende wethouders: mr. H.W.W. Kernkamp voor Economische Zaken, Sport en Recreatie; F.H. van der Sluijs voor Welzijn; dr. G. Mik voor Stadsontwikkeling en Democratisering; B.J. Schouten voor Verkeer, Vervoer en Milieu; mw. N.G. van 't Riet voor Cultuur en Personeel; drs. J. van Lidth de Jeude voor Financiën en Onderwijs en J.H. Zwart voor Volkshuisvesting.
- 1 ► De commissaris van de koningin jhr. Beelaerts van Blokland opent op het nu voor publiek toegankelijke Fort Rhijnauwen de excursieruimte Het Kruithuis.
- 9 ► Ter gelegenheid van de 100ste geboortedag van wijlen vice-admiraal Pieter J. Feteris ontvangt burgemeester Vos de Feteris-de Baan prijs die moet worden aangewend ten behoeve van studenten in de klassieke muziek.
- 9 ► Luitenant N.A. Commandeur, commandant van de brigade Utrecht van de Koninklijke Marechaussee, ontvangt het eerste exemplaar van het door D.T. Koen geschreven boek *Utrecht verdedigd, fortificatie en mobilisatie 1914-1940*.
- 12 ► Wethouder Van 't Riet van Monumentenzorg reikt aan gedeputeerde Hoekstra het eerste exemplaar uit van de *Rietveld Route Utrecht* met fietstochten in de gemeenten Utrecht, Zeist en de Bilt langs gebouwen van de architect G.Th. Rietveld. Daarna brengen zij per fiets exemplaren naar bestuurders van Zeist en de Bilt.
- 15 ► Ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheids Dienst wordt in Catharijnehof 9 de tentoonstelling 'Lijn 65+' geopend. Het is de eerste van een serie van drie tentoonstellingen: later in het jaar volgen nog 'Slipgevaar' en 'Gif en Tegengif'.
- 16 ► Op 98-jarige leeftijd overlijdt te Utrecht de journalist Cor Schilp.
- 18 ► Prof. dr. E.J. Dorhout Mees opent de nieuwbouw van de Stichting Thuisdialyse aan de Brennerbaan te Utrecht.
- 18 ► De historicus drs. M.J. Bok ontvangt uit handen van mevrouw M.A. Asselberghs de grote penning van het Provinciaal Utrechts Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen voor zijn boek *Pieter Saenredam, de schilder en zijn tijd*, dat hij samen met de kunsthistoricus Gary Schwartz heeft geschreven.
- 18 ► De Archinormprijs 1990 is toegekend aan Muziek Staffhorst voor de restauratie van het Vinkepand aan het Vredenburg te Utrecht.

- 18 ► In het Centraal Museum te Utrecht wordt de tentoonstelling 'De Vergulde Druif, geveltekens uit depot' geopend. Tegelijkertijd wordt het boekje *Langs Utrechtse Geveltekens*, geschreven door Susanne Weide, gepresenteerd.

- 21 ► De commissaris van de koningin jhr. Beelaerts van Blokland ontvangt het eerste exemplaar van het door dr. P.D. 't Hart geschreven boek *Utrecht en de Cholera, 1832-1910*.
- 23 ► Minister d'Ancona van WVC opent in het Utrechtse Sterrenbostheater het vierde Nationale Scholieren Theater Festival.
- 30 ► Wethouder Zwart van Volkshuisvesting opent in Lunetten het wooncomplex voor ouderen Coppelwethe.
- 31 ► Met de feestelijke onthulling van een plaquette wordt de renovatie van het Utrechtse Huis van Bewaring afgerond.
- 31 ► Commissaris jhr. Beelaerts van Blokland ontvangt het eerste exemplaar van het door de Stichting Het Utrechts Landschap ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan uitgegeven jubileumboek *Het Utrechts Landschap, natuurlijk hart van Nederland*.

JUNI

- 1 ► In Slot Zeist wordt de tentoonstelling 'Heemstede, architectonisch onderzoek van een zeventiende eeuwse buitenplaats' geopend. De tentoonstelling is gebaseerd op het afstudeerwerk van ir. L. Wevers.
- 6 ► De twee vrouwenprojecten Rosa en Seher nemen het nieuwe onderkomen in de voormalige brandweerkazerne aan de Groeneweg in Utrecht in gebruik.
- 8 ► J. Geleynse ontvangt uit handen van wethouder Van der Sluijs de Maartenspenning van de stad Utrecht bij zijn afscheid als voorzitter van de Koningin Wilhelmina Stichting die zich vooral inzet voor de sociale werkplaatsen.
- 10 ► De Utrechtse Vereniging ter Bescherming van Dieren viert haar 125-jarig bestaan.
- 15 ► Burgemeester Vos onthult op het Domplein te Utrecht een bord waarop met afbeeldingen en teksten het ontstaan van de binnenstad wordt weergegeven. Daarvoor nam zij het eerste exemplaar van het boek *Verborgene steden, stadsarcheologie in Nederland* in ontvangst.

21 juni

Foto: Jac. P. Stolp

- 16 ► Drs. J. Laan wordt benoemd tot burgemeester van Nieuwegein als opvolger van H. Flik die met pensioen gaat.
- 18 ► De Zuid-Afrikaanse aartsbisschop Desmond Tutu bezoekt de in 1987 naar hem genoemde basisschool in Soest die haar 400-jarig bestaan viert.
- 20 ► Op 82-jarige leeftijd overlijdt te Utrecht dr. J.A.G. van der Veer oud-rector van het Utrechts Stedelijk Gymnasium.
- 21 ► Commissaris van de koningin jhr. Beelaerts van Blokland opent in het Utrechts Universiteitsmuseum de in het kader van het festival Geur en Reuk georganiseerde tentoonstelling 'Bij de neus genomen'.
- 22 ► Bekend wordt dat door een grote schenking van de Steenkolen Handels Vereniging Holding N.V. in het herbouwde gebouw voor Kunsten en Wetenschappen een volwaardige concertzaal kan worden gerealiseerd.
- 27 ► Burgemeester Vos opent in het Centraal Museum te Utrecht de tentoonstelling 'Middeleeuws Zilver terug in Utrecht' die ingericht is naar aanleiding van het verschijnen van het proefschrift van dr. Louise van den Bergh-Hoogterp, getiteld *Goud- en Zilvermeden te Utrecht in de late Middeleeuwen*.
- 30 ► Op de Utrechtse Dag van de Architectuur wordt bekend gemaakt dat eens in de twee jaar, voor het eerst in 1991, de Rietveldprijs zal worden uitgereikt aan de ontwerper die in de stad Utrecht een project heeft gerealiseerd dat bijdraagt aan de verbetering van de kwaliteit van de stad.
- 30 ► In Museum Flehite te Amersfoort wordt de tentoonstelling 'De curieuze wereld van Heer Bommel en Tom Poes' geopend.

JULI

- 3 ► Bakkerij Den Dubbelden Arend in de Schoutenstraat presenteert een nieuwe Utrechtse specialiteit 'Plat Utreghse Koek'.
- 5 ► De Utrechtse gemeenteraad besluit de afbeelding van St. Maarten officieel van de stadsvlag af te voeren.
- 6 ► Bij een grote brand in de remise van Centraal Nederland aan de Cartesiusweg te Utrecht gaan vijfendertig streekbussen in vlammen op.
- 7 ► In Slot Zuylen wordt de tentoonstelling 'Ik heb geen talent voor ondergeschiktheid'

geopend. Deze tentoonstelling is ingericht ter gelegenheid van het feit dat Belle van Zuylen 250 jaar geleden geboren werd.

- 7 ► Stichting 't Gilde begint met stadswandelingen en -fietsochten in Utrecht onder leiding van amateurgidsen.
- 12 ► Prof. dr. F. Schwarz opent in het Utrechts Universiteitsmuseum de tentoonstelling 'Twee eeuwen Joods leven in Utrecht'.
- 14 ► Ter gelegenheid van de opening van de tentoonstelling 'Kunst op Wielen' in het gebouw van Genootschap Kunstliefde aan de Nobelstraat te Utrecht trekt een stoet van fietsende clowns, eenwielrijders en mensen op historische rijwielen door de stad.
- 18 ► De faculteit der letteren van de Rijksuniversiteit Utrecht geeft een boekje uit, getiteld *Oudmunstertrans, het verhaal over bebouwing en gebruik door kapittel, burgerij en universiteit*. Het boekje is samengesteld door Puck Nijenhuis en Hilde Vries.

AUGUSTUS

- 7 ► In de nacht wordt de bandenfabriek U.B.O. aan de Kanaalweg te Utrecht grotendeels door brand verwoest.
- 9 ► In Slot Zeist wordt de tentoonstelling 'Spontaan ontstaan' geopend, bestaande uit werken van de COBRA-leden Appel, Constant, Corneille, Jorn en Pedersen.
- 21 ► Op 78-jarige leeftijd overlijdt te Utrecht mr. G.W. Kernkamp. Hij was onder andere erevoorzitter van FC Utrecht.
- 24 ► De eerste patiënten van het Utrechtse Diakonessenhuis verhuizen naar de nieuwgebouwde afdelingen.
- 24 ► De fietsmarathon naar Davos, bedoeld om geld bijeen te brengen voor patiëntjes met taaislijmvliesziekte uit het Wilhelmina Kinderziekenhuis, gaat van start.

SEPTEMBER

- 1 ► In het Rijksmuseum Het Catharijneconvent wordt door de ambassadeur van de Republiek Hongarije, dr. Istvan Csejtei, de tentoonstelling 'Middeleeuwse Nederlandse Kunst uit Hongarije' geopend.
- 4 ► Dicht bij de plaats waar haar kluis zich bevond, wordt in de Choorstraat te Utrecht in het plaveisel een gedenksteen gelegd voor Suster Bertken, de kluizenares die zich in 1457 liet in metselen bij de Buurkerk.
- 5 ► Prof. dr. F.H.L. Beyaert neemt in de Janskerk te Utrecht afscheid als geneesheer-directeur van het Pieter Baan Centrum, de Psychiatrische observatiekliniek van het gevangeniswezen. Hij zal worden opgevolgd door dr. H.J.C. van Marle.
- 6 ► In de Stadsschouwburg te Utrecht worden de door Theo van de Vathorst gemaakte bronzen portretten van de cabaretier Wim Sonneveld en van de vorige directeur van de Stadsschouwburg Paul Verbist onthuld.
- 8 ► Op de Open Monumenten Dag wordt in de Jacobikerk het eerste van een serie boekjes

6 september

Foto: Gem. Fotodienst
Utrecht neg. B 10040-B

over de Utrechtse buslijnen en de bezienswaardigheden langs de route gepresenteerd.

- 9 ► In de ochtend wordt het verkeer op de A 28 bij Soesterberg geruime tijd stilgelegd in verband met een losgebroken olifant.
- 11 ► Wethouder W. M. van der Vlies van Volksgezondheid opent het dagactiviteiten centrum voor psychiatrische patiënten De Boeierd aan de Stadsring te Amersfoort.
- 13 ► In Slot Zuylen stelt gedeputeerde J. Hoekstra de Federatie Stichts Cultureel Erfgoed voor.
- 18 ► Wethouder Van Lidth de Jeude presenteert het eerste exemplaar van een brochure die de inwoners van Utrecht meer inzicht moet geven in de inhoud en totstandkoming van de gemeentebegroting.
- 18 ► Vier als Romeinen verklede Duitsers, die onder leiding van dr. Marcus Junkelmann een tocht maken langs de noordgrens van het vroegere Romeinse Rijk en tegelijkertijd de uitrusting willen testen worden ontvangen door burgemeester Vos en geven een demonstratie op het Lepelenburg te Utrecht.
- 25 ► Burgemeester Vos slaat de eerste paal op het terrein van de voormalige Hojelkazerne aan de Croeselaan te Utrecht voor het Hojel City Centre, het nieuwe uitbreidingsplan van de Jaarbeurs.
- 26 ► Burgemeester Vos slaat in 's Rijks Munt de eerste molenpenning, deze zullen worden verkocht om het geld bijeen te brengen voor de herbouw van de molen 'De Ster' aan de Leidse Rijn te Utrecht.
- 27 ► De provincies Zuid- en Noord-Holland en Utrecht openen gezamenlijk onder de naam 'Hart van Holland' een ambassade bij het Europees Parlement in Brussel.

18 september

Foto: Gem. Fotodienst
Utrecht neg. B 10054-F

- 27 ► Het nieuwe gebouw van de Agatha Snellenschool aan de Nicolaasdwardsstraat te Utrecht wordt geopend.
- 28 ► In Muziekcentrum Vredenburg wordt het Festival Boulevard Oost-West geopend. Tijdens dit festival wordt een maandlang aandacht besteed aan culturele manifestaties uit Oosteuropa.

OKTOBER

- 1 ► Tot directeur van B.V. Utrechts Nieuwsblad te Houten is benoemd J. P. Eillebrecht, als opvolger van drs. C.G.G. Spaan, die directeur wordt bij De Nederlandse Dagblad Unie.
- 4 ► Burgemeester Vos maakt officieel een begin met de restauratie van de oud-katholieke Gertrudiskapel achter de Mariaplaats te Utrecht.
- 6 ► Het al sinds februari in gebruik zijnde Ronald MacDonald huis in Utrecht wordt officieel geopend.
- 11 ► De eerste huurwoningen in het voormalige zusterhuis van het Academisch Ziekenhuis Utrecht worden in het bijzijn van wethouder Zwart van Volkshuisvesting opgeleverd.
- 11 ► Wethouder Van der Sluijs opent in het verzorgingstehuis Warande de afdeling groepsverzorging voor licht demente bejaarden.
- 12 ► Op het Vredenburg wordt door wethouder B.J. Schouten van Verkeer, Vervoer en Milieu de eerste, voortaan wekelijks te houden, boerenmarkt geopend.
- 12 ► In twee dagen bouwen honderden Jehova's Getuigen in de wijk Lunetten te Utrecht een nieuwe koninkrijkszaal.
- 13 ► In het Nederlands Spoorwegmuseum te Utrecht wordt de tentoonstelling 'Treintje rijden - kinderspel' geopend. Het is een expositie in het kader van de manifestatie 'Utrecht Grafiek' van 19e eeuwse kinderprenten die de spoorwegen als onderwerp hebben.
- 13 ► Op 85-jarige leeftijd overlijdt te Utrecht prof. dr. H. Freudenthal, oud-hoogleraar wis- kunde aan de Rijks- universiteit Utrecht.
- 16 ► O. Feitsma wordt geïnstalleerd als bur- gemeester van Maarssen als opvol- ger van mr. E.M. d'Hondt, die burge- meester van Nijme- gen wordt.

4 oktober
Foto: Gem. Fotodienst
Utrecht neg. B 10077-E

- 22 ► T.Th. Renes, onder-voorzitter van de Kamer van Koophandel Utrecht opent met de onthulling van een drieluik van de Haarlemse kunstenaars Corrie Wortel het Euro Info Centrum Midden-Nederland. Hier kunnen ondernemers informatie krijgen over de gevolgen van het wegvallen van de Europese grenzen in 1992.
- 22 ► Wethouder Van Lidth de Jeude opent in het voormalig Museum voor Hedendaagse Kunst aan Achter de Dom te Utrecht de tentoonstelling 'Muren om' van kinderteekeningen over de omwenteling in Oost-Europa.
- 23 ► Gedeputeerde mr. D.H. Kok stelt op een eiland in de Vinkeveense plassen de eerste van negen zonne-energie-lantaarns in werking.
- 23 ► Bij de Baarnse uitgeverij De Prom verschijnt het door Thera Coppens geschreven boek *Baarnse Lusthoven en hun bewoners*.
- 25 ► In het Utrechts Universiteitsmuseum wordt door dr. A.P. van Goudoever, docent Oost-Europese geschiedenis, de tentoonstelling 'Circus Perestrojka, de Sovjet Unie onder Gorbatsjov' geopend.
- 25 ► Minister d'Ancona opent het nieuwe pand van de Algemene Nederlandse Bond voor Ouderen aan de Weerdsingel te Utrecht.
- 27 ► Drs. C.I. Dales, minister van Binnenlandse Zaken, en burgemeester Vos ontvangen deelnemers aan de estafeteloop Kiev-Utrecht, die gehouden wordt ter gelegenheid van het 70-jarig bestaan van de Utrechtse Politie Sportclub.
- 30 ► Prof. dr. ir. J.M.M. Ritzen, minister van Onderwijs en Wetenschappen, opent het Laboratorium voor Ruimteonderzoek Utrecht aan de Sorbonnelaan in de Uithof.

27 Oktober

Foto: Gem. Fotodienst Utrecht neg. A 302-8

NOVEMBER

- 1 ► Als deken van de Utrechtse Orde van Advocaten treedt mr. M.P.M. van Steenwijk in functie als opvolger van mr. W.M.J. Bekkers.
- 4 ► Wethouder Van 't Riet van Cultuur, ontvangt het eerste exemplaar van de *Architectuurgids van Utrecht* met foto's en korte beschrijvingen van 223 panden in Utrecht.
- 6 ► M.A. Copier wordt benoemd tot hoofd voorlichting en public relations van de provincie Utrecht.
- 8 ► Met de eerste van een jaarlijks te houden 'F.C. Dondersspech' door Jac. Heilijgers, voorzitter van de Kamer van Koophandel en Fabrieken Eemland, wordt de Laboratori-

umschool, onderdeel van de Hogeschool Utrecht geopend. De school is gevestigd in het voormalig Ooglijdersgasthuis te Utrecht.

- 8 ► De eerste van 26 op mupi's bevestigde stadsplattegronden wordt op de Stadhuisbrug te Utrecht door mr. H.H.W. Kernkamp, wethouder van Economische Zaken, onthuld.
- 9 ► Met de opening van de Jubileumtentoonstelling Grafisch Atelier in Galerie Nobel door de commissaris van de koningin jhr. Beelaerts van Blokland gaat de manifestatie Utrecht Grafiek 1990 officieel van start.
- 15 ► Mr. T.F.W.M. Quant wordt beëdigd als ombudsvrouw van de gemeente Utrecht. Zij volgt de waarnemend ombudsman mr. G. Ebbeling op.
- 16 ► Wethouder Van Lidth de Jeude ontvangt uit handen van GVVU directeur drs. R.P.J. van Tetterode het eerste exemplaar van *Een kus voor de bus*, een bundel verhalen van gewone Utrechters over hun ervaringen met de stadsbus.
- 17 ► De teruggetreden organisator van de intocht van Sinterklaas in Utrecht, C. Cator, ontvangt uit handen van burgemeester Vos de Maartenspenning van de stad.
- 19 ► Mevrouw M.E.J. Lubbers-Hoogeweegen, de echtgenote van de minister-president, opent de stoombierbrouwerij in de kelder van het stadskas-teel Oudaen te Utrecht.

19 november
Foto: Gem. Fotodienst
Utrecht neg. A 314-25

- 22 ► Georgina Acton, chef van de kinder- en zedenpolitie te Utrecht, ontvangt de gemeentelijke emancipatieprijs.
- 22 ► Burgemeester A. Schreuder van Amersfoort ontvangt het eerste exemplaar van het door Laetitia van Rijckevorsel geschreven boek *Stichting De Poth; een lange geschiedenis in kort bestek*.
- 22 ► De eerste steen voor het nieuwbouwproject Bleyenburg van het Willem Arntsz Huis te Utrecht wordt gelegd.
- 23 ► De acht appartementen, die zijn gerealiseerd in de voormalige Paus Adriaanschool aan de Oudegracht te Utrecht, worden feestelijk geopend.
- 27 ► Burgemeester Vos ontvangt uit handen van de samenstellers George Burggraaf en Arjaan van Nimwegen het eerste exemplaar van het fotoboek *Utrecht in Beeld*.
- 28 ► Wethouder Van 't Riet presenteert het door Bettina van Santen samengestelde boek op basis van het Monumenten Inventarisatie Project *Utrecht, getiteld Architectuur en Stedebouw in de gemeente Utrecht 1850-1940* aan R. Sakko van de hoofddirectie cultuurbeheer van het ministerie van WVC.

- 28 ► Minister d'Ancona opent het Moluks Historisch Museum aan de Kruisstraat te Utrecht.
- 29 ► Aan de Christiaan Krammlaan te Utrecht wordt door burgemeester Vos de Thuiszorgwinkel van de Nationale Kruisverenigingen geopend.
- 30 ► De tweede tweejaarlijkse Rietveldlezing wordt in een afgeladen Stadsschouwburg te Utrecht uitgesproken door de Amerikaanse architect Frank O. Gehry.

D E C E M B E R

- 5 ► De Utrechtse Universiteit ontvangt uit handen van mevrouw Vasso Papandreou, de Europese onderwijscommissaris, de Erasmusprijs van de Europese Commissie voor de inspanningen voor de internationale studentenuitwisseling.
- 7 ► In Rijksmuseum Het Catharijneconvent wordt de tentoonstelling 'Rondom Kerst, prentkunst uit eigen bezit 1475 - 1750' geopend.
- 7 ► De Koninklijke Nederlandse Heidemaatschappij reikt aan bewonersgroepen in Abcoude, Utrecht, Vreeland en Woudenberg een prijs uit in het kader van de leefbaarheidswedstrijd 'Een kern waar pit in zit'.
- 7 ► Bekend wordt dat de Nederlandse Spoorwegen de sneltram Nieuwegein/IJsselstein - Utrecht voor vijftig miljoen gulden zullen overdragen aan het streekvervoerbedrijf West-Nederland.
- 11 ► Wethouder Van der Sluijs van Welzijn legt de eerste steen voor het nieuwe wijkwelzijnscentrum van de Stichting Welzijn Votulast aan de Kievitstraat te Utrecht.
- 12 ► Koningin Beatrix opent officieel het nieuwe wijkcentrum aan de Oeral in de Utrechtse wijk Lunetten. Het centrum is al sinds mei in gebruik.
- 13 ► Wethouder Kernkamp van Sport en Recreatie geeft het startsein voor de sloop van het bijna dertig jaar oude zwembad Den Hommel te Utrecht. Er zal een geheel nieuw recreatiebad worden gebouwd.
- 17 ► Gedeputeerde D.H. Kok opent de eerste vrije busbaan in de provincie. Deze is gelegen tussen Bunnik en Odijk.
- 18 ► De commissaris van de koningin, jhr. Beelaerts van Blokland, opent in Vleuten het Johannes Hospitium, waar terminale patiënten kunnen worden verpleegd.
- 22 ► Wethouder Van 't Riet tekent een contract met het advocaten- en notarissenkantoor Derks Star Busmann, waarbij dat zich vastlegt om gedurende 10 jaar als sponsor voor de Stadsschouwburg te Utrecht op te treden.

Afbeeldingen:

Het Gereformeerd Burgerweeshuis, voorheen regulierenklooster, aan de Oude Gracht ter hoogte van de Weesbrug.

Aquarel door J. P. Verheyen, 1817, GA Utrecht.

Gewelsteen boven de poort van het Gereformeerd Burgerweeshuis aan de Springweg met het wapen van de stichter Evert Zoudenbalch, geflankeerd door een weesjongen en een weesmeisje, gestoken in de tot in de Franse tijd gedragen traditionele blauw-witte kleding.

Foto FDGU.

Een vernieuwd Jaarboek Oud-Utrecht vol boeiende artikelen over het rijke verleden van het Sticht. Over het scherpe zwaard van de honger en de gesel van de pest. Over een verbannen Franse bisschop, Utrechtse wezen en Amersfoortse burgers in de middeleeuwen. Over de vraag waarom Utrecht geen havenstad is geworden en waar in de romeinse tijd de burgernederzettingen lagen.